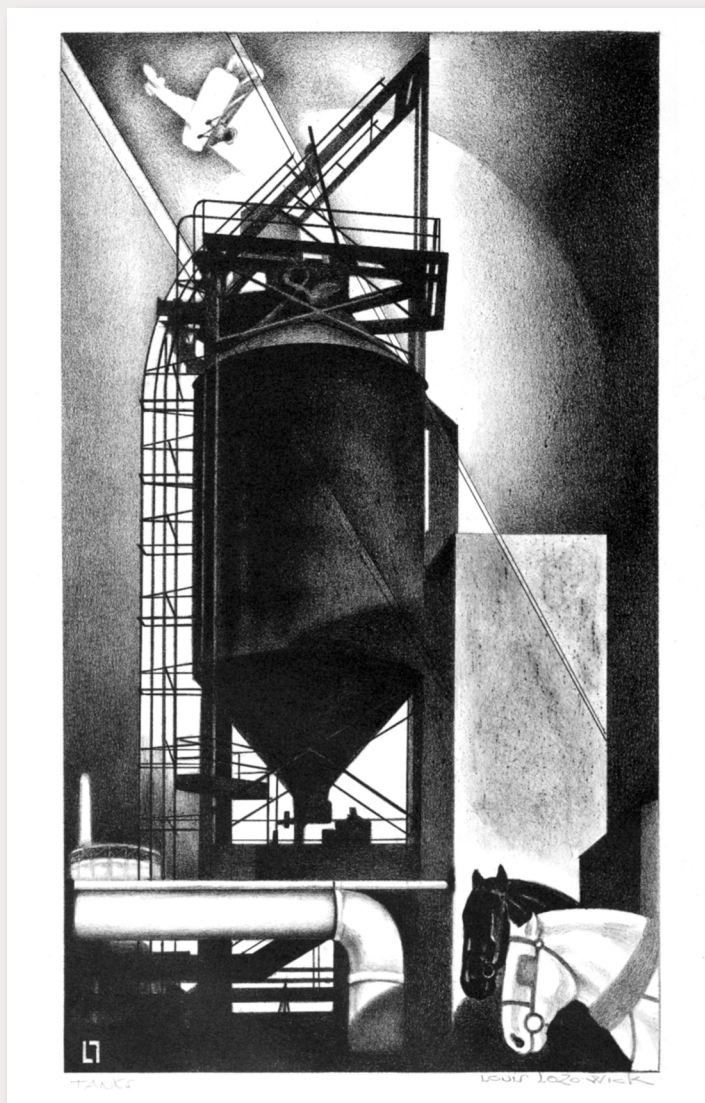

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

TEMANUMMER
MODERNITETSFORESTILLINGER OG
MODERNISERINGSBESTRÆBELSER
I GLOBALT PERSPEKTIV

NR. 12 2016

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:

Nyt Selskab for Historie
Institut for Kultur og Samfund
Afd. for Historie
Aarhus Universitet
Jens Chr. Skous Vej 5, 4
8000 Aarhus C
Tlf. +45 8716 2215
E-mail: temphist@cas.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til temp sendes til denne adresse.

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:
www.werkshop.dk/temp

Bestyrelse og redaktion:

Niels Brimnes (*formand og ansv. red.*)
Michael Bregnsbo (*omnibusred.*)
Nils Arne Sørensen (*temared.*)
Bertel Nygaard (*anmelderred.*)
Claus Møller Jørgensen (*anmelderred.*)
Per V. Klüver (*kasserer*)
Johan Lund Heinsen (*redaktionsmedlem*)
Redaktionssekretær: Kasper Lyngø Tipsmark

ABONNEMENT NR. 11-12 (2015-2016):

Standard: kr. 350,- + porto og ekspedition (trykt + e-abon)
Studerende: kr. 200,- + porto og ekspedition (trykt + e-abon)
Elektronisk abonnement (e-abon): kr. 275,- + ekspedition
Institutionsabonnement (trykt + e-abon til flere IP adresser): kr. 1.500,- + porto og ekspedition

© 2016 temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Sats, tryk og indbinding: WERKs Grafiske Hus a/s, Aarhus

ISSN: 1904-5565 temp – tidsskrift for historie

ISSN (online): 1904-9587 temp – tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

Forside: Louis Lozowick: *Tanks No. 1* (1929). Litografi på papir. 40,2 x 28,4 cm. Smithsonian American Art Museum © Estate of Louis Lozowick. Billedet bringes med tilladelse fra Brooklyn Museum Photograph.

INDHOLDSFORTEGNELSE

INDLEDNING

Casper Andersen & Niels Brimnes

Modernitetsforestillinger og moderniseringsbestræbelser i globalt perspektiv	5
---	---

INTERVIEW

Niels Brimnes & Casper Andersen

Beyond the high modernist moment – An interview with James C. Scott	13
--	----

ARTIKLER

Mads Yding

NORAD i Turkana – Højmodernisme i en afrikansk ørken	21
---	----

Kristian Hvidtfelt Nielsen & Allan Lyngs Kjærgaard

At se og fejle som en velfærdsstat Moderniseringsbestræbelser og -problemer i Grønland efter anden verdenskrig	41
--	----

Birgit Løgstrup

Den danske vej til moderniteten	59
---------------------------------------	----

Kasper Jacek & Casper Andersen

At blive set som en socialistisk stat "Den socialistiske by" som urban højmodernisme og drømmelandskab, 1928-1938	74
---	----

Christian Egander Skov

"En mægtig Sang af Arbejde og Trivsel" – Povl Drachmann og den reaktionære modernisme	90
--	----

Søren Rud & Søren Ivarsson

Statens blik – blikket på staten

En kritisk diskussion af Scotts simplifikationer 112

Dietrich Jung & Kirstine Sinclair

Modernitet, subjektivitet og religion

Hizb ut-Tahrirs forestillinger om den moderne muslim 130

Niels Brimnes & Casper Andersen

Modernitetsbegrebets muligheder

– perspektiver fra sociologi, antropologi og historie 148

BILLEDE I KONTEKST

Henry Nielsen

Louis Lozowick: Tanks No. 1 (1929) 165

DEBAT & ANMELDELSER

Nicolai von Eggers

Klassekampen er tilbage

– om den sociale fortolkning af Den Franske Revolution 170

Bernard Eric Jensen

En up-to-date videnskabsteori? 191

Simon Larsson

Historieskrivningen och nationen

Writing the Nation Series vol. 1-9

(Palgrave Macmillan 2008-2015) 203

Mads Daugbjerg

Igen og igen

om historiens evindelige genkomst 209

MODERNITETSFORESTILLINGER OG MODERNISERINGSBESTRÆBELSER I GLOBALT PERSPEKTIV

■ CASPER ANDERSEN & NIELS BRIMNES

Modernitet markerer altid forskel i tid og rum. Forskel til dem, der levede i de før-moderne samfund. Og forskel til dem, der levede og endnu lever uden for det stadig voksende område, hvor moderniteten råder. Men modernitetens markering af forskel findes både i 'svage' og 'stærke' varianter.¹ I de svageste versioner anvendes modernitetskategorien som en ren epokal betegnelse, der afgrænser en bestemt historisk periode. Der hersker dog langt fra enighed om modernitetens begyndelsepunkt, der eksempelvis er blevet knyttet til den videnskabelige revolution fra renæssancen og frem til slutningen af 1600-tallet, til 1700-tallets politiske revolutioner og den industrielle revolution fra omkring år 1800.²

Udfordringerne med at bestemme moderniteten vokser yderligere, når begrebet anvendes i 'stærk' form, dvs. hvor modernitetsbegrebet udfyldes med et konstituerende indhold, der skal være til stede, for at noget kan være moderne. Dette indhold inkluderer typisk nationsbygning, sekularisering, videnskabsfunderet rationalitet, kapitalisme og individualisering.³ Ofte indholdsbestemmes moderniteten i modstilling til tradition. I økonomen Joseph Stiglitz' 'stærke' udlægning udgør moderniteten

a movement from traditional relations, traditional ways of thinking, traditional ways of dealing with health and education, traditional methods of production, to more "modern" ways. For instance, a characteristic of traditional societies is the acceptance of the world as it is; the modern perspective recognizes change, it recognizes that we, as individuals and societies, can take actions that, for instance, reduce infant mortality, extend lifespans, and increase productivity. Key to these changes is the movement to "scientific" ways of thinking, identifying critical variables that affect outcomes, attempting to make inferences based on available data, recognizing what we know and what we do not know.⁴

1 *American Historical Review*: 'Historians', 633-4

2 Wagner: 'Modernity', 9950.

3 Gluck: 'The end of elsewhere', 677-8

4 Stiglitz: 'Towards a New Paradigm', 5.

Et andet eksempel på en stærk version af moderniteten finder vi hos den danske idehistoriker Hans-Jørgen Schanz. Han har defineret modernitetens fire grundelementer således: 1) menneskets forhold til naturen er afsakraliseret, 2) reglerne for menneskers omgang med hinanden er alment begrundelige og kan vinde demokratisk tilslutning, 3) menneskets forhold til sig selv har evnen til selvbestemmelse som formål, samt 4) religion er et privat anliggende. "Modernitet foreligger kun", fremhæver Schanz, "når alle fire dimensioner realiseres samtidigt".⁵ Schanz bestemmelse er normativ og idealtypisk: Den angår, hvordan den fuldt udfoldede modernitet burde se ud i dens rene – men aldrig fuldstændigt realiserede – form.

Der er naturligvis mange konkurrenter til denne modernitetsforståelse. Særligt to fortjener at blive fremhævet: modernitet som uophørlig forandring og modernitet som et Janushovedet fænomen med en mørk side. Som eksempel på førstnævnte beskrev filosofen Marshal Berman i 1982 moderniteten som erfaringen af verdens fundamentale ustabilitet og foranderlighed – med et klassisk citat fra *Det kommunistiske Manifest*, som i øvrigt er et af de mest brugte til at karakterisere moderniteten: "alt fast og solidt fordufter".⁶ Sociologen Zygmunt Bauman er en væsentlig repræsentant for den mørkere udlægning af moderniteten. Med udgangspunkt i kritisk teori og Max Webers begreb om formålsrationalitet argumenterer Bauman for, at Holocaust – forstået som det passionsløse, bureaukratiske optimerede folkemord – forudsatte modernitetens teknologiske kapacitet og effektive organisation: "Without modern civilization and its most central achievements, there would be no Holocaust".⁷ Dette syn er unægteligt fjernt fra en indholdsbestemmelse af moderniteten som en attraktiv regulering af menneskets omgang med naturen, hinanden og det guddommelige.

Stærke udgaver af modernitetsbegrebet sætter også den geografiske lokalisering af modernitetens oprindelse til debat. Traditionelt blev modernitetens ophav placeret i det vestlige Europa, og det er typisk samfundsudviklingen her, som er blevet brugt til at fastsætte dens begyndelse. De seneste tyve år har imidlertid budt på en intens debat om, hvorvidt højt udviklede samfund uden for Europa – i Kina, Indien og Mellemøsten – ikke også havde andel i eller bidrog til moderniteten.⁸ Det er i forlængelse heraf blevet fremført, at samfund uden for Vesten kunne være moderne på deres egen måde, hvorfor man begyndte at anvende modernitetsbegrebet i flertal. En god illustration heraf er, at det amerikanske tidsskrift *Daedalus* først udgav et nummer i 1998 med titlen *Early modernities* og fulgte to år senere op med et om *Multiple modernities*.⁹ Disse diskussioner er uafklarede, men

5 Schanz: 'Hvad er Modernitet?', 38.

6 Marx & Engels: *Udvalgte Skrifter*, 30. Berman, *All that is solid*.

7 Bauman: *Modernity and the Holocaust*, 87.

8 Islamoglu and Perdue: *Shared Histories of Modernity*.

9 *Daedalus*: 'Early modernities'; *Daedalus*: 'Multiple modernities'.

tendensen går mod at udvide 'moderniteten' både i tid og rum. Moderniteten bliver derfor i disse år både ældre, mindre vestlig og mere varieret.

Pointen med disse introducerede markeringer er ikke at tage stilling til, hvilket modernitetsbegreb, der er mest dækkende, men at fremhæve, hvor u håndterligt begrebet er. I dette temanummer sigter vi da heller ikke på en filosofisk eller idealtypisk indholdsbestemmelse af, hvad modernitet *er*. I stedet er tilgangen historiefaglig og har form af undersøgelser af modernitet både som et diskursivt forhandlet fænomen i specifikke historiske kontekster og som en proces, hvor forestillinger om modernitet er blevet forsøgt omsat i praksis. Det er disse to niveauer – og forbindelserne imellem dem – vi ønsker at indfange med betegnelserne modernitetsforestillinger og moderniseringsbestræbelser.

Som diskursivt forhandlet fænomen og begreb har 'modernitet' – og afledte former som 'moderne', modernisme og modernisering – været indlejret i semantiske felter, som en række aktører med meget forskelligartede dagordener har kæmpet om at definere, appropriere og anvende.¹⁰ I global kontekst har spørgsmålet om moderniteten som et eksklusivt vestligt fænomen været særligt påtrængende. Var og er moderniteten noget, der skulle og skal udbredes, overtages, afvises eller eventuelt reformuleres som alternative ikke-vestlige måder at være moderne på? Eller var og er moderniteten et globalt fænomen med væsentlige rødder uden for Vesten?

Mellemværendet med modernitetsforestillingerne har imidlertid ikke blot været et rent teoretisk anliggende. Tværtimod har modernitetsforestillingerne formet, hvorledes stater og andre aktører har handlet gennem praktisk udfoldelse af moderniseringsbestræbelser. Temanummeret undersøger derfor også, hvad modernitetsforestillingerne er blevet anvendt til i konkrete historiske sammenhænge. Denne tilgang til moderniteten tilbyder en analytisk vej til at udforske forbindelserne mellem diskursive niveauer og samfundsmæssige forandringsprocesser.

En afgørende inspirationskilde til i dette temanummer er antropologen James C. Scotts indflydelsesrige og omdiskuterede nyklassiker, *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* fra 1998. Flertallet af temanummerets artikler forholder sig på forskellig vis til Scott; nogle ved at anvende Scotts tilgang som analytisk model, andre ved at modificere modellen eller ved at imødegå eller kritisere hans tilgang. Derfor fremhæver vi i det følgende hovedlinjerne i Scotts analyse og præsenterer, hvorledes de enkelte artikler forholder sig til Scott og til temaets overordnede spørgsmål om relationerne mellem modernitetsforestillinger og moderniseringsbestræbelser.

I *Seeing like a State* analyserer Scott en række fejlslagne statslige moderniseringsbestræbelser; fra etableringen af videnskabeligt skovbrug i Preussen i sidste

10 Gumbrecht: 'Modern, Modernität, Moderne'.

del af 1700-tallet, over anlæggelsen af byer som Brasilia, til landsbrugskollektiveringer i mellemkrigstidens Sovjet og oprettelsen af mønsterlandsbyer (*Ujaa-mas*) i 1970'ernes Tanzania. Fælles for disse stort anlagte moderniseringsbestræbelser var en ambition om at forbedre samfundet gennem centralistisk planlagte statsindgreb. De var også fælles om at slå fejl. Ifølge Scott kan sådanne bestræbelser udvikle sig til regulære katastrofer, når der er et sammenfald mellem en række elementer. For det første at der implementeres en række "statssimplifikationer," hvorigennem et fænomen eller område gøres "læsbart" i abstrakte kategorier og beredes til planlægning, styring og ekspertindgreb gennem eksklusion af lokale videns- og praksisformer. For det andet eksistensen af højmodernistisk ideologi i form af en overdreven tro på, at videnskabeligt funderet ekspertviden rationelt kan forme samfundets sociale liv. Højmodernistiske modernitetsforståelser har gjort sig gældende i en række sammenhænge. For at ideologien kan lede til samfundsmæssige katastrofer på fuld skala forudsættes ifølge Scott for det tredje også eksistensen af en stærk, autoritær stat, der kan implementere de højmodernistiske ambitioner samt for det fjerde, at civilsamfundet er svagt organiseret og ude af stand til at bekæmpe og modstå statens tiltag.¹¹

Med temanummerets begreber kan højmodernisme forstås som en historisk indflydelsesrig modernitetsforestilling, der af Scott karakteriseres som

a strong, one might even say muscle-bound, version of the self-confidence about scientific and technological progress, the expansion of production, the growing satisfaction of human needs, the mastery of nature (including human nature), and, above all, the rational design of social order commensurate with the scientific understanding of natural laws.¹²

Kontrasten til højmodernisme betegner Scott med et låneord fra græsk som *metis*; lokalt funderet viden, der ikke passer ind i højmodernismens besyngelse af ekspertviden, men som rummer et ofte overlegent kendskab til de sociale og biologiske vilkår i et givent system eller område. Ifølge Scott tilsidesættes *metis* i ekspert- og statsdrevne moderniseringsbestræbelser, der ligefrem vinder legitimitet i kraft af undertrykkelsen af lokalt funderet viden og praksis.¹³

Staten er den centrale aktør i Scotts analyse, der er koncentreret omkring en bestemt historisk periode, hvor autoritære stater stod særligt stærkt som bærende og udøvere af højmodernistiske ambitioner. Denne periode kulminerede ifølge Scott mellem 1880-1960; men, som han understreger i et interview, der er foretaget i anledning af og bringes i dette nummer af *temp*, er der stor geografisk variation. Europas forelskelse i højmodernismen led således ifølge Scott allerede et

11 Scott: *Seeing like a State*, 82-103.

12 Scott: *Seeing like a State*, 4.

13 Scott: *Seeing like a State*, 309-341.

knæk med 1. verdenskrigs industrialiserede krigsførelse, mens den varede længere i USA og i en række udviklingslande først og fremmest var et postkoloniale fænomen.

Scotts fokus rejser spørgsmålet om perspektivets anvendelighed på analyser af aktører, der ikke falder under kategorien af autoritære stater. I den skarpsindige artikel 'Seeing like an Oil Company' har antropologen James Ferguson påpeget, at Scotts perspektiv er forbilledligt til at analysere statssocialisme og modernistiske udviklingsstater, men at det er mindre velegnet til at analysere en nutidig verden af nedbarberede post-udviklingsstater og stadig mere magtfulde globale selskaber. Eksempelvis er udviklingen i store dele af det globale syd i dag ikke karakteriseret ved "statssimplifikationer" og opbygningen af læsbare, homogene nationale koordinatsystemer, men derimod ved etableringen af enklaver, interessezoner og 'gated communities' i territorier, der ellers overlades til svage stater og humanitære organisationers mere sporadiske indgreb. Der er således, ifølge Ferguson, behov for at videreudvikle på Scotts begrebsapparat for at håndtere andre kontekster og aktører end autoritære højmodernistiske stater.¹⁴

En række bidrag i dette temanummer udstrækker – og afsøger grænserne for – Scotts model. Mest tro mod Scotts model er Mads Yding i sin artikel om udviklingsprojekter, der blev iværksat i fiskerisektoren i Kenyas Turkana provins i 1970'erne af den norske stats udviklingsbistandsorgan NORAD. NORADs projekter var præget af den form for ekspertbaseret planlægningshybris, der ifølge Scott karakteriserer højmodernismen, men uden at organisationen havde den autoritære stats fulde magtapparat og voldsmonopol. Dette gør det til en interessant test-case for en bredere anvendelse af Scotts analyseapparat.

Hvidtfeldt og Kjærgaard anvender i deres analyse af moderniseringsbestræbelser i Grønland 1950-1979 også Scotts begreb om højmodernisme. Begrebet suppleres med det, de med inspiration fra videnskabs- og teknologisociologien, betegner som hybridmodernisering. Hybridmodernisering opstod i den vekselvirkning, der løbende foregik mellem på den ene side den danske grønlandspolitikens tendens til centralistisk højmodernistisk planlægning og på den anden side reaktionerne på de konkrete projekter, der blev iværksat i Grønland i årtierne frem mod indførelse af hjemmestyret.

Birgit Løgstrup analyserer landboreformerne i Danmark i sidste halvdel af 1700-tallet. De har været genstand for en omfattende dansk historiografi, men Løgstrup bruger Scotts begrebsapparat til levere en anderledes tolkning. Landboreformerne bliver i hendes analyse til et eksempel på en omfattende reformproces – en moderniseringsbestræbelse – der faldt heldigt ud, fordi man undgik nogle de fejltagelser, som Scott advarer mod. Løgstrups artikel kan derfor på en

14 Ferguson: 'Seeing like an Oil Company'.

gang læses som en bekræftelse af Scotts synspunkt og et korrektiv til det negative portræt af staten i *Seeing like a State*.

Jacek og Andersen analyserer en klassisk Scott case; byplanlægning og omstrukturering af Moskva i mellemkrigstiden, herunder anlæggelsen af byens nye "højmoderne" metro. Men de modificerer Scotts model ved at vende den på hovedet. Hvor Scott fokuserer på processerne, hvorigennem stater "synliggør" et territorium og en befolkning med henblik på interventioner, er Jacek og Andersen optaget af, hvorledes staten præsenterer sig for sin befolkning gennem sine højmoderne projekter. Her er det ikke staten, der ser, men staten der skal ses.

Scott fokuserer på ligheder på tværs af kapitalistiske, socialistiske og fascistiske moderniseringsbestræbelser; men Jacek og Andersens analyse af Sovjetstatens højmoderne vision åbner for en principiel diskussion af forskelle i mellemkrigstidens højmodernistiske ideologiske formationer. Det er en diskussion som Christian Skov også indskrives i med sin analyse af den danske konservative politiker og digter Povl Drachman. Med inspiration fra historikeren Jeffrey Herf anvender Skov begrebet om 'reaktionær modernisme' om Drachmans modernitetsforestilling, der kombinerede begejstring for det tekniske fremskridt med en afskrivning af oplysningstidens liberale politiske idealer.

En kritik af Scott har været, at hans bastante skelnen mellem lokalt forankret *metis* og centralistisk ekspertvælde overser en række andre grupper, der også medvirker til radikale og problematiske samfundsændringer. Som Tania Murray Li har påpeget, så udfoldes højmodernistiske bestræbelser ofte på tværs af det binære skel, der opereres med i *Seeing like a State*:

Rather than etch their visions of improvement on the landscape by constructing orderly farms and resettlement sites, these schemes work on and through the practices and desires of their target populations. Their proponents are not only the state apparatus but also an array of authorities, including the so-called nongovernmental organizations.¹⁵

På baggrund af en bred læsning af Scotts forfatterskab udfolder Rud og Ivarsson i deres bidrag en beslægtet kritik. De fokuserer på Scotts statsbegreb, som de finder for indskrænket, og argumenterer for, at Scotts statsforståelse skal suppleres med governmentalitetsperspektiver, der – bl.a. inspireret af Michel Foucaults sene forfatterskab – ser staten som et omløbspunkt for samfundsstrømninger snarere end som et udgangspunkt for samfundsmagten. Højmodernisme er fra dette perspektiv i højere grad et produkt af processer i staten end udgangspunktet for dens ageren.

15 Li: 'Beyond the State', 383.

Jung og Sinclairs bidrag ligger et stykke fra Scotts analysemodel; men søger til gengæld ligesom Rud og Ivarsson inspiration i Foucaults begreb om governmentalitet. Gennem en analyse af den religiøse og sociale bevægelse Hizb ut-Tahrir undersøges, hvordan magt fungerer i moderne samfund. For Foucault er det karakteristisk for moderniteten, at individet er dømt til at skabe sit selv gennem opdragelse til selvdisciplinering. Styringen af moderne individer sker ikke blot gennem ydre tvang og påvirkninger men også gennem selvpåførte restriktioner. Hizb ut-Tahrir analyseres som et eksempel på en moderne form for muslimsk governmentalitet, der udøver magt gennem eksterne og internaliserede disciplinerings-teknikker. Bag denne magtudfoldelse står der ingen stat, højst et ønske om at skabe en fremtidig islamisk stat. Med dette perspektiv på organisationen udfordrer artiklen også en klassisk moderniseringsteoretisk forestilling om modernitet og sekularisering som et nulsumspil, hvor modernitet gradvist erstatter religion.

Ifølge Scott er højmodernisme en vestlig eksport: "It originated, of course, in the West, as a by-product of unprecedented progress in science and industry" som det formuleres i *Seeing like a State*.¹⁶ I den forstand er Scotts modernitetsforståelse konventionelt eurocentrisk. Spørgsmålet om forholdet mellem moderniteten, vesten og resten tages til gengæld op til kritisk refleksion i Brimnes og Andersens bidrag, der afslutter temanummeret. Artiklen tager afsæt i en læsning af sociologiens, antropologiens og historievidenskabens nyere diskussion af modernitetsbegrebets analytiske potentialer. Inspireret af Afrika- og kolonihistorikeren Frederick Cooper distancerer de sig fra en analysestrategi, der anvender modernitet som en analytisk kategori og anbefaler, at man i stedet tilgår begrebet som en aktørkategori. Den anbefaling falder fint i tråd med temanummerets overordnede bestræbelse på at undersøge forbindelsen mellem modernitetsopfattelser og moderniseringsbestræbelser; men deres gennemgang af konkrete historiefaglige analyser af forestillinger om moderniteten uden for vesten viser, at der er væsentlige teoretiske og metodiske udfordringer forbundet hermed. Også inden for historiefaget kalder 'moderniteten' fortsat på såvel teoretisk afklaring som empirisk afprøvning.

Dette temanummer er redigeret af Casper Andersen, Niels Brimnes og Nils Arne Sørensen.

CASPER ANDERSEN

LEKTOR, PH.D

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – IDÉHISTORIE

AARHUS UNIVERSITET

IDECA@CAS.AU.DK

16 Scott: *Seeing like a State*, 4.

NIELS BRIMNES
LEKTOR, PH.D
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – HISTORIE
AARHUS UNIVERSITET
HISNB@CAS.AU.DK

LITTERATUR

- American Historical Review, Roundtable: 'Historians and the question of "Modernity", Introduction', *American Historical Review*, 116 (3), 2011, 631-37.
- Bauman, Zygmunt: *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press, 1989.
- Berman, Marshal: *All That Is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity*, New York: Verso, 1982.
- Daedalus, 'Early Modernities', 127 (3), 1998.
- Daedalus, 'Multiple Modernities', 129, (1), 2000.
- Ferguson, James: 'Seeing like an Oil Company', *American Anthropologist*, 107 (3), 2005, 377-382.
- Gluck, Carol: 'The End of Elsewhere. Writing Modernity Now', *American Historical Review*, 116 (3), 2011, 676-87.
- Gumbrecht, Hans Ulrich: 'Modern, Modernität, Moderne'. Reinhart Koselleck, Werner Conze, Otto Brunner (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Wörterbuch zur politisch-soziale Sprache*, bd. 4, Stuttgart: Klett-Cotta, 1978, 93-131.
- Islamoglu, Huri and Peter C. Perdue: *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire*, London: Routledge, 2009.
- Li, Tania Murray: 'Beyond the State and Failed Schemes', *American Anthropologist*, 107 (3), 2005, 383-394.
- Marx, Karl & Friedrich Engels: *Udvalgte Skrifter i to bind*, Bd. 1, København: Tidens Forlag, 1952.
- Schanz, Hans-Jørgen: 'Hvad er Modernitet?'. I O. Høiris og T. Ledet (red.), *Modernitetens Verden*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2009, 33-40.
- Scott, James C.: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- Stiglitz, J.: 'Towards a New Paradigm for Development', 9th Raul Prebisch Lecture, UNCTAD, Geneva, 19 October 1998. <http://unctad.org/en/Docs/prebisch9th.en.pdf> (6.3.2016).
- Wagner, P.: 'Modernity: History of the Concept', *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Oxford: Pergamon 2001, 9949-55; <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767001339> (15.3.2016).

BEYOND THE HIGH MODERNIST MOMENT

– AN INTERVIEW WITH JAMES C. SCOTT

■ NIELS BRIMNES & CASPER ANDERSEN

Anyone reading 'Seeing Like a State' will notice that you are critical of states. Having been here in Denmark for an extended period of time how do you come to terms with the fact that it seems we have a state here which is quite omnipresent, well liked and generally trusted?

It is obviously true that the Danes and the Scandinavians love their states, because they seem to have domesticated them relatively successfully, and they are probably the best functioning welfare states in the world. I was reading a Francis Fukuyama book and there was a little section in it called 'Getting to Denmark' as the aspiration of many countries.¹ It is not as if I have not noticed how successful the Danish welfare state is, but the important thing is, and I do not have to remind you as historians of course, how recent a thing this is historically. I am, of course, writing mostly about third world states or socialist block states and it seems to me that the era of welfare socialism that is successful is not only confined to a small part of the world but is radically recent in terms of being effective in the last three or four decades. One is always apt to forget that your successful state is created by struggle.

The other thing that I would emphasize is that we all in the developed West have to understand the foundations of our relative prosperity in the world. Someone once asked George Orwell why the English working class had not made a revolution and he said something like: "Oh, that's simple, our proletariat is in India." And the fact is that the proletariat of the West is toiling in factories in China, Mozambique and Bangladesh. So it seems to me that with the international division of labor and with the circulation of capital that at the push of a button can go from one place to another, one has to realize that the ugly things which are the foundation of our prosperity take place by and large out of our sight.

You say that the successful or benevolent welfare state is a very recent thing and that is of course true, but the states and processes that you criticize in your book

1 Fukuyama: *The Origins of Political Order*, 14-19.

are within the same time frame. So when you write about state driven disasters in the Soviet Union in the 1920s and 1930s, it is exactly when the building of the Danish welfare state begins.

In a sense you could say that the people behind the Russian revolution, Lenin in particular, actually did believe that politics would disappear as a struggle over values because there would be a technical solution to almost any social problem. You can see this if you read *State and Revolution*.² Lenin drew this understanding from German wartime experience in the First World War of central planning, when Germany held out much longer than expected. So it seems to me that you had the same basic aspirations in the Russian system as in Scandinavia, but in Russia you had a kind of autocracy that were able to remove any obstacle, protest, and social mobilization from below that would resist the flat application of these plans. So when I say that the Danes have domesticated their Leviathan, it seems to me that credit should go to the kind of social mobilization and democratic forces that prevents states from doing as they please.

In a little book called *Two Cheers for Anarchism* I make it clear that I think it is a hopeless and wrong utopian project to eliminate the state. The question is: can we domesticate the state and not let it escape our democratic power? I am quite pessimistic about that. We consider things like the French Revolution and the idea that all Frenchmen were subject to exactly the same law as opposed to the medieval feudal state of guilds, clergy, peasants, and so on to be emancipatory. We all celebrate the achievement of citizenship and the emancipation of the French Revolution. At the same time it is also clear that it eliminated a whole series of intermediate structures between the state and the citizen, and created the basis for a kind of direct mass-mobilization and total warfare which very soon Napoleon made use of in his invasion of Russia. The point I want to make is the ambivalence of these emancipatory projects: they have a side that we celebrate and a side that gives us pause, because it created possibilities for the kinds of warfare and mobilization, which we saw in operation in much of the nineteenth century and early twentieth century. This is a question of the trade-off between security and freedom, and I think that the state is almost always going to choose security over freedom. It seems to me that we face a constant struggle as citizens to prevent the encroachment on our liberties by a state that may have the best intentions in the world of protecting us.

If you were to write a new version of 'Seeking Like a State', could you imagine including a case where the state has a positive role to play in the planning process in order to paint a more diverse picture of how states can see and what states can do?

2 Lenin: *Staten og Revolutionen*.

Vaccination is interesting, because when people are looking for 'the good state', vaccination comes up again and again. I understand that vaccination only works, if you vaccinate a certain proportion of the vulnerable population and that you have to vaccinate people quickly to break the cycle of infection. And assuming the vaccination is right, that it is called for by the scientific facts, I would be happy to use an army to enforce people to be vaccinated because it would save so many lives.

I of course have a history of working on peasants and the Third World and I think it is fair to say that in most Third World countries the elites has been too far separated from their peasant population. Nyerere³ is a good example. He was a completely honest uncorrupt, upright school teacher. Yet he was deeply embarrassed by his own population's backwardness and wanted to drag them into the twentieth century. If it took force, he was willing to use it. From his point of view these people's opinion did not count because they were so backward. He did not understand or respect why the people were moving from place to place and why they were organized as they were, because he never inspected or enquired as to the rationality of their subsistence practices, planting practices, nomadic pastoralism and so on. As a result he made a complete mess of their lives.

Do I think that the state has become more beneficent in the last forty years? With the exception of the fact that it is more than half a century since our last great war, with the exception of warfare – and you could argue that this is an effect of atomic power because it is so catastrophic – I do not think the state has become more beneficent, no. But I am happy to admit for local exceptions, Denmark would be one of them.

It seems difficult, however, to distinguish between vaccination, where you can use force because it serves a good purpose, and agricultural reform, where you should not use force?

I have actually thought of this in relation to agricultural reform. What we call Agricultural Extension Services are specialists who try to improve agricultural practices. If I were the Tanzanian minister in charge of agricultural improvement, I would do two things. First of all I would not send extension agents with a plan to encourage or even force people to adopt new practices. No, the first thing I would do is that I would send the extension agents to the rural communities to ask the question: "What problems do you need solved? Let us try to work on your agenda of how we might improve your life. Tell us the problems you would like to

3 Julius Nyerere (1922-99). Den første leder af det uafhængige Tanzania (fra 1961-64 Tanganyika). Nyerere var inspireret af socialismen og styrede Tanzania som en et-partistat. Blandt hans politiske initiativer var genbosætningen af landbefolkningen i planlagte Ujamaa-landsbyer. Nyerere trak sig tilbage i 1985.

have solved and we will then put our scientific apparatus and brains together in order to solve *your* problems.” This is rather like my favorite example of an anarchist movement, Solidarity in Poland, in which the intellectuals like Adam Michnik came to the Solidarity strikers and said: “How can we help you? What do you need to know about the constitution? What do you need to know about the legal system? You tell us what we can do for you.” So the first thing I would do is to have the agenda of agricultural improvement come from the grassroots, from a real contact with the villagers.

The second thing I would do, which is done already to a certain extent, is to have demonstration farms. That is to say not force people to do anything, but to show them the results of certain planning practices, certain seeds, certain cultivation techniques, and do this in their village or nearby and then leave it to them whether they want to adopt these practices. There is a kind of theory about this developed by Cass Sunstein and Richard Thaler in a book called *Nudge*⁴ – meaning an effort to create incentives that move people towards better practices.

In the Malay village in which I was doing research, I lived with a quite crusty, sixty-year-old man who in many respects was a reactionary, but he was a very good rice farmer. Near the state capital about forty miles away there were a series of experimental plots. I had a little car so we went there. He made us stop again and again because he noticed some rice that looked particular good to him. We must have stopped five or six times, and each time he went over a fence at age sixty to cut little particles of seeds of this rice, which he liked. Then he planted them to see how they turned out. Later on I happened to ask someone in the state’s Agricultural Ministry about this and he said: “We were trying out all these different types of rice and we planned to introduce them in two or three years time, but by the time we got around to introducing them, it turned out that everybody knew about them because they were passing the seeds back and forth.”

So it seems to me that the role of the state in the case of agricultural improvement is to start with an agenda of what people would like, what *their* idea of an improvement of life would be, and then to give them a series of options that they are free to take up and free not to take up as they wish. There is a sense in which things that are compulsory are resisted just because they are compulsory. I really do believe in the role of the state as a demonstrator of a whole series of options, without assuming that it knows the way a good life ought to be lived.

One more example of a terrible idea. In Holland after the Second World War they built a tremendous amount of urban housing for people coming in from the countryside. They knew that these people lived in the kitchen and they thought this was uncivilized. So when they built these flats for the workers, they made the kitchen so small that you could not put a table in it or sit down in it, in order to

4 Sunstein & Thaler: *Nudge – Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*.

force people into the sitting-room, which they thought was a proper middle-class way to live. So by an architectural design they were taking away a cultural practice and obliterating it because it was seen as uncivilized and backward. That is the kind of stupid urban planning that I find objectionable.

The muscular, authoritarian, high modernist state is not very common in history, but you find a lot of states with high modernist aspirations and a high modernist rhetoric. Does it change your analytical framework that most of the fiascos we see in the world over the last hundred years or so, are made by states that are not as powerful as they wish they were? For example many of the de-colonized states in the 1950s and 1960s have all the high-modernist rhetoric, but much less muscle power?

I think that is a valid criticism of my book. In that regard two things are true. First of all there is this moment of the high tide of high modernism, and this moment does not exist anymore. That is to say that today none of us has this blind faith in science, technology, and experts. We have seen how this can go wrong and we have seen the current state of life on the planet, of extinction of species, and so on. It seems to me that we now live in a moment in which the illusions of high modernist, technical solutions as the answer to human problems are not only gone, but that now there is a kind of resistance and skepticism even to good science. I think the moment the book describes has passed. You could argue – although I do not – that the skepticism has become too great and prevents things that might be good from happening.

If the high modernist moment is over, then 'Seeing Like a State' is about a specific period. How would you demarcate this period, the 1880s to the 1960s?

Something like that. I think it depends slightly on geography. The Third World's high modernist romance is later because it comes with independence. You could argue that the European romance of high modernism ends earlier than the American romance. The First World War, in which people have seen what industrialized slaughter can do, marks the end of high modernism in Europe. The poets, the novels, and so on all changed radically as a result of the war. Because the Americans were much less personally touched by the First World War, because of their booming economy and their victory of the Second World War, I think that the American romance with high modernism went on into perhaps the Earth Day and the environmentalist movement. I do not think it is possible to talk about high modernism without some specificity about geography and cultures and so on.

Do you think that environmentalism and concern for the environment has been one of the main reasons for undermining the romance with high modernism?

I do not think I have thought carefully about this, but do you not think, we somehow realize collectively that we have ‘pissed in the soup’? In the year 1750 there were three quarters of a billion of us, and now we are going on eight billion. We are the most dangerous, invasive species that the world has ever seen, and I believe it is completely obvious to all of us that sustaining the contemporary lifestyle of wealthy Europeans for the whole world is ecologically unsustainable given the sort of resources we have. I am very much taken with Elizabeth Kolbert’s book *The Sixth Extinction*⁵ about the way in which we determine the life conditions and survival of every other species on earth. We are like zoo-keepers that do not quite know what they are doing. It is too strong to call this an apocalyptic vision, but I think that almost everyone who is conscious, is looking over their shoulder and asking ‘what are we heading towards?’. Somehow the aggregate effects of our activities in mining and transportation, our combustion engines and fossil fuels have ended up jeopardizing our future and the future of all the other species with which we share the planet. For some people I suppose the realization of this comes with the first Earth Day in 1970.

In ‘Seeing Like a State’ high modernism appears as a European project. Your first case is from Prussia in the eighteenth century, high modernism is then traced across Europe in the nineteenth and early twentieth century, and when finally we go to Tanzania in the 1960s, they are described as ‘consuming’ Western modernity. Much historical scholarship in the last twenty years has attempted to show that you find similar modernizing, state-building projects in the Ottoman Empire or in eighteenth-century China. Do you think that high modernism as it develops in the late nineteenth century and early twentieth century is a specifically European project, something that came from Europe and then moved outwards?

My assumption was exactly that it was a European ‘export’ if you like, which some countries like the U.S. adopted and then propagated themselves. I would be prepared to be shown differently: that the Ottoman Empire or Qing China had similar projects of simplification, similar ways of looking at their population. At that level the state simplification project goes back much, much further. It goes back to the Roman castra, which was exactly the same everywhere it was put down; to the Spanish town plan with the plaza and the cathedral and the market, which was applied all over Latin America; to things like cadastral surveys and population lists. This is what I think of as the quartermaster’s eye, which always wants to regularize and create a legible population.

The Japanese case of imitating European models is well chronicled, how they sent delegations to Germany, to the US, and so on trying to figure out how to struc-

5 Kolbert: *The Sixth Extinction: an unnatural history*.

ture their institutions so that they would become a modern, progressive, dynamic country. It seems to me that these imitative efforts occurred because Germany, France, US, and so on have gotten a reputation of being the most advanced, scientific countries. The imitating countries thought that if they got the 'magic formulas' right then everything else would follow: if they got the constitution right, the institutions would follow. It seems to me that it was the scientific and economic charisma of industrialization in the West that drove this imitation. Therefore, I am assuming that this process went only in one direction. I am sure that when these things reached Japan and the Ottoman Empire they were changed by local conditions, local cultural assumptions, and so on, so they did not look like they would in Germany, but that is what I would think of as a vernacularization of a kind of 'universal'.

But a 'universal' grown in the West?

Again, I would be happy to be shown differently. But I think of the "heartland" of industrialization from 1810 to 1930 as being essentially the West. And if you ask yourself why Nyerere was embarrassed by 'his own' peasants, I think it was because he had a western, missionary education and he thought that it was uncivilized not having a permanent place to live, and that it was only if the peasants were settled down that he could deliver health care, clean water, and schools. But he basically thought that the peasants' way of living was not civilized, and he knew this from his comparisons to the West. If you think of Atatürk's reforms in Turkey and Reza Shah's in Iran these were radical modernization projects that tried to change everything about what people wore, their names, and so on. Of course there was a backlash eventually in each of these places though it took a long time to develop.

Perhaps we could end on a more theoretical turf. There seems to be a significant inspiration from Michel Foucault in the way you write about the state's need to 'see' people in a certain regular way. At the same time your critics are also referring to Foucault and his notion of governmentality; to the state as being much more heterogeneous than you depict it. Can you say anything more about how you see your work in relation to Foucault's work?

Foucault has been extremely influential to me, especially *Discipline and Punish*.⁶ Moving from demonstrative, public humiliations and punishment to the penitentiary and the effort to create a kind of scientific council regime is a brilliant take. I am in debt to Foucault. However, one of the things that he promised to do was a

6 Foucault, *Discipline and Punish*.

'micropolitics of resistance'-analysis. He keeps saying that his analysis can be applied to resistance practices and so on, but he never gets around to it, partly because he is so good at describing the governmentality effects. I think of my work, including work before and after *Seeing Like a State* such as *Domination and the Arts of Resistance* and *The Art of Not Being Governed*, as in a sense describing practices that I believe Foucault would have had something more intelligent than I to say about, but never got around to writing about.

James C. Scott was interviewed by Niels Brimnes and Casper Andersen in Aarhus 18 May 2015. Thanks to student assistant, Astrid Ølgaard Christensen for transcribing the sound file.

NIELS BRIMNES

LEKTOR, PH.D

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – HISTORIE

AARHUS UNIVERSITET

HISNB@CAS.AU.DK

CASPER ANDERSEN

LEKTOR, PH.D

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – IDÉHISTORIE

AARHUS UNIVERSITET

IDECA@CAS.AU.DK

BIBLIOGRAPHY

- Fukuyama, Francis: *The Origins of Political Order: From Pre-human Times to the French Revolution*, London: Profile Books, 2011.
- Foucault, Michel: *Discipline and Punish. The Birth of The Prison*, London: Allen Lane, Penguin, 1977 (French: 1975).
- Kolbert, Elizabeth: *The Sixth Extinction: an unnatural history*, London: Bloomsbury, 2014.
- Lenin, Vladimir Ilich: *Staten og Revolutionen*, København: Forlaget Marx, 2013 (Russian: 1917).
- Scott, James C.: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven: Yale University Press, 1992.
- Scott, James C.: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- Scott, James C.: *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, New Haven: Yale University Press, 2009.
- Scott, James C.: *Two Cheers for Anarchism: Six Easy Pieces on Autonomy, Dignity, and Meaningful Work and Play*, Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Sunstein, Cass R. and Richard H. Thaler: *Nudge – Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*, New Haven: Yale University Press, 2008.

NORAD I TURKANA

– HØJMODERNISME I EN AFRIKANSK ØRKEN

■ MADS YDING

Forladte betonhaller, rustent fiskeriudstyr, og mindet om dengang Lodwar var centrum for en udviklingsindustri af en anden verden. Det er nogle af de få ting, der synes tilbage fra det udviklingseventyr, som Turkana-distriktet gennemlevede i 1970'erne og 1980'erne. Drevet af norske donormidler og de bedste humanitære intentioner så dette afsondrede område af Kenya en eksplosion af udviklingsprojekter og byggeaktivitet i denne periode.

Norwegian Agency for Development Cooperation (NORAD), den norske stats udviklingsagentur, begyndte i slutningen af 1960'erne at støtte Turkana med udviklingshjælp. Op gennem 1970'erne og 1980'erne voksede porteføljen eksplosivt, men resultaterne udeblev. NORADs moderniseringsbestræbelser i Turkana er langt fra et enestående eksempel på, hvordan velmenende udviklingsaspirationer kan gå galt. Udviklingsprojekter, der genererede uforudsete resultater eller slog direkte fejl, er blevet behandlet og analyseret i henhold til mange modeller gennem tiden. Den amerikanske antropolog James C. Scott gav med bogen, *Seeing like a State – How certain schemes to improve the human condition have failed*, sit indspark i den kontinuerlige debat om forståelsen af fejlslagen udvikling. Helt centralt i Scotts undersøgelse af, hvordan autoritativ statsplanlægning slår fejl og ender i menneskelige katastrofer, står sammenfaldet af fire elementer: Statssimplifikationer, højmodernistisk ideologi, en villig og magtfuld stat, og et svagt civilsamfund.¹ *Metis* er et andet centralt begreb hos Scott. Dette begreb refererer til lokal viden om forholdene i et givent område, både de fysiske og de sociale. Scott argumenterer for, at højmodernistiske aspirationer ofte fører til en tilsidesættelse af, eller ligefrem undertrykkelse af, *metis* til fordel for mere abstrakt teknologisk og videnskabeligt funderet viden.²

På trods af, at Scotts undersøgelse tager udgangspunkt i moderniseringsprojekter udført af en central statsmagt, synes flere af de elementer, som Scott fremhæver, at gå igen i moderniseringsbestræbelser, hvor andre organisationer end statsmagten er centrale. Nærværende artikel vil behandle dele af NORADs moderniseringsaktiviteter i Turkana fra 1960'erne til 1985 og undersøge i hvilken grad disse kan analyseres og forstås gennem den model som Scott tegner i bogen. Artiklens fokus vil særligt ligge på NORADs engagement i fiskerisektoren og

1 Scott: *Seeing*, 4-5.

2 Scott: *Seeing*, 311.

undersøge, hvordan planlægning og implementering i denne sektor kan forstås i forhold til elementerne i Scotts model. Det er i den forbindelse vigtigt at advare mod en forsimplet anvendelse af at bemærke, at disse elementer er stærkt idealiserede og forsimplede. Således skal Scotts model betragtes som et fleksibelt analytisk redskab, der ikke kun kan anvendes til at analysere højmodernistiske katastrofer; men også kan bidrage til en forståelse af udviklingsarbejdet i Turkana.

TURKANADISTRIKTET

Turkana District, i dag Turkana County, er et af Kenyas største distrikter og ligger i den nordvestlige del af Kenya med grænser til Uganda, Sydsudan og Etiopien. Klimaet i Turkana er varmt og særdeles tørt, vegetationen i det meste af området domineres af årstidsbestemt nedbør og lavstammet buskvegetation. Nedbør i området er meget sjælden og uregelmæssig, hvorfor landbrug er næsten umuligt. I området er der dog to semipermanente floder, flere naturlige kilder og den mere end 250 km lange Lake Turkana, som danner provinsens østlige grænse. Således er mere end 90% af distriktet inden for 20 km rækkevidde af permanent vand.³ Som følge af de klimatiske forhold i distriktet er turkanafolket traditionelt nomader, som ernærer sig ved dyreavl, primært får, geder, kameler og kvæg. Kameler og kvæg var meget værdifulde og dermed mere udbredte i velstående familier. Turkanaerne lever i store familiegrupper, og følger med årstiden traditionelle ruter for at finde græsgange til deres dyreflokke. Dyreholdet er stærkt idealiseret som indtægtsgrundlag; men hyrder i nærheden af søen har fra tid til anden suppleret deres kost med fisk og sporadisk landbrug i tørkeperioder.

Traditionelt er kvæg den eneste sociale valuta i turkanaernes samfund. Kvæg og mindre husdyr som får og geder spiller frem til i dag en afgørende rolle for etablering og vedligeholdelse af sociale relationer i området. Kvæg er indgangen til sociale relationer, alliancer, ægteskaber og politisk magt. Grupper, som ikke har kvæg og som må ernære sig som jægere, agerbrugere eller fiskere, er stigmatiserede som fattige og står uden for samfundet. Det er vigtigt at understrege, at det ikke er selve handlingerne at fiske, jage eller bedrive agerbrug, der er stigmatiserende; det er manglen på kvæg der konstituerer fattigdom og den lavere sociale status. Succesrige nomader har altid suppleret deres produktion fra husdyr med andre aktiviteter.⁴

Periodisk tørke rammer området og decimerer hyrdernes hjord betragteligt, i flere tilfælde bliver hyrder helt tvunget til at forlade deres levevej pga. tab af deres hjord. Dette er et velkendt fænomen for turkanaerne, et forhold de har levet med til alle tider. Derfor er risikospredning og tørkehåndtering indlejrede elementer i kulturen. I forbindelse med den her behandlede periode ramte to store tørker området: I 1960-61, hvor det skønnes at ca. 11.000 turkanaer blev tvunget

3 Helland: *Turkana*, 6-10; Ruud & Kjerland: *Norsk*, 114.

4 Broch-Due: 'Remembered', 51-57.

i nødhjælpslejre, og igen i 1979-80, hvor 90% af provinsens kreaturer og 80% af dens får og geder gik tabt. Tørken i 1979-80 tvang ca. 80.000, godt halvdelen af områdets befolkning i nødhjælpslejre.⁵

UDVIKLINGEN I TURKANA FØR OG UNDER NORADS ENGAGEMENT

Frem til Kenyas uafhængighed var Turkana relativt afskåret fra omverdenen. Den britiske kolonimagt lukkede i vid udstrækning området for missionærer og andre udviklings- og nødhjælpsorganisationer, særligt før 1950'erne. Kolonimagten havde ingen økonomiske interesser i området. Det tørre og ugæstfrie landskab havde ingen naturressourcer, som kunne eksporteres. Turkana forblev af den grund i periferien af Britisk Østafrika og senere kronkolonien Kenya. Frem til første verdenskrig havde den britiske kolonimagt ingen intention om at etablere egentlig administration i området, men derimod blot at holde turkanaerne i skak rent militært og derved sikre de omkringliggende områders sikkerhed. Af den grund var Turkana frem til 1918 mål for adskillige voldsomme straffeekspeditioner. I 1919 blev det endelig bestemt at Turkana skulle administreres af Britisk Østafrika.⁶ Uroligheder, kvægrøveri og de deraf følgende britiske straffeekspeditioner fortsatte frem til 1928.⁷

Den britiske kolonialadministration satte kun i begrænset omfang gang i udviklingen af området. De tidligste humanitære tiltag fra officiel hånd var oprettelsen af nødhjælpslejre, nær Kalokol ved Lake Turkana, i 1924 og 1932.⁸ I 1940'erne blev der foretaget flere vandboringer i Turkana. Disse var dels tiltænkt de udstationerede væbnede styrker og dels et forsøg på at øge kødproduktionen i krigstid. Det var kendetegnende for megen af den tidlige koloniale udvikling, at projekterne primært tjente administrationens formål og ikke var født ud af et ønske om at højne den generelle levestandard.⁹

Efter anden verdenskrig allokerede Storbritannien i højere grad end tidligere midler til udviklingsprojekter i kolonierne, hvilket også kom Turkana til gode. I 1951 startede the African Lands Development Organization (ALDEV) to kunstvandingsprojekter, ved Nakutan og Lodwar. Planen var at skabe 50.000 hektar landbrugsjord og dermed at gøre Turkana uafhængig af importeret korn. Produktionen faldt dog hurtigt efter etableringen og projekterne blev lukket i 1959. Foruden kunstvanding havde ALDEV frem til Kenyas uafhængighed flere udviklingsplaner for Turkana, bl.a. fremme af skovbrug og vandforsyning. ALDEVs planer blev dog som oftest helt opgivet, da der ikke kunne rejses økonomiske midler til

5 Hogg: 'New Pastoralism', 322-23.

6 Barber: 'Moving Frontier', 143-172.

7 Collins: 'Turkana Patrol', 115.

8 Lokuruka & Lokuruka: 'Ramifications', 133.

9 Helland: *Turkana*, 17.

driften. Udviklingen af Turkana var fra den centrale koloniadministration klart underprioriteret.

Efter den voldsomme tørke i 1960-61, fokuserede koloniadministrationen udviklingsaktiviteterne på at skabe et alternativ til tilværelsen som nomade. I 1961 blev der udstationeret en repræsentant for det koloniale fiskeriministerium i Kalokol for at opbygge permanent bæredygtigt fiskeri på søen.¹⁰ I de sidste år af koloniherrødmødet begyndte administrationen at give udviklingsorganisationer adgang til området. I den forbindelse begyndte Oxfam i 1962, sammen med den Katolske Mission uddeling af fiskenet i nødhjælpslejrene.¹¹ Kolonimagten havde tidligere tilskyndet til fiskeri som en levevej for de nødlidende nomader, men det synes frem til starten af 1960'erne ikke at have været særligt ambitiøst, organiseret eller sammenhængende.¹²

Efter Kenyas selvstændighed i 1963 søgte den nye stat at integrere Turkana i den nye nation. Yderligere havde den unge kenyanske stat startet et fiskeriprojekt ved søen. Ideen var, i forlængelse af de koloniale planer, at skabe et levegrundlag for de pastoralister der var blevet gjort subsistensløse af tørken 1960-61. En udbygning af vejnettet til distriktet var altafgørende for at fremme distriktets udvikling. Forhandlinger med Norge, som havde en assistent i det kenyanske vejdirektorat, blev indledt i 1967, og tre år senere indgik man en aftale om norsk støtte til udbygning af vejnettet.¹³ Forventningerne til fiskeriet på Lake Turkana gjorde, at nordmændene skønnede, at en større nybygget vej var nødvendig. Intet tyder imidlertid på, at de norske planlæggere havde foretaget nogen vurdering af distriktets økonomiske potentiale, inden arbejdet blev igangsat.¹⁴ Ikke desto mindre var optimismen stor. Den kenyanske stat havde endnu ingen planer om at involvere Norge i fiskeriprojektet. Det mindsker imidlertid ikke de visioner, som nordmændene havde for deres engagement i Turkana. Således udtrykte direktøren for Norsk Udviklingshjælp, fra 1968 kaldet NORAD, Rudolf K. Andresen i 1967: "Norsk udviklingshjælp er foreløpig bare blitt bedt om å påta seg veibyggingen, som i seg selv er et enkelt nok prosjekt. De planer som vi også må ta stilling til, omfatter opplæringen av hundrevis av fiskere, båtbyggere, fiskeforedling, utvikling av små bysamfunn."¹⁵ Som det fornemmes her, var visionerne store. Det kenyanske transportministerium fik ansvaret for byggeriet af vejen under assistance af norske ingeniører. Arbejdet blev igangsat i 1970 og stod færdigt i 1983. Den samlede pris for arbejdet blev NOK 325 mio., hvilket svarer til en kilometerpris på næsten NOK 1 mio. pr. kilometer. NORAD dækkede 200 mio., hvoraf 40%

10 Watson: *Evaluation*, 15; Helland: *Turkana*, 18.

11 Jul-Larsen: *The Lake*, 2.

12 Lokuruka & Lokuruka: 'Ramifications', 133.

13 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 114-115.

14 Torstensen & Scott (red.): *Kenya*, 170.

15 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 115.

gik til teknisk personale.¹⁶ Byggeriet overskred budgettet flere gange og led under flere forsinkelser, især fordi den vejbelægning man oprindelig havde valgt, måtte kasseres, da den ikke kunne klare klimaet i Turkana.¹⁷ Da strækningen blev fuldt åbnet var trafikbelastningen på blot 40-50 biler i døgnet.¹⁸ Vejen blev det dyreste projekt i NORADs engagement i Turkana. I budgetterne for vejen var der ikke medregnet drifts- eller vedligeholdelsesomkostninger. Klimaet i Turkana, med voldsom nedbør efterfulgt af hård tørke, sled så hårdt på vejbelægningen, at penge til vedligeholdelse måtte findes. Omkostningerne med at vedligeholde vejen blev så store, at de næsten umuliggjorde udbygningen og vedligeholdelsen af det øvrige vejnet i distriktet.¹⁹ Turen mellem Lodwar og Kitale tog ved vejens åbning to en halv time, i 2003 tog den, grundet dårlig vedligeholdelse, mere end seks timer.²⁰

I 1971 indgik Kenya og Norge KEN 007 aftalen. Med denne aftale blev NORADs støtte udvidet til fiskerisektoren ved Lake Turkanas vestlige bred. Op gennem 1970'erne støttede NORAD fiskeriet ved Lake Turkana massivt, men resultaterne udeblev. Internationalt vandt nye ideer frem i 1960'erne og 1970'erne. Særligt oppe i tiden var "agricultural and rural development", egnsudvikling eller distriktsudvikling. Ideen var en mere holistisk tilgang til udviklingsarbejdet, hvor de forskellige sektorer i højere grad skulle integreres. I 1979 fremlagde den kenyanske stat ASAL-planen²¹ og under den blev NORAD og den kenyanske stat i november 1980 enige om KEN 040 aftalen, som dannede baggrund for Turkana Rural Development Programme (TRDP). TRDP var et forsøg på at skabe integreret distriktsudvikling i Turkana. I 1985 integreredes fiskeriprojekterne med TRDP og NORADs engagement blev samlet under KEN 040.

NORADs engagement var planlagt til 1995, men stoppede brat i 1990, da Kenya brød alle diplomatiske forbindelser med Norge pga. anklager om menneskerettighedsovertrædelser begået af præsident Daniel Arap Moi's styre. Inden NORAD måtte trække sig ud af Turkana, var flere projekter allerede begyndt at vise tydelige tegn på fejlslagen strategi og implementering. En gruppe norske og kenyanske forskere vurderede i 1994, at TRDP ikke ville have været en succes, selvom projekterne havde fået lov til at løbet frem til den planlagte slutdato.²²

16 I 1987 priser.

17 Helland: *Turkana*, 22.

18 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 116.

19 Torstensen & Scott (red.): *Kenya*, 172.

20 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 133.

21 Et samlet udviklingsprogram for Kenyas "Arid and Semi-Arid Lands", herunder Turkana distriktet.

22 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 124.

ET KOOPERATIV MED VOKSEVÆRK

NORAD udpegede hurtigt fiskeriet i Turkana som en sektor, hvori der succesfuldt kunne investeres. Udviklingen af fiskeriet ved Lake Turkana blev legitimeret med et ønske om at højne levestandarden for befolkningen og skabe et bæredygtigt alternativ til livet som nomade. NORAD opstillede tre overordnede mål: For det første skulle den lokale produktion øges for at afværge den bestandigt truende hungersnød og for at gøre provinsen mere uafhængig af fødevarer udefra. For det andet skulle nomaderne gøres fastboende, dels for at de bedre kunne benytte sociale faciliteter som skoler og sundhedsvæsen, og dels fordi dette kunne støtte udviklingen af selvforsynende lokalmiljøer. For det tredje skulle der opbygges bæredygtige produktionskooperativer til gavn for lokalbefolkningen og distriktets økonomi.²³

NORAD så et økonomisk stærkt og uafhængigt kooperativ som det bedste fundament for at øge fiskeproduktionen, få højere pris for produktet, få lokale fiskere i arbejde og forbedre ernæringssituationen for Turkanas borgere gennem skabelsen af et internt marked.²⁴ At oprettelsen af kooperativer var et led i udviklingen af fiskeriet, var ikke en fremmed tanke for den kenyanske stat. Økonomisk statsstøtte til erhverv var ofte betinget af oprettelsen af et kooperativ efter en fastsat model.²⁵ Den kenyanske stat dannede i 1968 Turkana Fishermen's Cooperative Society (TFCS) som en sammenslutning af mange små fiskerikooperativer langs Lake Turkanas vestlige bred. Oprindeligt var kooperativet tænkt som en paraplyorganisation, hvorigennem simpel assistance til almindelige fiskere kunne gives. Fokus var på traditionelle fiskerimetoder og begrænset afsætning af overskudsproduktionen. I 1971 startede NORAD sin støtte til TFCS og fokus skiftede hurtigt til opbygning af selve organisationen.

NORAD havde et klart ønske om at modernisere fiskeriet rent teknisk. Således blev det tidligt besluttet, at der skulle fokuseres på moderne glasfiberbåde og nyindkøbte net på bekostning af mere traditionelle træbåde. De indkøbte fartøjer viste sig dog for små til fiskeri langt fra kysten, så større glasfiberbåde måtte snart indkøbes. De lokale fiskere var ikke i stand til at vedligeholde eller reparere glasfiberbådene selv, som de havde været med træbådene, og da TFCS lukkede det eneste værksted i distriktet pga. stigende driftsomkostninger, blev bådene taget ud af drift. I begyndelsen af 1980'erne blev der atter fisket fra træbåde på Lake Turkana.²⁶

I starten af 1970'ere var fiskeriet ved søen præget af et mylder af forskellige aktører, hvoraf TFCS blot var én af mange. Private bådejere, fiskekøbmænd, som lejede udstyr til fiskere mod ret til en andel af deres fangst, og små ad hoc for-

²³ Broch-Due: *From herds*, kap 7, 34.

²⁴ Broch-Due: *From herds*, kap 7, 35.

²⁵ Broch-Due: *From herds*, kap 7, 21.

²⁶ Broch-Due: *From herds*, kap 7, 36.

samlinger af private fiskere prægede produktionsbilledet. Flere af de større købmænd og bådejere var ikke turkanaere, men somaliere eller luoere.²⁷ De kom til Turkana med fiskeriekspertise og tog turkanaerne som daglejere på deres fartøjer eller købte og distribuerede deres fangst. NORAD så det som en af deres opgaver at beskytte turkanaerne mod udnyttelse udefra og misforstod i høj grad de private købmænds rolle. Man antog, at turkanafiskerne var fanget i gældsspiraler hos købmændene, og at disse profiterede voldsomt på handlen; men realiteten var nærmere at producenter og bådejere ofte stod i gensidigt fordelagtige forhold. De mange private aktører var i stand til at udkonkurrere TFCS i de første år af 1970'erne. NORAD pressede derfor den kenyanske regering til at give TFCS monopol på al handel med fisk landet på Lake Turkanas vestlige bred. Monopolet blev givet i 1973 og endeligt implementeret i 1977.²⁸

Gennem slægt og årelange handelsrelationer havde de private fiskehandlere og bådejere dannet komplekse handelsnetværk både i og uden for Turkana. Monopolet afbrød disse forbindelser. Med monopolets indførsel gik markedet fra overvejende at være sælgers marked til at blive købers marked. Flere fiskere og købmænd flyttede deres aktiviteter til søens østlige bred. Dermed forsvandt fundamentet for fiskedistributionen i Turkana, som ellers bidrog til at forbedre ernæringssituationen i området, et af NORADs kardinalpunkter med udviklingshjælpen.²⁹

De fiskere, som ikke havde kapacitet til at fragte deres fangst til den østlige bred, kunne nu udelukkende benytte sig af TFCS' tilbud. Da fokus fra NORADs side var at skabe et økonomisk stærkt TFCS, måtte prisen på indkøb af fisk holdes lav for at sikre maksimal fortjeneste ved videresalget. Denne strategi lykkedes op til midten af 1980'erne, hvor private igen begyndte at komme ind på markedet. I perioden indtil da fik TFCS' medlemmer 39,2% mindre for deres fisk end fiskere, som solgte på østbredden.³⁰ TFCS gav deres fiskere en fast pris for deres fangst, og da fiskepriserne steg i perioden fra 1975 til 1985 steg TFCS fortjeneste markant på bekostning af producenterne. Grundet inflation fik TFCS' producenter en stadig dårligere realindkomst. En studie af fiskeriprojektet konkluderer: "The TFCS prices at which the fishermen and women on the western shore are required to sell their fish are in no way proportional to the cost in terms of labour and equipment which enter into the production process."³¹ På grund af de lave priser hos TFCS blev fiskere i stadig større omfang tvunget til at supplere deres indtægt med anden aktivitet, hvilket igen mindskede fangsten og dermed TFCS' indtægter. I midten af 1980'erne må flere fiskere forlade erhvervet og søge anden subsistens

27 En af de største etniske grupper i det nuværende Kenya.

28 Broch-Due: *From herds*, kap 7, 22- 27.

29 Broch-Due: *From herds*, kap 7, 28.

30 Broch-Due: *From herds*, kap 7, table 4.

31 Broch-Due: *From herds*, 31, l 20-23.

på grund af de dårlige betingelser hos TFCS. Mange endte i fattigdomsspiraler i nødhjælpslejrene.³² Udover de dårlige priser syntes medlemmerne ikke at opleve nogen fordele. Uddelingen af net og både var styret af den lokale ledelse i TFCS afdelingen, som i høj grad tilgodeså slægtskaber og andre alliancer. Medlemmerne havde ingen reel indflydelse på kooperativets aktiviteter, og organisationen var i højere grad et instrument for den lokale ledelse, end en organisation, der repræsenterede producenternes interesser. Der fandtes en række valgbare poster i kooperativet, men valgene var rent proforma; slægtskab og klientelisme havde længe inden stemmeafgivningen fordelt de lokale poster.

Det er tydeligt, at TFCS led under et internt kommunikationsproblem. Der var en barriere imellem ledelsen i lokalafdelingerne og de udenlandske teknokrater, som havde den overordnede ledelse. Ledelsen af lokalafdelingerne var i høj grad politiseret, og de udenlandske eksperter formåede ikke på tilstrækkelig vis at kommunikere med lokalafdelinger om fx uddeling eller lagerstatus af net eller salt til konservering. NORADs svar på problemet var at flytte fokus fra aktiviteter i lokalafdelingerne vedrørende den faktiske produktion til interne anliggender i TFCS' hierarki.³³ TFCS' overskud gik næsten helt ubeskåret til drift af selve organisationen. Medarbejderstaben voksede gennem perioden markant. Særligt rådgivere, tekniske konsulenter og andre eksperter blev hyret for at løse forskellige af kooperativets driftsproblemer. Budgetterne vidner om, at udgifterne til organisationens bureaukrati galoperede i 1980'erne. Udgifterne til *fixed assets*, dvs. stab, bygninger mv., steg med 1084% fra 1979/80 til 1982/83, hvor medlemstallet i samme periode voksede med blot 45,8%.³⁴ Tallene viser et voldsomt udbygget organisationsapparat, hvis driftsomkostninger var ude af kontrol.

En evalueringsrapport over fiskeriprojektet fra 1985 konkluderede, at NORAD reelt ikke havde kontrol med, hvad deres støtte gik til, og at der hidtil ikke havde været fornøden kontrol med udgifterne i TFCS.³⁵ Denne manglende kontrol med udgiftsniveauet skyldtes dels dårlige investeringer i tekniske løsninger uden fornødne forudgående undersøgelser, dels dårlig kommunikation med en utilstrækkeligt uddannet stab i lokalafdelingerne. NORAD drev indtil 1981/82 TFCS gennem tekniske rådgivere og ledere. Det var hensigten, at disse skulle uddanne lokale til senere at overtage driften fuldstændigt. Fokus har tilsyneladende været på drift og udbygning af organisationen, hvilket medførte at etablering af lokal kapacitet kun fandt sted i meget begrænset omfang. Regnskabsåret 1981/82 var det første, hvor lokale selv havde ansvar for kooperativet, dog stadig under vejledning fra udenlandske eksperter. På dette tidspunkt var TFCS blevet en så kompleks organisation med så store økonomiske problemer, at den nye ledelse

32 Broch-Due: *From herds*, kap 4, 23-31.

33 Watson: *Evaluation*, 38-39.

34 Watson: *Evaluation*, 80, table 1. Sætersdal: *Aid to*, 10, table 1.

35 Watson: *Evaluation*, 63.

stod magtesløs over for udfordringerne med at bremse det voksende udgiftsniveau. I 1983 blev TFCS' ledelseskomite fyret, den valgbare styrelse permanent afskaffet og kooperativet sat under administration af et udenlandsk konsulent- og ledelsesbureau.³⁶

I 1985 kom fiskeriprojekterne ind under KEN040 aftalen og blev dermed en del af TRDP. Analytikere advarede i den forbindelse om, at et fortsat TFCS monopol ville være direkte skadeligt for fiskeriet på Lake Turkana.³⁷ Fra 1971 til 1985 brugte NORAD NOK 24,6 mio. på at støtte kooperativet, men kooperativet blev aldrig en økonomisk bæredygtig virksomhed.³⁸ NORADs støtte gik indtil 1974 gennem det kenyanske *fisheries departement*, men grundet utålmodighed begyndte NORAD at omgå den kenyanske statsadministration og støtte TFCS direkte, en tendens som skulle få langt mere udtalt i TRDP. Resultatet af den dårlige økonomi og den manglende kommunikation mellem lokalafdelingerne og centralledelsen blev at TFCS' troværdighed som almennyttig organisation og monopolindehaver, eroderede perioden igennem. Det havde den konsekvens, at fiskere i stigende grad handlede deres produktion på østbredden eller til smuglere i Turkana, hvilket fik fatale følger for kooperatives økonomi.

Overordnet kan det siges, at TFCS fik lov til at vokse sig stor i optimismen omkring fiskeriets potentiale, hvor organisationen nåede proportioner langt udover, hvad de lokale forhold tillod. Støttet af NORAD blev der opbygget et kompliceret bureaukratisk organisationsapparat, domineret af eksterne rådgivere og specialister, langt over hvad ressourceniveauet i fiskerisektoren eller den lokale organisationskapacitet kunne retfærdiggøre. Fokus flyttede sig hurtigt fra simple traditionelle løsninger til langt mere avancerede og kostbare teknologiske løsninger. Da fangsttallene og vandstanden dalede mod slutningen af 1970'erne var organisationen blevet så bureaukratisk og driftsomkostningerne så høje, at udviklingen ikke kunne vendes. Med NORADs støtte fik udviklingen lov til at fortsætte indtil reorganisationen af hele fiskeriprojektet under KEN 040 i 1985. TFCS blev under KEN 040 sat under skrappe økonomiske krav, men måtte alligevel indstille driften, idet støtten forsvandt i 1990. Kooperativet blev aldrig bæredygtigt.

OPTIMISME OG 'DET NYE BJERG'

De norske bistandsydere havde ambitiøse planer for fiskeriet ved Lake Turkana, planer som den kenyanske regering ikke altid delte. Den kenyanske regering var oprindeligt interesseret i at udbygge landets industri. Der blev i 1970 etableret kontakt til den græske forretningsmand Apostolos Mamatas, som den kenyanske stat tilbød monopol på kommercielt fiskeri på Lake Turkana forudsat at han byggede en fiskemelsfabrik i området. Man forventede en fabrik af denne type kunne

36 Broch-Due: *From herds*, kap 7, 38-39.

37 Helland: *Turkana*, 22, 83.

38 Watson: *Evaluation*, 8.

producere dyrefoder til resten af landet samt en overskydende produktion, som kunne generere eksportindtægter.³⁹ NORAD frygtede, at deres nylige investering i hoved vejen ind i Turkana ville blive udnyttet kommercielt til eksport af distriktets ressourcer, stik imod de norske mål. NORAD begyndte af den grund at presse den kenyanske regering til at afslutte samarbejdet med Mamatas, og i forhandlingerne truede nordmændene direkte med at indstille deres støtte til Turkana, hvis distriktets ressourcer skulle bruges kommercielt og uden lokalbefolkningen som primær beneficier. En presset kenyansk regering måtte i 1972 acceptere NORADs krav og opgive samarbejdet med Mamatas.⁴⁰ For at vise sit engagement bevilgede NORAD mellem 1970 og 1972 moderne fiskerbåde i glasfiber, moderne net, tekniskpersonel til operationen af dette udstyr samt et 36 fod stort norsk forskningsfartøj, *Iji*. Forløbet omkring forhandlingerne vedrørende fiskemelsfabrikken og Mamatas kommercialisering af fiskeriet på Lake Turkana gav NORAD det indtryk, at den kenyanske stat fundamentalt set negligerede befolkningen i Turkana og blot ønskede at udnytte distriktets ressourcer i de øvrige dele af landet. Der blev i NORAD skabt en forståelse af, at det var organisationens opgave at beskytte Turkanas befolkning mod udnyttelse udefra, endog fra deres egen stat.⁴¹

Efter bruddet med Mamatas pressede den kenyanske stat på for at få NORAD til at udnytte ressourcerne i søen, og en norsk delegation blev i december 1973 sendt til Turkana for at vurdere mulighederne for at udbygge fiskeriet. Delegationen anbefalede i 1974 byggeriet af et fryseanlæg til forarbejdelse af fangsten i søen. Undersøgelser udført i 1976 og 1977 viste, at der kunne landes mellem 20.000 og 200.000 tons fisk om året fra Lake Turkana. Med denne information in mente udvidede NORAD planerne for anlægget betydeligt.⁴² I 1978 blev der indgået en aftale med den kenyanske regering om byggeriet af et fileterings- og fryseanlæg samt fryselager, isproduktion og kontorbygninger til afsætningspersonale, i Kalokol ud til Fergusons Gulf. Planen var at fisk, fanget af TFCS' fiskere, skulle sælges fersk til TFCS i stedet for soltørrede som tidligere. Fangsten skulle derefter bearbejdes på anlægget med henblik på lokalt forbrug og eksport. Tanken var, at det nye frosne produkt ville sikre TFCS og dermed dets medlemmer en højere pris for fiskene. I 1978 sendte NORAD flere tekniske eksperter til Turkana for at planlægge og lede byggeriet, som var budgetteret til NOK 7-8 mio. Da anlægget stod færdigt i 1981 havde det kostet mere end det dobbelte: NOK 15 mio.⁴³ Situationen havde imidlertid ændret sig, siden planerne for anlægget blev undfanget. I 1980 fik stigende oliepriser, faldende fangst og dårlig økonomi i TFCS, som skulle drive anlægget, NORAD til at sende en delegation til Turkana for at revur-

39 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 118.

40 Østby: *Utviklingen*, 79-82.

41 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 116.

42 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 120.

43 Sætersdal: *Aid to*, 1-2, 25-26. Ruud & Kjerland: *Norsk*, 118-119.

dere anlægget. NORADs ekspertdelegation kom med flere ændringer til plantegningerne, men til ingen nytte. Allerede inden anlægget stod endelig færdigt, havde NORAD forsøgt at sælge dele af inventaret. Anlægget blev lukket umiddelbar efter åbningen, og i 1985 blev bygningerne brugt af lokale fiskere til at opbevare deres produktion af soltørrede fisk.⁴⁴ Turkanaerne selv kaldte det kostbare anlæg *the new mountain*, 'det nye bjerg'.

Der var flere årsager til, at planerne om fryse- og forarbejdningsanlægget måtte opgives. En af de væsentligste var, at fangsten ikke levede op til NORADs optimistiske forventninger. De undersøgelser, som NORAD foretog af ressourcegrundlaget i søen, faldt sammen med en rekordstor fangst i 1976, det såkaldte *tilapia-boom*, hvor 17.044 tons fisk blev fanget mod 4.236 tons året før. Efter fangstrekorden i 1976 lød de mest beherskede forventninger på 20.000 tons pr. år, og det var på den baggrund at anlægget blev planlagt. Årene efter 1976 var da også bedre end de foregående; men senere faldt fangsten støt, og i 1984 var fangsten blot det halve af den i 1976.⁴⁵ Disse store udsving i fangsttallene skyldtes, at vandstanden i søen varierer betydeligt fra år til år. Lake Turkana har ingen afløb og i det varme klima er fordampningen fra søen så stor, at vandstanden stiger og falder dramatisk i tak med regnmængden i det etiopiske højland. Således steg vandstanden i Lake Turkana med 4 meter fra 1975 til 1977 for derefter at falde 10 meter fra midten af 1977 til 1978.⁴⁶ Arealet af Fergusons Gulf, som var de vigtigste fiskevande i søen, faldt fra 1975 til 1985 med 71,5%.⁴⁷ Disse udsving i søens vandstand var almindelig kendt, ikke blot af lokalbefolkningen, men også af briterne, som havde undersøgt vandstandsniveauet i søen op gennem 1970'erne. En undersøgelse fra 1980 gjorde NORAD opmærksom på denne viden, men da var det for sent at ændre planerne.⁴⁸ Meget tyder på, at udviklingsiver og utålmodighed førte til en forhastet og overmodig planlægning. Udover det pres den kenyanske regering lagde på NORAD for at udnytte ressourcerne i søen, synes også det norske storting at have presset på for at få projektet søsat og pengene brugt.⁴⁹

Fryse- og forarbejdningsanlægget led imidlertid også af problemer af mere tekniske problemer. Der var flere fejl som gjorde, at værkets drift var blevet betydeligt besværet og fordyret, selvom den fornødne mængde råmateriale havde været til rådighed. De norske ingeniører blev først i 1980 opmærksomme på at der ikke var tilstrækkelige mængder ferskvand i området til at drive produktionen. Fordampning over århundreder har gjort Lake Turkanas vand stærkt mineraliseret og uegnet til indtagelse for mennesker og husdyr.⁵⁰ Da anlægget på davæ-

44 Watson: *Evaluation*, 42.

45 Watson: *Evaluation*, 73, tabel 1.

46 Watson: *Evaluation*, 77, appendix 5a.

47 Watson: *Evaluation*, 43.

48 Sætersdal: *Aid to*, 7-9.

49 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 120.

50 Avery: *What future*, 16-18.

rende tidspunkt var næsten operationsdygtigt, måtte der igangsættes et større brøndudgravningsprojekt for at afhjælpe problemet.⁵¹ Ligeledes synes der ikke at være taget tilstrækkelig højde for temperaturen i Turkana, som ofte rammer 40°C. Anlæggets konstruktion resulterede i et betydeligt tab af kulde og dermed en fordyrelse af produktionsomkostningerne. Således ville anlægget ikke kunne give overskud, hvis produktionsomkostninger, vedligeholdelse af maskinerne samt disses nedskrivning sammenholdes med filetpriiserne i 1981.⁵² De tekniske problemer kan i høj grad ses som resultatet af sjusket og forhastet planlægning.

NORAD blev tillige gjort opmærksom på negative sociale konsekvenser ved byggeriet af anlægget. Blandt de største sociale konsekvenser var en markant ændring i ægteskabsmønstre og forholdene mellem kønnene. En øget professionalisering af fiskerierhvervet gjorde det nødvendigt for fiskerne at opholde sig relativt tæt på en af TFCS' afdelinger, og lokale forventninger til anlægget resulterede i en betydelig migration til området omkring Kalokol. Dette nye bosættelsesmønstre havde dramatisk indflydelse på størrelsen af den kvæghjord, som bosættere kunne opbygge. Befolkningen i bosættelserne blev af den grund stigmatiseret som fattige af den øvrige befolkning. Af samme grund var det utroligt svært for unge mænd fra bosættelserne at skaffe social kapital og dyr nok til at kunne gifte sig formelt. I bosættelserne var brugen af konkubiner og uformaliserede ægteskaber meget udbredte og det satte kvinderne i disse forhold i en særdeles sårbar position, både i forhold til deres samlever og deres familier. Yderligere risikerede konstruktionen af anlægget at skade kvinders økonomiske situation. Traditionelt var det kvinderne der stod for at rense den landede fisk, for hvilket de blev kompenseret i form af de resterende indvolde, som blev brugt til madlavning og olieproduktion til videresalg. Anlæggets produktion lagde op til indkøb af fersk ubehandlet fisk direkte fra de mandlige fiskere og omgik dermed det led i forarbejdningen som hidtil havde været afgørende for kvinders økonomi. Da kvinder i Turkana traditionelt ikke var afhængige af deres mænd for økonomiske indtægt, eller havde krav på dele af denne, placerede den nye forarbejdning på anlægget bosættelsernes kvinder i en meget udsat position. Denne position blev yderligere forværret af de nye familiemønstre, idet børn født udenfor formaliserede ægteskaber udelukkende var kvindernes ansvar.⁵³

Hertil kom at den lokale købekraft var så begrænset, at kun de færreste ville have råd til at købe fersk eller frosen fisk til markedspris, men dette har tilsyneladende ikke mindsket selvsikkerheden omkring anlæggets positive effekter på turkanaerne.⁵⁴ Den frosne og ferske fisk egnede sig meget dårligt til transport i Turkanas klima. Således var det ikke muligt at nå ud til de dele af befolkningen,

51 Sætersdal: *Aid to*, 29.

52 Sætersdal: *Aid to*, 31-33.

53 Storås & Broch-Due: 'Fish and goats', 10-11.

54 Sætersdal: *Aid to*, 41-48.

som havde det største behov, nomaderne på afsidesliggende græsgange. Anlæggets produktion kunne altså kun afsættes til byer og steder, som havde frysekapacitet til opbevaring, og sådanne aftagere fandtes der kun ganske få af i Turkana. Følgelig måtte en del af produktionen eksporteres ud af distriktet for at undgå, at den skulle forgå i varmen. Et af NORADs kardinalpunkter i forhandlingerne med den kenyanske regering om støtten til fiskeriet var netop at ressourcerne skulle komme distriktets befolkning til gode, ikke blot økonomisk men også ernæringsmæssigt. Således synes nogle af de konsekvenser anlægget medførte, at modarbejde dele af NORADs oprindelige hensigt med udviklingshjælpen.

Der blev aldrig landet flere fisk fra Lake Turkana end i 1976 under tilapia-boom'et, og Fergusons Gulf tørrede næsten ud. Tilbage på bunden af den udtørrede sø lå det efterladte vrag af forskningsfartøjet *Iji*, som monument over de store ressourcer NORAD havde investeret i teknologi i fiskerisektoren.⁵⁵ 'Det nye bjerg' led ingen bedre skæbne, vandstandens fald betød at anlægget kom til at ligge et par kilometer inde i landet. Produktionen på anlægget blev aldrig igangsat, og bygningerne blev i 2003 brugt til forsamlingshus.⁵⁶

KEN 040 OG TRDP – 'NORKANA'

I 1978 bad en officiel kenyansk delegation NORAD om at øge sit engagement i Turkana. Året efter anbefalede en NORAD delegationen påbegyndelse af projekter i 3 sektorer: Skovbrug, sundhed og landbrug ved kunstvanding. På trods af, at mindst 70% af befolkningen i Turkana levede af kvægavl, blev ingen projekter til fremme af kvægdrift inddraget i TRDP fra begyndelsen.⁵⁷ NORADs udkast til planen for projekterne blev accepteret uden indvendinger fra den kenyanske regering, og KEN 040 aftalen, som startede projektet, blev underskrevet i november 1980.⁵⁸ Alle midler skulle formelt igennem den kenyanske administration, inden de kom ud til projekterne. Dette skulle medvirke til det der blev betegnet som lokal kapacitetsopbygning. Det kenyanske bureaukrati var dog langsomt, NORAD blev utålmodige, og som med støtten til TFCS begyndte NORAD snart at omgå det kenyanske statsapparat. NORAD benyttede *direct disbursement* klausulen i KEN 040 aftalen, hvilket muliggjorde at NORAD selv implementerede projekterne i Turkana uden officiel kenyansk indblanding.⁵⁹ NORAD blev snart egenrådig i Turkana, og TRDPs portefølje voksede eksplosivt. NORAD kom til at finansiere 80% af samtlige udgifter i Turkana, et vidne om organisationens dominans i området, som eftertiden spøgefuldt har kaldt "Norkana".⁶⁰

⁵⁵ Watson: *Evaluation*, 59.

⁵⁶ Ruud & Kjerland: *Norsk*, 133.

⁵⁷ Torstensen & Scott (red.): *Kenya*, 182.

⁵⁸ Helland: *Turkana*, 40-41.

⁵⁹ KEN 040, Article III (3), 6. Gengivet i Sørbo: *A review*, Annex 2.

⁶⁰ Ruud & Kjerland: *Norsk*, 123.

Noget tyder dog på at NORAD, som ikke var struktureret til projektimplementering i dette omfang, begynder at lide under manglende administrativ kapacitet.⁶¹ Mange projekter fik karakter af at være ad hoc løsninger, og i flere sektorer blev situationen direkte forværret. Særligt landbrugsprojekterne led. Grundet kompliceret maskineri, overambitiøs planlægning og dårlig organisation var produktionsomkostningerne pr. hektar tre gange højere end produktionens værdi. En evaluering i 1987 vurderede, at befolkningen i landbrugskooperativerne havde lavere indkomst og dårligere ernæringssituation end de tørkeramte nomader som ingen hjælp modtog.⁶² Situationen var ikke meget bedre i de andre sektorer.⁶³ TRDPs største succes var en veterinærservice som blev lanceret i 1984. Det var dog kun 2% af det samlede budget for TRDP, der gik til at fremme kvægdrift.⁶⁴

Da projekterne stoppede i 1990, var der brugt langt over NOK 1 mia. på TRDP.⁶⁵ Langt størstedelen af denne sum var brugt i de byområder, som udviklingsprojekter siden starten af 1970'erne havde søgt at etablere. Byerne havde tiltrukket store folkemængder, hvilket medførte øget pres på naturressourcerne i de områder. Allerede i 1983 blev kun halvdelen af Turkana's areal udnyttet og 46% af befolkningen boede mindre end fem kilometer fra en fast bosættelse. Disse bosættelser blev i slutningen af 1980'erne deciderede fattigdomsfælder, hvor vold, druk og prostitution blev sidste udvej for den desperate befolkning.⁶⁶ TRDP kritiseres af flere for at have skabt nødhjælpsafhængighed, idet alle projekter blev planlagt, finansieret og ledet af nordmænd. Der blev ikke skabt lokal kapacitet, som kunne sikre udviklingens bæredygtighed. Uden støtte kollapsede flere projekter og over en årrække er de fleste fiskeri- og landbrugsanlæg i Turkana blevet helt eller delvist forladt og står i dag tilbage som spøgelsesbyer i ørkenen. Kun samfundets absolut fattigste var bundet til byerne og landbrugsprojekterne.⁶⁷ Dette bidrog betydeligt til, at turkanaerne stod svagere, da NORAD rejste hjem end da de kom.⁶⁸

EN HØJMODERNISTISK KATASTROFE?

I NORADs moderniseringsbestræbelser kan der identificeres flere af de elementer, som Scott arbejder ud fra i *Seeing like a state*. Tydeligst er den stålsatte tillid til moderne teknologi og rationel industriel produktion, samt en fuldstændig manglende forståelse for lokale forhold, sociale som miljømæssige. Det storstilede byggeri af fryse- og forarbejdningsanlægget, 'Det nye bjerg', er vel nok den tydeligst manifestation af højmodernistisk ideologi hos NORAD. Tilgangen til og udførel-

61 Helland: *Turkana*, 63.

62 Helland: *Turkana*, 71, 73.

63 Helland: *Turkana*, 69-88.

64 Torstensen & Scott (red.): *Kenya*, 183.

65 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 124 – I 2001 priser.

66 Hogg: 'New Pastoralism', 323, 230; Ruud & Kjerland: *Norsk*, 133.

67 Broch-Due: 'Remembered', 66-67.

68 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 130-133.

sen af projektet rummer en næsten naiv tro på, at moderne teknologi og masseproduktion kunne løse komplekse sociale og økonomiske problemer. NORAD forekommer at være blevet grebet af en utopisk optimisme omkring mulighederne for, med moderne teknologi som motor, hurtigt at skabe industrielt fiskeri på søen. Rapporterne omkring fileterings- og fryseanlægget afspejlede helt frem til 1985 en tiltro til, at anlæggets installationer kunne udnyttes med hjælp fra yderligere teknisk assistance. Først i 1985 blev det vurderet, at anlægget ikke ville kunne benyttes fremadrettet i produktionen hvorefter videreudviklingen af anlægget indstilledes.⁶⁹ Generelt var diskursen i evalueringsrapporterne indtil midten 1980'erne præget af viljen til at inkorporere teknologi og fremme teknologiske løsninger. En tidligere ansat ved NORAD i Kenya har efterfølgende udtalt: "We had this development thinking that technology would solve all the problems."⁷⁰ En udtalelse, som rammende karakteriserer udviklingsparadigmet hos NORAD, og som forekommer nært beslægtet med Scotts ide om højmodernisme.

Problemerne knyttet til den skuffende fangst på grund af vandstandsniveauet er et helt tydeligt eksempel ikke blot på en manglende opmærksom på *metis*; men også en vis blindhed over for vestlig videnskabelig viden. Udviklingsiver og tiltro til egen formåen synes at have afholdt NORAD fra at konsultere lokalbefolkningen eller de briter der undersøgte søen. Ligeledes viste NORAD i deres støtte til udviklingen af TFCS tydelige højmodernistiske træk, dels pga. indførslen af dyrt moderne fangstudstyr og dels pga. det ekspertvælde, som i stigende grad kommer til at dominere kooperativet. NORAD synes i deres støtte til TFCS, at have haft ubegrænset tillid til, at teknologi, eksperter og 'moderne' vestlig organisation kunne skabe fremgang for fiskerne i Turkana. TFCS' udbygning synes således at repræsentere et behov hos NORAD, i langt højere grad end et behov hos fiskerne, som fik dårligere priser for deres produktion og i yderste tilfælde blev tvunget til at forlade erhvervet.

NORAD viste i høj grad evne til på egen hånd at sætte dagsordenen for projektet. Det er dog vigtigt at understrege, at NORAD blev inviteret af den kenyanske stat, som også ved flere lejligheder opfordrede NORAD til at øge sit engagement. Fra 1974, hvor det kenyanske fiskeridepartement blev kørt ud på et sidespor, synes NORAD at være i fuld kontrol over både strategi, planlægning og implementering af fiskeriprojektet. Denne kontrol skete imidlertid i fuld forståelse med den kenyanske stat, som formelt set var ansvarlig for både planlægning og implementering. Johan Helland, ledende koordinator for TRDP, har efterfølgende udtalt, at den kenyanske regering ikke udviste nogen interesse for Turkanas udvikling, og at NORAD af den grund måtte tage lederskab for at sikre fremskridt.⁷¹ Desuagtet må den dominans NORAD fik i Turkana siges at være usædvanlig omfattende.

69 Watson: *Evaluation*, 42.

70 Harden: *Dispatches*, 202, 1 18-19.

71 Ruud & Kjerland: *Norsk*, 124.

I 1981 karakteriseres TFCS som den vigtigste økonomiske magtfaktor i Turkana, og det konkluderes, at: "Its policy influences not only a lot of people, but the district as a whole".⁷² I NORADs videre arbejde med TRDP steg organisationens magt og indflydelse i distriktet kun yderligere. Den kenyanske stats rolle syntes næsten reduceret til at sikre basal ro og orden, næsten alt andet derudover blev finansieret og drevet af NORAD. NORAD fik så stort et spillerum, fordi den kenyanske stat kun i minimalt omfang aktivt søgte at udbygge sin egen kapacitet i distriktet og forbedre situationen for Turkanas fattigste. Her ses der en helt klar kontinuitet i nedprioritering af Turkanas udvikling, fra kolonialadministration frem til den selvstændige kenyanske stat. Efter tørken i 1979-80 var den pastorale økonomi i knæ og et stort antal nomader søger mod bosættelserne nær søen og landbrugsprojekterne. I denne desperate situation var NORAD de eneste, som syntes at have svar på distriktets kvide. Det var på den baggrund, at organisationen, muligvis utilsigtet, blev så dominerende en magtfaktor i distriktet. I sidste ende foregik NORADs bistandsaktiviteter dog på den kenyanske stats nåde, hvilket blev tydeligt ved bruddet i 1990. NORAD kan således ikke betragtes som en magtfaktor, af samme karakter som dem, der findes i Scotts analyse af de statslige udviklingsprojekter. NORAD besad ikke et weberiansk monopol på voldsudøvelse. Den magt, som NORAD besad, kan snarere ses i forlængelse af den mere diskrete, 'elegante' magtudøvelse som Tania Murray Li, inspireret af Michel Foucault fremanalyserer.⁷³ I denne magtforståelse optræder NORAD som en formynder eller værge, hvis opgave det at udvikle og 'forbedre' turkanaerne. Dette skete ved en subtil strukturering af det sociale felt på en måde hvorpå bestemte handlingsmønstre blev muliggjorte og tilskyndede. Eksempelvis kan udformningen af TFCS som et demokratisk 'andelsforetagende' fokuseret på salg og profitmaksimering forstås som et forsøg på at kultivere en demokratisk og kapitalistisk logik i Turkana.

Turkanas civilsamfund ydede relativt begrænset 'modstand' mod NORADs projekter og den måde, hvorpå disse blev drevet. I TFCS' tilfælde kan der argumenteres for at kooperativet, alene ved sin fremmede struktur og arbejdsgang, på forhånd har marginaliseret turkanaerne. Antropologer pegede i 1980 på, at TFCS og den kooperative tanke lå langt fra den traditionelle beslutningsproces, som eksisterede i Turkana.⁷⁴ Det bør ligeledes bemærkes, at fiskere og andre deltagere i udviklingsprogrammerne i høj grad blev rekrutteret blandt fattige hyrder og subsistensløse, for hvem der ikke synes andre muligheder end at tage den hjælp, som blev tilbudt, og følge den lagte linje. Denne situation minder om Scotts idé om det svækkede civilsamfunds manglende evne til at modsætte sig udefra kommende moderniseringsinitiativer. Dog er der tegn på nogen 'modstand' fra

⁷² Jul-Larsen: *The Lake*, 57, l 32.

⁷³ Li: *The Will*, 1-30

⁷⁴ Storås & Broch-Due: 'Fish and goats', 12.

lokal side. TFCS' lokalafdelinger blev politiserede og blev på den måde en del af en lokal social struktur. Turkanaerne approprierede lokalafdelingerne, og gjorde dem til noget andet, end de var tænkt fra central hånd. Ydermere landede turkana-fiskere deres fangst på den østlige bred. En stigning i fiskesmugling og ulovligt videresalg af tørret fisk kan ses som tydelige reaktioner på utilfredsheden med TFCS' indflydelse. På den måde fortsatte flere handelsnetværk deres aktiviteter i det skjulte efter monopolets indførsel. Dertil kommer at fiskeri eller landbrug aldrig vandt indpas som egentlige alternativer til pastoralismen hos turkanaerne. Det er tydeligt, at det overskud, der generedes i disse sektorer reinvesteredes i husdyr i et forsøg på at reetablere det nomadiske liv eller sikre relationer til den pastorale økonomi.⁷⁵

De projekter, som her sættes i forbindelse med Scotts model, synes overvejende at være ad hoc løsninger på problemer, som opstod uventet. Problemer, som i mange tilfælde kan føres tilbage til spørgsmålet om manglende opmærksomhed på *metis* og mangelfulde forudgående undersøgelse af lokale forhold. NORAD evnede ikke at forstå Turkana og synes end ikke at prøve før i 1980'erne. De problemer, som opstod, er i stort omfang et resultat af en fundamental uvidenhed om det geografiske område og de sociale strukturer de intervenerede i. NORADs manglende forståelse for kulturen i Turkana er særlig tydelig; flere af de sociale aspekter forbundet med dyrehold blev overset og det blev formodet at vestlige kønsrollemønstre, hvor mænd er de primære familieforsørgere, fandtes i befolkningen. I forhold til Scotts idé om stats-simplifikationer kan det ikke påvises at implementering af abstrakte kategorier medførte en stærkt forsimplet læsning af Turkana. Snarere kan der påvises en manglende læsning overhovedet. NORAD forsøgte sig hverken med befolkningskategorisering, folketælling eller anden form for kortlægning. NORAD fik ikke gjort Turkanas befolkning eller deres kultur "læsbar", fordi de ikke prøvede. NORAD havde allerede inden projekternes begyndelse løsningerne på Turkanas problemer og rent ideologisk forekommer der stor kontinuitet fra fiskeriprojekterne til TRDP. Projekterne fik en højmodernistisk karakter, som ofte bliver modstridende med NORADs egne hensigter. Forkærlighed for teknologiske løsninger forekommer at være et, bevidst eller ubevidst, handlingsmønster i organisationen. Introduktionen af kvægdriftsprojekter under TRDP repræsenterede dog en noget forsinket inklusion af *metis* og projektplanlægning i overensstemmelse med lokale forhold og behov.

NORAD fremstod gennem sin tilgang til fiskeriprojektet og TRDP som særdeles handlekraftig. NORAD havde viljen til at gennemføre projekterne, og skaffede sig løbende den magt, der krævedes. Udviklingen af Turkana var det vigtigste, med eller uden den kenyanske stats indsats, og det kunne ikke gå hurtigt nok. At NORADs tålmodighed med den kenyanske stats implementering var lille, kan

75 Jul-Larsen: *The Lake*, 31-36.

også hænge også sammen med, at der lå et betydeligt pres fra det norske storting for at få brugt donormidlerne. Terje Tvedt beskriver et såkaldt *do-gooder regime* hvor der af forskellige årsager opstod et kapløb blandt norske politikere om at allokere flest midler til fattigdomsbekæmpelse i den tredje verden. Den politik skabte en situation, hvor det blev vigtigere for politikere at bruge bistandsmidlerne end at se bæredygtige resultater blandt modtagergrupperne.⁷⁶ Afløbsproblematikken og de generelle strømninger i norsk bistandspolitik spillede givetvis en rolle i NORADs engagement i Turkana. Presset på NORAD for relativt hurtigt at få brugt bistandsmidler er selvsagt ikke et element der indgår i Scotts analysemodel, men det har med al sandsynlighed forstærket de højmodernistiske træk ved projekterne i Turkana.

Selvom NORADs moderniseringsbestræbelser i Turkana led under flere af de brister, som Scott identificerer i den højmodernistiske katastrofe, vil det være unuanceret at karakterisere dem som en decideret katastrofe. Flere af de skoler NORAD hjalp med at bygge er stadig i brug og de kvægprojekter, som blev introduceret i TRDP, var en upræget succes. Ikke desto mindre havde moderniseringsbestræbelserne alvorlige negative følger. For Turkanas fattigste har først fiskeriet, siden landbrugsprojekterne og slutteligt regulære nødhjælpslejre dannet rammen om en tilværelse, hvor de har set deres sociale status forsvinde. Massiv fattigdom voksede frem i byområderne, da NORAD støtten forsvandt. Hovedparten af de turkanaere, som deltog i udviklingsprojekterne, har ikke været i stand til at genskabe en hjord og reetablere et liv som nomader. Deres sociale netværk og kontakt til den pastorale økonomi er eroderet og de udgør nu en permanent urban samfundsgruppe, som er dybt forarmet og nødhjælpsafhængig.⁷⁷

Fokus igennem hele NORADs engagementet var at afhjælpe Turkanas store fattigdom og at skabe bæredygtige lokale institutioner. Iveren efter at modernisere og redefinere produktionen i Turkana var velment, men ultimativt var NORAD blind for det sociale felt, de agerede i. Intentionerne var gode og budgettet stort; men i sidste ende kunne hverken moderne teknologi eller ekspertviden generere de forventede kulturelle ændringer eller skabe producenter efter vestligt forbillede.

MADS YDING

PH.D. STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

MSY@CAS.AU.DK

⁷⁶ Tvedt, "International", 621-622.

⁷⁷ Broch-Due & Sanders, "Rich Man", 35-55.

ABSTRACT

NORAD in Turkana – High Modernism in an African Desert

Mads Yding

*Department of Culture and Society, Aarhus University.**E-mail: msy@cas.au.dk*

This article investigates the development efforts undertaken by the Norwegian Agency for Development Cooperation (NORAD) in the remote Turkana district in Northwest Kenya. The NORAD aid began in the 1960s, and grew rapidly through the 1970s and 1980s. This article focuses on the support to the fisheries sector. The projects are investigated in relation to a model for failed state development formulated by James C. Scott in *Seeing Like a State*. The analysis provides the basis for the argument that NORAD's approach to the planning and implementation of the development projects suffer from several of the elements described by Scott. The article shows that NORAD in its planning efforts completely lacked understanding of local knowledge and conditions. The plans themselves often displayed a staunch belief in the success of rational organizational planning coupled with advanced technology. During the period of involvement in Turkana NORAD's influence grew to the point where the Kenyan state apparatus became completely side-lined. NORAD's power in the district was augmented further in the 1980s when a new agreement between Kenya and Norway provided an even broader scope for project implementation. The massive aid to the fisheries at Lake Turkana ultimately failed; despite massive investments the fisheries never became sustainable, and settlements created in the process developed into poverty traps. After the funding from NORAD was terminated, the programmes collapsed and left the poorest sections of the local population dependent on outside support.

LITTERATUR

- Avery, Sean: *What future for Lake Turkana?*, African Studies Centre, Oxford: University of Oxford, 2013.
- Barber, James: 'The Moving Frontier of British Imperialism in the Lake Rudolf Region: 1890-1919', *Ethnohistory*, Vol. 53, No. 1, 2006.
- Broch-Due, Vigdis: *From herds to fish and from fish to food aid*, Bergen, 1986.
- Broch-Due, Vigdis: 'Remembered Cattle, Forgotten People'. I, David M. Anderson & Vigdis Broch-Due (red.): *The poor are not us*, Ohio University Press, 1999, 143-172.
- Broch-Due, Vigdis & Todd Sanders: 'Rich Man, Poor Man, Administrator, Beast: The Politics of Impoverishment in Turkana, Kenya 1890-1990', *Nomadic Peoples*, vol 3, issue 2, 1999, 35-55.
- Collins, Robert O.: 'The Turkana Patrol of 1918 Reconsidered', *Ethnohistory*, Vol. 53, No. 1, 2006, 95-199.
- Harden, Blaine: *Africa: Dispatches from a fragile continent*, New York: W.W. Norton, 1990.
- Holland, Johan: *Turkana briefing notes: A background study of the Turkana Rural Development Programme*, Chr. Michelsen Institute, DERAP, 1987.
- Hogg, Richard: 'The New Pastoralism: Poverty and Dependency in Northern Kenya', *Africa: Journal of the International African Institute*, Vol. 56, No. 3, 1986, 319-333.
- Jul-Larsen, Eyolf: *The Lake is our Shamba: Report to NORAD about certain socio-economic aspects regarding the Lake Turkana fishery project*, Bergen, 1981.

- Li, Tania Murray: *The Will to Improve – Governmentality, Development and the Practice of Politics*, Durham & London: Duke University Press, 2007.
- Lokuruka, Micheal N.I. & Pauline A. Lokuruka: 'Ramifications of the 1918 Turkana Patrol: Narratives by Ngturkana', *Ethnohistory*, Vol. 53, No. 1, 2006, 121-141.
- Ruud, Arild E. & Kirsten A. Kjerland: *Norsk utviklingshjelps historie 2: 1975-1989*, Bergen: Fagbokforlaget, 2003.
- Scott, James C.: *Seeing like a State – How certain schemes to improve the human condition have failed*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- Storås, Frode og Vigdis Broch-Due: 'Fish and goats', Gunnar Sætersdal mf.: *Aid to fisheries at Lake Turkana – Report by an advisory group appointed by NORAD*, Oslo, 1981, Annex 2.
- Sætersdal, Gunnar mf.: *Aid to fisheries at Lake Turkana – Report by an advisory group appointed by NORAD*, Oslo 1981.
- Sørbø, Gunnar M. mf.: *A review of the Turkana Rural Development Programme*, NORAD, Bergen, 1988.
- Torstensen, Arne & John G. Scott (red.): *Kenya: Country study and norwegian aid review*, DERAP no. 224, Bergen, 1987.
- Tvedt, Terje: 'International Development Aid and Its Impact on a Donor Country: A Case Study of Norway', *The European Journal of Development Research*, vol 19, nr 4, 614-635.
- Watson, C.E.P. mf.: *Evaluation report 5.85 – Evaluation report on the Lake Turkana fisheries development project*, NORAD, 1985.
- Østby, Eva Helene: *Utviklingen av fiskeriprosjektet i Turkana*, Oslo, 1994 – Speciale i historie ved Oslo Universitet.

AT SE OG FEJLE SOM EN VELFÆRDSSTAT

MODERNISERINGSBESTRÆBELSER OG -PROBLEMER I GRØNLAND EFTER ANDEN VERDENSKRIG

■ KRISTIAN HVIDTFELT NIELSEN & ALLAN LYNGS KJÆRGAARD

INTRODUKTION

Det var uventet, da den allersidste gavl på Blok P i Nuuk væltede og begravede en gravko sammen med dens fører. Nedrivningen af gavlen var annonceret til at finde sted d. 19. oktober 2012 kl. 9.30. Men det forudgående nedrivningsarbejde, der var begyndt godt fem måneder tidligere, må have trykket omkring gavlens fundament og gjort det ustabil. Det var ellers meningen, at indbyggerne i Nuuk skulle kunne møde til planlagt tid for at se den sidste gavl falde på den boligblok, der på godt og ondt havde præget Grønlands hovedstad siden opførelsen i 1965-66. I stedet blev de vidne til sidste del af en kort redningsaktion, der bestod i at grave føreren af gravkoen fri og køre ham på hospitalet. Han er i dag delvist invalid på grund af ulykken, der kunne have kostet ham livet.¹

Blok P (se figur 1) var for mange et symbol på de moderniseringsbestræbelser i Grønland, der blev igangsat umiddelbart efter anden verdenskrig på initiativ fra ledende kræfter i Grønland og Danmark. På samme måde blev nedrivningen og ulykken i 2012 en anledning til at reflektere over den dobbelthed, som Grønlands modernisering indebar for mange grønlandere. Som Else Løvstrøm, kommunikationschef ved boligselskabet INI, der havde varetaget den berømte og berygtede Blok P siden 1992, sagde til *Politiken*: "Blok P indeholder alt godt og dårligt. Mange har levet harmonisk i den, rigtigt godt, men andre har også haft det rigtigt slemt. Det er meget blandet".²

Blok P havde ved opførelsen markeret et nybrud i retning af et rationelt, industrielt og teknisk eksperimenterende boligbyggeri baseret på den nye beton-teknik. I slutningen af 1960'erne og starten af 1970'erne skød en række lignende boligblokke op i Nuuk og i andre større byer på vestkysten. Boligblokkene skulle

1 *Sermitsiaq* 15.10.2014, Niels Ole Qvist: "Blok P: Gensyn med katastrofen"; *Sermitsiaq*, 19.10.2012, Søren Duran Duus: "Blok P er faldet".

2 *Politiken* 19.10.2012, Lea Wind-Friis: "Berømt og berygtet grønlandsk bygning fik dramatisk afslutning". Blok P var i 2014 genstand for en udstilling i Grønlands kulturhus Katuaq i Nuuk og Nordatlantens Brygge i København, se Hilker og Diemer: *Blok P*.

Blok P anno 2009. Flaget på gavlen er lavet af kunstneren Julie Eden Hardenberg, der med hjælp fra skolebørn syede det af beboernes kasserede beklædningsgenstande. Fotograf: Peter Ludvig Løvstrøm, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Greenland_flag_on_building.jpg (1.2.2016).

først og fremmest bekæmpe den stigende bolignød i Grønland som følge af stigende urbanisering og kraftig befolkningstilvækst, men også levere billige og sundhedsmæssigt forsvarlige boliger til både grønlændere og udsendte danskere. Det var velfærdsstatens og det gryende demokratis boliger. Blok P var tegnet af én af Danmarks mest ansete arkitekter, Tage Nielsen, der med inspiration fra den fransk-schweiziske arkitekt Le Corbusier også havde været én af hovedmændene bag de første højhuse i København, Bellahøjhusene, opført i 1950-55. Blok P var som Bellahøjhusene udtryk for Tage Nielsens og Le Corbusiers ideer om koncentreret, funktionalistisk og demokratisk boligbebyggelse, hvor rationel boligindretning, systematisk byplanlægning, teknisk-økonomisk anlægsbyggeri og beboernes velfærd gik op i en højere enhed.³

3 Bech-Danielsen: *Moderne arkitektur*.

Blok P var del af den statslige grønlandspolitik, der først blev formuleret med Grønlandskommissionens arbejde i 1948-50 og siden udbygget af Grønlandsudvalget af 1960.⁴ De nye boliger skulle opfylde rimelige sundhedsmæssige krav, være rentable og i øvrigt bidrage til at fremme den koncentration af befolkningen på større bopladser og i byer, som allerede var begyndt uden statslig medvirken i de foregående årtier. Udover boliger skulle der også anlægges hospitaler, skoler, kulturinstitutioner, veje, forsyningsanlæg, fabrikker og en række tilhørende samfundsinstitutioner. Det overordnede formål var at højne de sociale, sundhedsmæssige, økonomiske, politiske og kulturelle vilkår i Grønland for at gøre grønlændere til "ligeberettigede medlemmer af det danske samfund" og øge den grønlandske befolknings "medansvar for udviklingen i Grønland".⁵ Grønland skulle så vidt muligt integreres i den fremvoksende velfærdsstat i Danmark med fokus på vækst, udvikling og demokrati i de større bysamfund på vestkysten.⁶

Med grønlandspolitikken udkastede de danske politikere og planlæggere i samspil med ledende grønlændere en samlet vision for Grønland, og der blev investeret massivt i realiseringen af planerne. I perioden 1950-62 investerede den danske stat 575 millioner kroner, hvilket betød, at omfanget af de reelle investeringer pr. indbygger i Grønland var større end i Danmark i samme periode. En anden og ligeså opsigtsvækkende målestok for investeringernes omfang var de årlige investeringers procentvise andel af den løbende nationalindkomst, som lå på hele 90. Altså, 90 % af Grønlands nationalindkomst blev udgjort af midler tilført fra den danske stat for at effektuere dens grønlandspolitik. Som Mogens Boserup, økonomisk konsulent for Grønlandsudvalget af 1960, konstaterede: "Dette er et formidabelt tal, som ikke kan siges at have sin lige ret mange steder i verden".⁷

Ambitionerne var tilsvarende høje – for samfund som for mennesker. Vilkårene for den grønlandske befolkning skulle fremmes, og det grønlandske initiativ opdyrkes. I slutningen af 1940'erne, hvor Grønlandskommissionen udførte sit arbejde, var der opløftende tendenser at spore. Den lille varmeperiode på den nordlige halvkugle, der tog sin begyndelse i 1920'erne, havde betydet en vækst i torskebestanden i farvandet ud for Grønlands vestkyst. På grund af de nye muligheder inden for kystnært torskefiskeri og den svindende sæljagt havde mange grønlændere af sig selv forladt mindre bosteder og opsøgt nye erhvervsmuligheder og bedre levevilkår i de større byer på vestkysten. En begyndende sæl-til-

4 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*; Grønlandsudvalget: *Betænkning*.

5 Ligeberettigelse er nævnt både i Grønlandskommissionens og Grønlandsudvalgets rapport, mens medansvar kun står i sidstnævnte, se Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 1.1, 18; Grønlandsudvalget: *Betænkning*, 23.

6 Petersen, Petersen og Christiansen: *Dansk velfærdshistorie*.

7 Tallene og citat stammer fra Boserup: *Økonomisk*, 5-7.

torsk-, eller jagt-til-fiskeri-transition var altså allerede undervejs i Grønland.⁸ Grønlandskommissionen ønskede at fremme denne udvikling, som skulle ændre grønlændernes samfund og mentalitet fremover.

I denne artikel vil vi analysere den danske grønlandspolitik efter anden verdenskrig i lyset af James C. Scotts *Seeing Like a State*.⁹ Scott beskriver en række storstilede planer for forbedring af menneskets vilkår, som alle sammen slog fejl. Han bruger begrebet "autoritær højmodernisme" som en fællesnævner for mange af de tiltag, der ikke har været specielt knyttet til en særlig politisk styreform eller geografisk lokalitet. Vi vil konkludere, at der nok var mange højmodernistiske elementer i den danske stats forbedringsbestræbelser i Grønland, men ønsker samtidigt at understrege, at det i den grønlandske case ikke er muligt at sige, om initiativet som sådan har slået fejl eller er lykkedes. Det afhænger helt og holdent af hvilken målestok, man ønsker at bruge. Der er mange succeshistorier, men også fejltrin. Det, vi ønsker at fokusere på, er, hvordan staten forholdte sig til de uventede problemer eller fejl, der nærmest uundgåeligt opstod i løbet af processen. Bestræbelserne på at forbedre grønlændernes betingelser har løbende undergået mange forandringer og tilpasninger, så der nærmere har været tale om en hybridmodernisering, end en egentlig højmodernisering af Grønland.

MELLEM HØJ- OG HYBRIDMODERNISERING

I *Seeing Like a State* gennemgår den amerikanske politolog og antropolog James C. Scott forskellige cases fra videnskabeligt skovbrug i 1700-tallets Prøjsen til samfundsmæssig ingeniørkunst i Sovjetunionen og introduktionen af moderne landbrugsmetoder i løbet af 1900-tallet. Han identificerer tre elementer, der definerer den "autoritative højmodernisme", som er fællesnævneren for disse geografisk og tidsmæssigt spredte og meget forskellige forsøg på at forbedre mennesker, samfund og natur.¹⁰ Første element er den centralt-administrative planlægning og tekniske opbygning af samfund og natur med bestemte mål for øje. Andet element er den udbredte brug af statens magtmidler til gennemførelse af planerne. Og tredje element er et svagt civilsamfund, der ikke er i stand til at modvirke bestræbelserne.¹¹

Geograferne Matthew Farish og P. Whitney Lackenbauer bygger videre på Scotts arbejde i deres historisk-geografiske undersøgelse af højmodernisme i to

8 Udtrykket er en parafrase over torsk-til-reje-transitionen beskrevet i Hamilton, Brown and Rasmussen: 'West Greenland's', 271-282.

9 Scott: *Seeing*.

10 Som også Scott påpeger, udspringer ideen om højmodernisme af geografen David Harveys arbejde i hans forsøg på at beskrive postmodernitetens betingelser, se Harvey: *Condition*. Hvor Harveys analyse har særligt fokus på tiden på vestlige udviklinger efter anden verdenskrig, inkluderer Scott en længere tidshorisont og et større geografisk udsyn.

11 Scott: *Seeing*, 88-89.

arktisk-canadiske byer Iqalilut (dengang Frobisher Bay) og Inuvik.¹² Farish og Lackenbauer noterer sig, at Scotts analysemodel ikke nødvendigvis er fintunet til historiske og geografiske studiers kompleksitet. For eksempel fremtræder staten i Scotts bog ofte som en monolitisk aktør, og desuden tager selve begrebsapparatet ikke højde for forskellige varianter af højmodernisme. Farish og Lackenbauer viser, at moderniseringen af Iqalilut var tæt knyttet til områdets stigende militarisering under den kolde krig med opbygningen af en amerikansk luftbase i nærheden, mens planlægningen og bygningen af en helt ny by med navnet Inuvik, "menneskets sted", blev set som et socialt og ingeniørmæssigt eksperiment; et forsøg på at bringe de moderne bekvemmeligheder fra en normal canadisk by til Arktis. Trods opfordringen til yderligere nuancering bruger Farish og Lackenbauer dog Scotts ord, når de overordnet set konkluderer, at begge byers modernisering var den canadiske regerings forsøg på at "få greb på borgerne og deres miljø".¹³

Autoritativ højmodernisme udspringer fra planlæggernes og administratoernes skriveborde, og den realiseres primært gennem teknisk-videnskabeligt arbejde. Andre forfattere som videnskabssociologerne Bruno Latour og Gabrielle Hecht samt politologen Timothy Mitchell har peget på, at højmodernistiske bestræbelser er et produkt af historiske og sociotekniske omstændigheder, der i sig selv er mangfoldige og sammenfildrede, altså ikke rendyrkede højmodernistiske.¹⁴ Mange højmodernistiske bestræbelser er desuden kendetegnet ved at involvere en lang række konkrete tiltag og gradvise justeringer, hvis konsekvenser er langt fra entydige højmodernistiske. Det giver derfor god mening at supplere den højmodernistiske historieskrivning med en hybridmodernistisk, der fokuserer på vekselvirkningen mellem den centrale planlægning, kontrol og orden og de mange forskellige konkrete aktiviteter, der bliver sat i værk. Det er som konsekvens af denne vekselvirkning, at centraladministrationer ændrer planer, og nye sociotekniske løsninger opstår.

Med skelen til såvel den høj- som den hybridmodernistiske historiografi vil vi i det efterfølgende gennemgå udviklingen i den danske grønlandspolitik fra 1950 til indførslen af hjemmestyret i 1979. Vi fokuserer på den højmodernistiske tendens i grønlandspolitikken, altså tiltag i retning af en central planlægning og "synliggørelse" af Grønland som samfund og økonomi. Samtidigt vil vi rette opmærksomheden på de problemer, som de højmodernistiske bestræbelser nærmest uundgåeligt løb ind i. Det er her, at højmodernismen synes at stå over for to muligheder: Enten at fejle fuldstændigt sådan som højmodernisterne gør det i Scotts bog, eller blot at give delvist køb på ideen om den rene centralstatslige sty-

12 Farish and Lackenbauer: 'High modernism'.

13 Farish and Lackenbauer: 'High modernism', 544.

14 Hecht: *Radiance*; Hecht (ed.): *Entangled*; Latour: *We Have Never*; Mitchell: *Rule*; Mitchell (ed.): *Questions*.

ring, dvs. at fejle som en velfærdsstat, der gerne giver køb på nogle af de oprindelige elementer i centralplanlægningen, hvis blot det opfattes som værende i borgernes tarv og muliggør en fortsættelse af udviklingen.

GRØNLANDSPOLITIKKEN SOM HØJMODERNISME

Grønlandskommissionen blev nedsat i 1948 af statsminister Hans Hedtoft på baggrund af et udtalt ønske blandt ledende danskere og grønlandere. Kommissionen var langt fra den første af sin slags, men uden sammenligning den største og mest omfattende. Den 1100 sider lange betænkning udgivet i 1950 er i sig selv et bemærkelsesværdigt historisk dokument. Det udkaster en samlet plan for hele Grønland, som indebærer ændringer på stort set alle niveauer lige fra grønlandernes psykologiske indretning til det samfundsmæssige, kulturelle og spirituelle plan. Grønlandskommissionen bestod af en hovedkommission med departements- og afdelingschefer fra den danske regering samt repræsentanter fra rigsdagen og det grønlandske landsråd. Derudover var der ikke mindre end ni underkommissioner, der togsig af henholdsvis 1) politiske og forvaltningsmæssige forhold, 2) retssystemet, 3) sundhedsvæsenet, 4) økonomi og erhverv, 5) mineralogiske undersøgelser og anden videnskabelig virksomhed, 6) kulturelle og religiøse anliggender, 7) teknisk organisation, 8) lønnings- og personalepolitik samt 9) de tre fjerntliggende bebyggelser Angmagssalik (Tasiilaq), Scoresbysund (Ittoqqortoormiit) og Thule (Uummannaq).

Det er umuligt at behandle alle disse underområder af den danske grønlandspolitik her, så vi vil fokusere på to af de centrale elementer, nemlig ønsket om at "styrke det initiativ i den grønlandske befolkning, som skal udvikle Grønland i social, kulturel og økonomisk henseende" og indsatsen for at udnytte "de fordele i erhvervsmæssige, kulturelle og andre henseender, som er forbundet med befolkningens sammenflytning på større pladser".¹⁵ Som det fremgår af citaterne, blev det forudset, at de to politiske målsætninger, henholdsvis initiativskabelse og befolkningskoncentration, begge ville have afledte positive effekter på en lang række områder. Hvis der blev skabt de nødvendige rammebetingelser for, at grønlandere af sig selv så en værdi i at iværksætte nye initiativer inden for erhverv og samfund, ville det kunne bidrage til øget produktivitet i Grønland og dermed en forbedring af levestandarden. Eftersom de nye erhvervsmuligheder primært var knyttet til kystnært fiskeri ved få centrale fiskepladser, som allerede havde virket tillokkende på mange grønlandere fra mindre bebyggelser, lå der yderligere en opgave i at fremskynde befolkningens flytninger mod de i forvejen største byer på vestkysten, de tidligere kolonier. Det var Kommissionens opfattelse, at "en befolkning, der igennem århundreder har kunnet tilpasse sig den grønlandske naturs vanskelige levevilkår og inden for de givne rammer har kunnet opvise en højt

15 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 1, 18+26.

udviklet erhvervskultur, også vil vide at tilpasse en ny tids forhold og udvikle sig i overensstemmelse med disse”.¹⁶

Tvangsforanstaltninger blev eksplicit afskrevet som værende i strid med liberale og demokratiske principper hyldet i Danmark og med den grønlandske frihedstrang og individualistiske livsindstilling. De politiske mål måtte derfor opnås af anden vej. Der skulle en målrettet kommunikationsstrategi til, som gennem radioudsendelser og trykte udgivelser fortalte grønlænderne om de fordele, som det gryende private initiativ og den tiltagende urbanisering ville føre med sig. Desuden blev det forventet, at grønlænderne i stigende tal automatisk ville søge mod de større byer, ”når tilfredsstillende erhvervsmuligheder, gode skoleforhold, sygehus og læge og andre kulturelle goder, herunder først og fremmest mulighed for gode og sunde boliger”.¹⁷

Anlægsbyggeri var altså et vigtigt statsligt redskab for implementeringen af koncentrationspolitikken, og anlægsudgifterne udgjorde da også langt de største poster på budgettet. Boligpolitikken, som fremhæves i ovenstående citat, var todelt. Der skulle investeres direkte i opførelsen af boliger til udsendte danskere. Med hensyn til offentlige udlejningsboliger og private boliger var der tale om en blanding af boligstøtte og fordelagtige boliglån. Formålet var dels at sikre en højnelse af boligstandarden ved at forudsætte, at boligerne blev udført af faglært arbejdskraft, dels at sikre en fortsat interesse i boligernes vedligeholdelse ved at tilskynde flere til at blive boligejere. Boligstøttebekendtgørelsen af 29. juni 1953 fastsatte fordelagtige lånebetingelser og et offentligt tilskud på 50 % af boligens værdi med mulighed for yderligere 25 % i form af særligt børnetilskud. Bekendtgørelsen blev revideret i 1959 med fastholdelse af den lave rente på 4 % til gengæld for en moderat sænkelse af tilskuddet til 40 %.¹⁸

Grønlandspolitikken indebar en nyordning på boligområdet på flere områder. I slutningen af 1940'erne havde en dansk lægeekspedition konkluderet, at ”målt med dansk bolighygiejnes krav er størstedelen af de grønlandske huse kassable”.¹⁹ Husene var generelt overbefolkede, utætte, kolde og fugtige, og det blev vurderet, at de i høj grad var skyld i den dårlige sundhedstilstand.²⁰ På foranledning af Grønlandskommissionen blev der udarbejdet tegninger for typehuse i træ. Selv om det tekniske udstyr i form af varme, vand og kloakering var yderst beskedent, var der i de fleste tilfælde tale om en hygiejnemæssig forbedring. Skiftet fra selvbyggerhuse udført i naturmursten, tørv og forhåndenværende tøm-

16 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 1, 19.

17 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 1, 28.

18 Ministeriet for Grønland: *Betænkning*. Ved en opgørelse i 1970 var der 9511 boliger i Grønland, hvoraf omtrent halvdelen var privatejet. Over halvdelen af boligerne var fritliggende enkelthuse, mens etagehusene udgjorde ca. ¼ af boligerne, se Danmarks Statistik: *Grønland*.

19 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 4, II, 84.

20 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 4, I, 45-46.

mer til de danske typehuse bygget af faglærte håndværkere betød også, at mange grønlandere måtte acceptere en væsentlig stigning i deres boligudgifter. Hvor mange tidligere boede i huse, der var stort set gældfri, måtte de nu betale decideret husleje evt. som afdrag på gæld. For mange grønlandske familier krævede det, at begge ægtefæller var udearbejdende, og det medførte igen ekstraudgifter til børnepasning. De teknisk bedre boliger var at finde i byerne, og deres omkostninger skabte afledte behov for udearbejde, daginstitution mm. Mange grønlandere måtte omstille sig fra at være relativt økonomisk uafhængige til en tilværelse som lønarbejder eller selvstændig, hvis de ville have mere moderne boligfaciliteter og højere sundhedstilstand. Øget velfærd gik hånd i hånd med en ny livsform. Det var centralt styrede ændringer, der blev gennemført med brug af boligteknik og finansielle incitamenter.

Ligesom boligsituationen undergik forandringer, var også erhvervsstrukturen under omstilling. Grønlands økonomi var traditionelt set baseret på fangst af søpattedyr, især sæler. Klimaændringerne i 1920'erne og 1930'erne havde dog betydet, at fiskeriet havde overtaget rollen som det vigtigste erhverv. Hvor sælfangsten primært havde været til selvforsyning, var fiskeriets økonomi nært forbundet med eksportmarkeder i USA og Europa. Især USA's andel af torskeeksporten var steget betydeligt op gennem 1940'erne. Det opblomstrende torskefiskeri krævede større og mere teknisk udstyr end sælfangsten, og det skabte behov for en økonomisk udnyttelse af kostbare faste anlæg såsom havne, pak- og frysehuse, fiskefabrikker mm. Grønlandskommissionen konkluderede, at det kun kunne ske ved at give dansk erhvervsliv indpas i Grønland og med støtte fra den danske stat.²¹ Der blev etableret to erhvervsstøtteordninger, som ydede direkte tilskud og favorable lån til 4 % i rente til forskellige erhvervsformål.

Sigtet for den nye erhvervspolitik var at hæve levestandarden ved at fremme produktiviteten, og det formål blev set som værende fuldt integreret i den samlede grønlandspolitik for mennesker og samfund. Kommissionen anså det for væsentligt for at øge produktiviteten, men det vigtigste formål var at skabe mulighed for, "at befolkningens åndelige horisont udvides, og at der tilrettelægges en politik, som giver grønlanderne økonomisk motiv til og personlige og tekniske forudsætninger for at hæve deres levestandard gennem deres egen virksomhed".²² Erhvervspolitikken var altså et middel til at omdanne grønlanderne til oplyste og aktive borgere i et moderne samfund, hvis "stærke arbejdsdeling og deraf følgende højt udviklede samfundsmæssige organisation kræver et overblik, en fællesskabsfølelse og en personlig ansvarsbevidsthed, som ikke er nødvendig i et samfund af det hidtidige grønlandske samfunds struktur".²³

21 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 5, 28.

22 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 5, 30.

23 Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens*, bind 5, 30.

Ved indgangen til 1960'erne var udviklingen godt i gang. Nye sygehuse, skoler, veje, offentlige bygninger, fiskefabrikker og meget mere var blevet etableret, og mange andre nybyggerier var undervejs. Befolkningens levestandard (målt ud fra købekraft samt offentlige forbrug) var i perioden 1947-1962 tredoblet til et niveau svarende til omkring halvdelen af levestandarden i Danmark.²⁴ Dødeligheden var blevet halveret, og fødselshyppigheden steget med hele 30 %. Torskefiskeriet var vokset gennem hele perioden, og der var også kommet gang i reje- og laksefiskeriet. På boligsiden var der blevet bygget ca. 3.000 nye boliger, langt de fleste i byerne. Det betød, at godt halvdelen af befolkningen i 1963 boede i boliger opført efter 1952. Det moderne Grønland var ved at komme til syne som realitet.

FRA HELHEDSVISION TIL ØKONOMISK PLANLÆGNING

Grønlandspolitikken rummede en altomfattende vision for et nyt og bedre Grønland. Den fremstillede Grønland som et samlet hele bestående af mennesker, natur og samfund, og den indeholdt planer for, hvordan de tre elementer skulle samordnes i tiden fremover. Grønland skulle gøres til en ligestillet del af Danmark, levestandarden skulle hæves, og grønlænderne forberedes på at leve i et moderne samfund karakteriseret ved et (delvist statstyret) liberalt erhvervsliv baseret på fiskeri, en høj grad af samfundsmæssig koncentration, organisation og administration samt personligt medansvar som borger. Visionerne var udformet centralt af den politisk nedsatte Grønlandskommission og senere Grønlandsudvalget, der i store træk bekræftede kommissionens arbejde. Statens store investeringer udgjorde magten bag visionen, og de mange konkrete tiltag, hvoraf vi kun har kunnet behandle nogle ganske få, blev i første omgang iværksat uden større protester fra grønlændere; tværtimod var der stor optimisme og begejstring at spore. Grønlandspolitikken var rendyrket højmodernisme tilsat et stænk af sentimentalitet over det historiske forhold mellem Grønland og Danmark.

Ikke overraskende gav den omfattende Grønlandspolitik anledning til kritik og problemer. I det nedenstående går vi særligt ind i ledende grønlænderes ønske om mere grønlandsk indflydelse på moderniseringen. Først vil vi dog kort nævne et andet element af moderniseringsprocessen, som var kilde til stor frustration i det meste af Grønland, nemlig tilstrømningen af en stor gruppe velbetalte danskere. Før moderniseringsbestræbelserne tog fart, var der kun få hundrede danskere permanent i Grønland. Allerede i 1950 var antallet af danskere vokset til godt 1.000 mod 22.500 grønlændere; i 1970 var de tilsvarende tal henholdsvis 7.000 og 39.000.²⁵ Hvor de to grupper i mange henseender var formelt ligestillede, så var de det hverken formelt eller i praksis, når det kom til løn. Danske og grønlandske håndværkere fik eksempelvis ikke samme løn for samme arbejde, da der var stort behov for faglærte danske håndværkere med midlertidigt eller mu-

²⁴ Grønlandsudvalget af 1960: *Betænkning*, 21-22.

²⁵ Sørensen: *Denmark-Greenland*, 119-120.

ligvis permanent ophold i Grønland. De danske håndværkere fik højere løn sikret af danske overenskomster, men også et betydeligt tillæg, hvilket blev anset for at være nødvendigt for at sikre incitament til at rejse til Grønland.²⁶ Kombineret med rige muligheder for overarbejde betød dette, at der opstod en betydelig lønforskel mellem udsendte danske håndværkere og deres grønlandske kolleger. Det er tidligere vist, at denne forskel i løn skabte utilfredshed blandt grønlændere, der havde forventet, at Grønlands placering som en mere integreret del af Kongeriget ville betyde, at der skulle være ligeløn mellem grønlændere og danskere på Grønland.²⁷

Af økonom Mogens Boserups økonomiske undersøgelse for Grønlandsudvalget fremgår det, at lønforskellen ikke blot blev set som en naturlig konsekvens af behovet for at lokke store mængder specialiseret arbejdskraft til Grønland, men også som en ren og skær nødvendighed for at sikre Grønlands udvikling.²⁸ Boserup argumenterer for, at hvis grønlændere skulle have samme løn som danskere på Grønland, så kunne det medføre en undergravning af Grønlands fiskeri, og fiskeriet blev set som det hovederhverv, hvor grønlænderne selv skulle skabe fremtidens velstand. Højere lønninger på land ville umiddelbart medføre højere indhandlingspriser på fisk for at sikre fastholdelse af arbejdskraft i erhvervet, men disse priser måtte følge verdensmarkedet, ikke en intern lønpolitik, hvis grønlandske fisk skulle være konkurrencedygtige. Den uomgængelige konklusion på dette erhvervs- og markedsøkonomiske argument blev, at løndiskrimination var et nødvendigt onde, der fulgte med som del af de store moderniseringsbestræbelser. En mere formelt fastlagt løndiskrimination foregik i de højeste lag af det grønlandske samfund, hvor tjenestemænd "hjemmehørende" i Grønland ifølge loven fik 20 % lavere løn end udsendt personale.²⁹ Denne diskrimination, der siden 1964 officielt var baseret på det såkaldte fødestedskriterium, ifølge hvilket personer født i Grønland modtog lavere løn i offentlige stillinger, skabte stor debat og nærede et voksende grønlandsk selvstændighedsønske. Inuit-partiet opstod i denne periode med afskaffelse af løndiskrimination mellem grønlændere og danskere som sin vigtigste politiske målsætning.³⁰ Politikerne i Grønlands Landsråd fortsatte dog med en vis modvillighed støtten til fødestedskriteriet, da det blev anset for nødvendigt af hensyn til løn- og erhvervspolitikken.

I løbet af 1950'erne mødte de danske moderniseringsplaner som nævnt kritik fra ledende grønlandske politikere. Der var primært tale om en kritik af midlerne, ikke målet: skabelsen af et moderne Grønland. Grønlænderne ønskede dog i stigende grad en modernisering, der tog hensyn til de særligt grønlandske vil-

26 Boserup: *Økonomisk*, 198+239.

27 Sørensen: *Denmark-Greenland*, 120.

28 Boserup: *Økonomisk*, 198-201.

29 Man var ikke hjemmehørende, hvis man efter sit fyldte 8. år havde opholdt sig mere end 10 år uden for Grønland. Boserup: *Økonomisk*, 237-239.

30 Sørensen: *Denmark-Greenland*, 129-132.

kår, menneskeligt som miljømæssigt, og de ville være sikre på det danske engagement. I 1959 tog landsrådsformand Erling Høegh debatten om den videre udvikling af Grønland op i Grønlands Landsråd. Landsrådet vedtog en udtalelse, der bad Folketinget om at formulere langsigtede mål for Grønlands udvikling og dermed sikre den danske stats vilje til at bakke op om en fortsat modernisering, politisk såvel som økonomisk.³¹ Desuden udtrykte Landsrådet kritik af grønlændernes muligheder for at påvirke den hidtidige planlægning og udførelse af moderniseringen, og man ønskede mere indflydelse på udviklingen fremadrettet. Set fra de grønlandske politikeres side var der ikke tale om modstand mod idéen om Grønlands modernisering, men der var brug for tilretning og opdatering af moderniseringsbestræbelserne, så processen kunne fremskyndes, og den grønlandske indflydelse på udviklingen øges. Set fra dansk side var den aktive stillingtagen til Grønlands fremtid fra grønlandsk side et ønsket og positivt resultat, men det gav også nye, uventede udfordringer.

Kritikken fra Landsrådet blev udgangspunktet for forhandlinger mellem ministeren for Grønland og Folketingets Grønlandsudvalg (et stående udvalg) med inddragelse af Grønlands Landsråds forretningsudvalg. Forhandlingerne munded ud i oprettelsen af Grønlandsudvalget af 1960, et midlertidigt udvalg med medlemmer fra Folketinget, embedsværket, Grønlands Landsråd samt danske og grønlandske arbejdsmarkedsorganisationer.³² Udvalgets kommissorium fastslog, at udvalget skulle undersøge Grønlands økonomiske, politiske og administrative forhold og vurdere, om "der måtte være anledning til inden for disse områder at søge det grønlandske samfunds udvikling tilrettelagt efter andre synspunkter end de hidtil gældende og i bekræftende fald fremkomme med forslag herom".³³ Der var en erkendelse af, at en justering af kursen kunne være på sin plads, men det ses også, at der i tråd med den højmodernistiske ideologi fortsat var en tro på, at et centralt udvalg kunne "tilrettelægge" et samfunds udvikling og planlægge den udvikling.

En væsentlig del af Grønlandsudvalgets virksomhed bestod i en undersøgelse af den eksisterende grønlandske økonomi og udviklingen siden Grønlandskommissionens betænkning i 1950. Undersøgelsen blev foretaget af Mogens Boserup, der fra sin ansættelse i 1960 og frem til juni 1962 samlede og bearbejdede et væld af informationer om Grønlands økonomi og samfund med henblik på at give udvalget anbefalinger om fremtiden.³⁴ I modsætning til Grønlandskommissionens digre rapport i ni bind fra 1950, der inkluderede såvel økonomiske som sociale og kulturelle aspekter, fokuserede Boserups arbejde udelukkende på Grønlands økonomi fra arbejdsmarkedsproblemer til offentlig og privat udlånsvirksomhed,

31 Sørensen: *Danmark-Grønland*, 122-123.

32 Grønlandsudvalget: *Betænkning*, 9-11 og 194-195.

33 Grønlandsudvalget: *Betænkning*, 10.

34 Boserup: *Økonomisk: Grønlandsudvalget, Betænkning*, XI-XIV.

statsdrift, det private erhvervsliv og løn- og prisfastsættelse. Med James C. Scotts ord bliver Grønland "synliggjort" eller "læsbar" gennem en centralt fastlagt målestok for økonomien og diverse institutionaliserede teknikker til dataindsamling og -behandling af økonomiske indikatorer.³⁵

Grønlandsudvalget tog de politiske problemer vedrørende kompetencefordelingen mellem danske og grønlandske myndigheder op til behandling og kom med diverse anbefalinger, som af hensyn til artiklens omfang ikke vil blive taget op til yderligere behandling her. Det var dog økonomien, der med udgangspunkt i Bose-rups analyse var i fokus. Grønlandskommissionen havde i sin store betænkning fra 1950 set økonomisk udvikling som værende af central betydning for Grønland modernisering på stort set alle områder, men slet ikke i samme grad som Grønlandsudvalget. Den højmodernistiske vision om Grønland blev indsnævret fra at være en overordnet helhedsplan, der ville involvere forbedringer på det økonomiske såvel som det samfundsmæssige, kulturelle, religiøse og menneskelige plan, til at være et spørgsmål om økonomisk planlægning og økonomisk vækst.

Grønlandsudvalgets målsætninger for fremtidens Grønland blev udmøntet i en udviklingsplan for tiåret 1966-75. Den tiårige plan havde fem hovedsynspunkter, nemlig at beskæftigelsen skulle øges, investeringerne skulle koncentreres i de bedst egnede byer, erhvervene skulle effektiviseres, uddannelse skulle prioriteres højt, og boligbyggeriet skulle øges.³⁶ Om valget af tidsperiode skrev udvalget: "Selvom det ville have været ønskeligt, har udvalget ikke ment at burde gå længere frem i tiden, da planlægningen i så fald blive behæftet med for store usikkerhedsmomenter".³⁷ Med tiårsplanen udviste udvalget altså en tiltro til muligheden for at planlægge et samfund ti år frem, men citatet viser, at der var en vis forståelse for, at samfundsplanlægning trods alt havde begrænsninger og indebar en vis usikkerhed.

Tiårsplanen fokuserede på beskæftigelse, uddannelse og boliger. Det var med andre ord velfærdsstaten Danmark, der iagttog Grønland og identificerede landets udfordringer. Befolkningens vækst og ændrede beboelsesmønster havde flere konsekvenser, men de målbare konsekvenser for behovet for boliger og beskæftigelse kunne løses med variationer af den bolig- og beskæftigelsespolitik, der allerede var kendt fra Danmark. Ser vi eksempelvis på boligpolitikken, så betød befolkningsudviklingen i Grønland, at den danske stat fra 1961 overførte en velkendt dansk løsning og begyndte at etablere etagebyggeri i Grønland.³⁸ Blok P fra midten af 1960'erne var det første og mest iøjnefaldende tegn på den nye og

35 Scott: *Seeing*, 77-78. Timothy Mitchell har på tilsvarende vis i sin bog om Egyptens modernisering argumenteret for, at Egyptens økonomi først kommer til syne i løbet af 1950'erne, hvor der etableres en række institutioner til systematisk indsamling og behandling af det datamateriale, der definerer en økonomi, se Mitchell: *Rule*.

36 Grønlandsudvalget: *Betænkning*, 26

37 Grønlandsudvalget: *Betænkning*, 25.

38 Ministeriet for Grønland: *Betænkning*, 13

mere økonomisk orienterede boligpolitik. Velfærdsstaten identificerede et kendt problem og svarede med en kendt løsningsmodel, men velfærdsstaten skabte dermed også grobund for at fejle senere hen, da den store satsning på boligblokke bidrog til nye og delvist ukendte problemstillinger på bolig- og socialområdet, som velfærdsstaten ikke var i stand til at se i begyndelsen af 1960'erne.

SAMFUNDET (OG NATUREN) SLÅR TILBAGE

Grønlandsudvalgets arbejde var ikke kun et udtryk for en mere målrettet og økonomisk styret grønlandspolitik. Selve udvalgets nedsættelse var et tegn på, at moderniseringsbestræbelserne var løbet ind i de første problemer over en bred kam: Landsrådet krævede som allerede nævnt mere medbestemmelse; der var utilfredshed med de store indkomstforskelle mellem grønlændere og danskere; de fordelagtige låneordninger var i vanskeligheder på grund af uforholdsmæssigt store restancer hos private grønlændere; og der var ikke boliger nok til at huse de mange mennesker, der flyttede til byerne, og de voksende familier.³⁹ Med andre ord: der var en gryende erkendelse af, at moderniseringen af Grønland med fokus på økonomisk vækst og tilhørende omlægning af samfundsstruktur, normsystemer og indbyggernes mentale indstilling havde skabt nye typer af problemstillinger, som måtte håndteres, hvis ikke grønlandspolitikken skulle blive eroderet indefra.

Første skridt hen imod en løsning var – sådan som den danske stat så det – en forskningsbaseret udredning af problematikkerne. I 1970 tog Ministeriet for Grønland kontakt til Socialforskningsinstituttet, oprettet i 1958, med henblik på en bred undersøgelse af "tilpasningsproblemer i Grønland".⁴⁰ Undersøgelsen bestod i spørgeskema-interviews med et tilfældigt udvalgt, repræsentativt udsnit af befolkningen i Vestgrønland. I alt 609 personer blev interviewet. Derudover blev der indsamlet informationer om respondenterne hos politi, socialkontor, restancekontor, arbejds- og socialdirektoratet samt sygehuse. Undersøgelsen pegede på, at selv om mange sociale problemer som alkoholisme og kriminalitet var mere udbredte i Grønland end i Danmark, oplevede størstedelen af undersøgelsens respondenter ikke væsentlige sociale problemer i deres hverdag. De var for det meste velfungerende og veltilpassede borgere i det nye Grønland. Årsagen til de sociale problemer, som trods alt påviseligt eksisterede i Grønland, men som altså måtte siges at være begrænset til et mindretal i befolkningen, var ifølge under-

39 Indbyggertallet i byerne var vokset med 70 %, en total triumf for koncentrationspolitikken. Selv om befolkningstilvæksten på mange måder blev set som et stort fremskridt, var den i sig selv en udfordring. Dødeligheden var blevet halveret i løbet af 1950'erne, og fødselstallet var steget med 30 %. Grønlandsudvalget konkluderede: "Økonomisk set har den store stigning i børnetallet været en belastning for familierne", se Grønlandsudvalget: *Betænkning*, 20.

40 From, Jensen, Friis og Kjær: *Sociale problemer*, 15. Om øsamfundsproblematikken, se også Hendriksen: *Grønlands bygder*.

søgelsen ikke udtryk for et kultursammenstød, sådan som det ofte blev opfattet. Med forbehold for, at der kunne være mere dybtliggende psykologiske problemer, som undersøgelsens design ikke kunne indfange, var konklusionen, at "alt i alt er årsagerne til de sociale problemer af væsentlig samme karakter som i de vestlige industrisamfund".⁴¹

Socialundersøgelsen var et resultat af, at det teknisk-økonomiske syn på Grønland ikke længere var tilstrækkeligt. Lidt fortegnet kan man sige, at samfundet gjorde modstand mod den eksisterende grønlandspolitik, der havde set opbygningen af den politiske administration, socioteknisk infrastruktur og økonomisk styring på baggrund af udvalgte indikatorer som udgangspunktet for et moderne Grønland. Nu viste det sig, at der opstod samme type af sociale problemer som i Danmark, om end i mere udtalt grad. Fra statens side var løsningen en rationel arbejdsdeling, hvor der skulle nye former for ekspertise til at tage sig af vanskelighederne.

Man kan se Socialforskningsinstituttets undersøgelse som endnu et udslag af autoritativ højmodernisme, hvor det er centralmagten og dets højt differentierede ekspertsystem, der internaliserer problemerne og producerer ny viden og løsningsforslag. Det er karakteristisk, at selv om Socialforskningsinstituttets udgangspunkt havde været et helt andet end Grønlandskommissionens og Grønlandsudvalgets, var løsningsmodellen den samme, om end med modifikationer: Det var en videreudbygning af det grønlandske erhvervsliv og fortsat befolkningsskoncentration, der skulle til. Dog skulle der indføres forskellige supplerende foranstaltninger under hensyntagen til grønlændernes uddannelse og ligestillingen mellem grønlændere og danskere. Socialforskningsinstituttets arbejde kan derfor også ses som udslag af en første hybridisering af det højmodernistiske tanke-sæt, hvor tidligere løsninger uventet skaber nye problemer, som så igen må behandles og eventuelt på længere sigt foranlediger nye problemstillinger.

Socialforskningsinstituttets undersøgelse gav anledning til andre forestillinger om Grønland end de rent økonomiske, der havde præget især Grønlandsudvalgets arbejde. Det var ikke længere et Grønland målt og vejet på økonomiske og populationsmæssige parametre som statens driftsudgifter, import/eksport, långivning, lønniveau, befolkningstilvækst mm. Det var et Grønland defineret ikke alene ved dets erhvervsøkonomiske og uddannelsesmæssige opdeling, men også ved angivelser af undersøgelsespersonernes fritidsaktiviteter, klager over nervøse lidelser, kriminelle forhold, indlæggelser på sygehuse, danskfærdigheder, kontakt mellem danskere og grønlændere mm. Det blev også understreget, at Grønland er et øsamfund, hvorfor mange problemstillinger vil kræve andre typer af løsninger end i Danmark.⁴²

41 From, Jensen, Friis og Kjær: *Sociale problemer*, 37.

42 From, Jensen, Friis og Kjær: *Sociale problemer*, 40.

Det var ikke bare samfundet, men også naturen, der slog tilbage. Torskefiskeriet ud for Grønlands kyster oplevede en væsentlig nedgang i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne. I 1962-63 lå fangsten på over 400.000 tons, mens den godt ti år senere var faldet til langt under 100.000 tons. Årsagen var en blanding af overfiskeri og faldende temperaturer.⁴³ Grønlandske fiskere stod for under 10 % af den samlede fangst, mens færøske, norske, canadiske, portugisiske og andre fiskere tog størstedelen. Resultatet var, at der i stigende grad blev satset på rejefiskeri. Grundet forskelle i rejeforekomsterne og forskelle i investeringsgrundlag og infrastruktur var der stor forskel på, hvordan torsk-til-reje-omstillingen forløb i de forskellige byer og bygder.⁴⁴

Både Grønlandskommissionen og Grønlandsudvalget havde planlagt ud fra en forudsætning om, at fiskeriet relativt uproblematisk kunne øges i takt med befolkningsudviklingen. Dette illustreres bedst af et citat fra Boserups økonomiske undersøgelse, der efter at have beskrevet fiskeriproduktionen som fuldstændig elastisk endvidere skrev: "Der er torsk nok i havet ud for Grønland, og med den stærkt stigende befolkning er der derfor udmærkede muligheder for forøget fangst".⁴⁵ Havet og dermed naturen blev set som noget uforanderligt, der blot kunne udnyttes, og som man ikke skulle tage højde for i samfundsplanlægningen.

Væksten i fiskeriet, som var en central del af moderniseringsbestræbelserne i Grønland, var altså med til at gøre selve den højmodernistiske opfattelse af naturen som en stort set udtømmelig ressource til skamme, da overfiskeri helt bogstaveligt var med til at tømme havet ud for Grønlands kyster for torsk. Man opdagede, at naturlige og samfundsmæssige systemer var meget tættere forbundet, end det kom frem i den rendyrkede højmodernistiske idé om naturen som ren ressource. Den ensidige satsning på torskefiskeri – ikke helt ulig den ensidige satsning på boligblokke – var altså med til at skabe en tiltagende hybridisering af Grønland som moderne samfund, hvor samfund og natur var langt mere sammenfiltret, end højmodernismen antog.

AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER

I James C. Scotts fremstilling beskriver begrebet autoritativ højmodernisme en række rendyrkede forsøg på at gennemtrumfe en centralstatslig planlægning og styring af samfund, økonomi og natur. Autoritativ højmodernisme kan kun "se" gennem én optik, nemlig den, der er resultatet af centralplanlæggernes arbejde og tænkemåde. Målet er en forbedring af samfundet til fordel for alle eller langt de fleste mennesker, men den endimensionelle og ubrydelige logik medfører ofte det modsatte, når uventede problemer opstår. Når autoritativt højmodernistiske stater fejler, sker det uafvendeligt og med store konsekvenser.

43 Hamilton, Brown and Rasmussen: 'West Greenland's', 272.

44 Hamilton, Brown and Rasmussen: 'West Greenland's', 272.

45 Boserup: *Økonomisk*, 17.

Grønlandspolitikken var i perioden fra anden verdenskrig og frem til indførelsen af hjemmestyret i 1979 præget af fremskridt på en lang række centrale indikatorer, men den var samtidigt også modsætnings- og problemfyldt. Udgangspunktet lignede til forveksling et perfekt højmodernistisk projekt. Den danske stat formulerede en række målsætninger for Grønland og investerede stort i forsøget på at nå disse mål. Nogle grønlændere støttede det danske initiativ, men generelt set var det grønlandske civilsamfund for svagt til at sige til eller fra. Alle tre parametre for Scotts autoritative højmodernisme var således opfyldt.

Men moderniseringsbestræbelserne viste sig hurtigt at involvere mere og andet end det, der kunne måles ved hjælp af det danske teknisk-administrative bureaukrati og ud fra de i grønlandspolitikken fastlagte målsætninger. Der opstod uventede udfordringer i forhold til mennesker og fisk, ligesom moderniseringsprocessen generelt viste sig at være langt dyrere og mere problematisk, end man først havde forestillet sig. Moderniseringsproblemerne viste sig at være første skridt væk fra en højmodernistisk udviklingsmodel, for de nødvendiggjorde en række kompromisser og tilpasninger af grønlandspolitikken. Det, der var begyndt som et højmodernistisk udviklingsprojekt i 1950'erne, fik i løbet af 1960'erne og 1970'erne flere og flere hybridmodernistiske træk.

Grønlandspolitikken indebar en svær balancegang. På den ene side var det målet at skabe de nødvendige sociotekniske og politisk-administrative vilkår for et moderne Grønland, primært ved brug af dansk ekspertise og for danske midler. På den anden side skulle man sikre en udvikling af det grønlandske samfund i retning af mere og mere selvstændighed. Det betød, at der var en dobbelthed indbygget i selve moderniseringen. Man skulle sikre, at de fastsatte målsætninger blev opfyldt ved hjælp af en danskledet centralplanlægning af forbedrede vilkår i Grønland. Samtidigt måtte de danske planlæggere være indstillet på en delvis og gradvis ændring og udvidelse af mål og succeskriterier, efterhånden som Grønlands samfund – og i stigende grad også natur – blev gjort til en synlig og vigtig deltager i moderniseringsbestræbelserne.

KRISTIAN HVIDFELDT NIELSEN
CENTER FOR VIDENSKABSSTUDIER
AARHUS UNIVERSITET
KHN@CSS.AU.DK

ALLAN LYNGS KJÆRGAARD
RIGSARKIVET
ALLAN_LK@HOTMAIL.COM

ABSTRACT

Seeing and failing like a welfare state:**Modernization efforts and problems in Greenland after World War II***Kristian Hvidtfeldt Nielsen**Centre for Science Studies, Aarhus University.**E-mail: khn@css.au.dk**Allan Lyngs Kjærgaard**The Danish National Archives.**E-mail: allan_lk@hotmail.com*

After World War II leading politicians wanted to bring Greenland and Denmark closer together, politically as well as socially, economically and culturally. With the establishment of the large Greenland Commission in 1948 and the publication of its monumental, 1110 pages long white paper in 1950, the contours of modern Greenland appeared for the first time. In the words of James C. Scott the Commission had produced a high-modernist vision for a new and improved Greenland. The implementation of this vision would require additional legibility with respect to Greenland's population, economy, geography, natural resources, infrastructure and political administration, which, according to the planners, had to be established by Danish expertise. We argue that the Danish Greenland policy in the following decades underwent hybridization as Danish experts and politicians gradually discovered the difficulties of enrolling the Greenlandic people and Greenland's nature into their high-modernist schemes. As a result, Greenland increasingly up until the introduction of the home rule in 1979 took shape in the area of tension between Danish-led modernization efforts and the consequent modernization problems that occurred in Greenland.

LITTERATUR

- Bech-Danielsen, Claus: *Moderne arkitektur – hva' er meningen?* Århus: Systime, 2004.
- Boserup, Mogens: *Økonomisk politik i Grønland*, København: Grønlandsudvalget af 1960, 1963.
- Danmarks Statistik: *Grønland: Folke- og boligtællingen 31. december 1970*, København: Danmarks Statistik, 1974.
- Farish, Matthew og P. Whitney Lackenbauer: 'High Modernism in the Arctic: Planning Frobisher Bay and Inuvik', *Journal of Historical Geography* 35 (3), 2009, 517-544.
- From, Anders, Kirsten Just Jensen, Peter Friis og Anders Kjær: *Sociale problemer i Grønland: Levevilkår og sociale problemer i Vestgrønland*. København: Socialforskningsinstituttet, 1975.
- Grønlandskommissionen: *Grønlandskommissionens Betænkning*, 9. bind, København: Statens Trykningskontor, 1950.
- Grønlandsudvalget af 1960: *Betænkning fra Grønlandsudvalget af 1960*, Betænkning Nr. 363, København: Statens Trykningskontor, 1964.
- Hamilton, Lawrence C., Benjamin C. Brown og Rasmus O. Rasmussen: 'West Greenland's Cod-to-Shrimp Transition: Local Dimensions of Climatic Change', *Arctic* 56 (3), 2003, 271-282.
- Harvey, David: *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Oxford: Blackwell, 1992.
- Hecht, Gabrielle (ed.): *Entangled Geographies: Empire and Technopolitics in the Global Cold War*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 2011.

- Hecht, Gabrielle, *The Radiance of France: Nuclear Power and National Identity after World War II*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 2009.
- Hendriksen, Kåre: *Grønlands bygder: økonomi og udviklingsdynamik*, ph.d.-afhandling, Aalborg: Aalborg Universitet, 2016.
- Hilker, Martin og Rikke Diemer (red.): *Blok P: En boligblok i Nuuk*, København: Nordatlantens Brygge, 2013.
- Latour, Bruno: *We Have Never Been Modern*, New York: Harvester Wheatsheaf, 1993.
- Ministeriet for Grønland: *Betænkning vedr. boligbyggeriet i Grønland: Administration, statsstøtte og finansiering*, København: Ministeriet for Grønland, 1973.
- Mitchell, Timothy (ed.): *Questions of Modernity*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.
- Mitchell, Timothy: *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley: University of California Press, 2002.
- Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen: *Dansk Velfærdshistorie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Scott, James C.: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- Sørensen, Axel Kjær: *Denmark-Greenland in the Twentieth Century*, Meddelelser om Grønland – Man & Society 34, København: Kommissionen for videnskabelige undersøgelser i Grønland, 2006.

DEN DANSKE VEJ TIL MODERNITETEN

■ BIRGIT LØGSTRUP

James C. Scotts bog: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (1998) giver det klare indtryk, at ambitiøse statsdrevne reforminitiativer er dømt til at mislykkes. I bedste fald når de ikke deres mål. I værste fald ender de som højmodernistiske katastrofer. Men er det nu også et korrekt billede? I denne artikel vil jeg analysere de danske landboreformer fra sidste halvdel af 1700-tallet som et ambitiøst, men vellykket forsøg på at gennemføre grundlæggende økonomiske og sociale ændringer i det danske landbosamfund. Med frisættelsen af den danske bondestand kan man hævde, at reformerne spillede en væsentlig rolle i moderniseringen af Danmark med gennemførelsen af en agrar revolution fra 1750 til 1810 og altså på et i international sammenhæng tidligt tidspunkt.

I denne periode foregik bøndernes frisættelse både i relation til landsbyfællesskabet og til godsejernes offentlige og private magtbeføjelser. Det sidste skete gennem fæstevæsenets ændring enten til det nye fæstevæsen eller fuldstændigt ved fæstebondens selvejekøb, der naturligvis indebar fæstets ophævelse for den nye selvejer. Det har været diskuteret i danske historikerkredse, om revolutionen kom fra oven eller fra neden. Det er efter min opfattelse soleklart, at der var tale om et *både og*. Ellers var revolutionen aldrig blevet en realitet, og Danmark havde været endnu et eksempel i rækken af James Scotts mislykkede moderniseringsforsøg. I stedet begyndte det moderne i Danmark, da bønderne ikke længere var bundet af de tidligere autoriteter og fællesskaber. Moderniteten holdt sit indtog i takt med den stigende individualisme. Hvorfor forløb udviklingen så anderledes i Danmark? Besvarelsen af dette spørgsmål er emnet for denne artikel.

DEFINITION

Hvad forstås ved modernitet? Efter humanistisk og samfundsmæssig tankegang menes der en handleform og ageren på trods af eller mod tradition og sædvane. De franske naturrets- og frihedsideer fra 16 og 1700-tallet havde betydelig indflydelse på menneskers frigørelse. Enevældige regimer som det danske begyndte at overveje, hvorledes alle indbyggere indbefattet de laveste stænder i staten kunne blive lykkelige borgere. Det blev efter oplysningstidens tankegang om frihed og lighed en forpligtelse for staten som en moderne stat at have dette som mål. Borgerne, som alle statens indbyggere nu kaldtes, stod i teorien lige over for kongen. Bønderkarlenes og fæstebøndernes status i Danmark som stavnsbundne

og adskilte fra den enevældige konge gennem godsejernes administrative beføjelser stred mod alle disse ideer.

Disse tanker mødte det samtidige behov hos både stat og landbrug for at forbedre afkastning og udbytte såvel på godserne som i bondebruget, der repræsenterede størstedelen, nemlig 90%, af landbrugsjorden.

DEN DANSKE VEJ

I Danmark kom reformerne tidligere og med anvendelse af en anden fremgangsmåde end i de store projekter, der beskrives hos James C. Scott.¹ Styreformen i den danske stat var enevældig fra 1660-1849, så den af Scott efterlyste uindskrænkede magt var principielt til stede. For Scott måtte en magtfuld stat kunne opvise registrering af al skattepligtig jord og fælles retsregler for hele landet. Dette var i Danmark påbegyndt allerede i 1680'erne med indførelse af fælles mål og vægt (1681), Danske Lov fælles for hele Danmark (1683) og den store matrikel (1688). Den sidste resulterede ikke i korttegning, men store registre med anvendelse af et fælles mål for jordens ydeevne målt i hartkorn, som blev grundlaget for udtagning af skatter og andre ydelser både til staten (også soldaterudskrivning fra 1701) og private formål. Matriklen byggede både på landmålerens tekniske viden og lokale bønderes indgående kendskab til jordbundens kvalitet. Den danske enevælde var altså allerede i slutningen af 1600-tallet i stand til at tilvejebringe en rationel beskrivelse af skattegrundlaget, som Scott først forventede at finde langt senere.

Strukturelt og økonomisk var godsejerstyre og fæstevæsen den altdominerende struktur på landet i Danmark (kun 1-2 % af landets jord blev dyrket af selvejere), men dog således at fæstebønderne nød en vis beskyttelse gennem livsfæstet. I offentlig administrativ henseende – bortset fra det gejstlige og juridiske område – var den danske stat derimod af økonomiske grunde tvunget til at anvende godsets administrative apparat, der var opbygget for at tage vare på godset og fæsternes interne forhold. Godserne havde således mange administrative opgaver, som vi i dag vil betegne som offentlige. Det var dog staten, der med sine regler og kontrol spændte godsejerne for sin vogn og ikke omvendt.²

HVORFOR ÆNDRE SYSTEMET?

Hvorfor ønskede embedsmænd og progressive enkeltpersoner både lokalt og centralt at ændre ved tingenes tilstand i Danmark ved midten af 1700-tallet? Hvilke forestillinger gjorde de sig om det nye samfund?³ I første omgang ønskede regeringen med overhofmarskal A.G. Moltke i spidsen at få gang i produktionen efter den økonomiske nedtur, dansk landbrug havde været igennem siden 1730'erne. I

1 Scott: *Seeing like a State*.

2 Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, 30 ff.

3 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 16 ff.

slutningen af 1740'erne udviste de internationale konjunkturer atter fremgang. For at nå sit mål anbefalede regeringen godsejerne i lovgivningsform i slutningen af 1750'erne både at inddrage uopdyrket jord (overdrev) og forbedre udnyttelsen af den allerede opdyrkede jord, hvor der var lokal enighed mellem lodsejerne (godsejerne) herom. Bøndernes jord var splittet i strimler og kunne ligge fordelt hundrede forskellige steder i landsbyens marker mellem de øvrige bønders jord. Derfor måtte der under det gamle system træffes afgørelse om fælles drift på landsbystævnet. Reformerne gik derfor ud på at samle den enkelte bondes jord omkring gården, så landsbyfællesskabet blev overflødigt. Heri lå der en betydelig rationel driftsgevinst. Samtidig blev der indvundet agerjord ved ophævelsen af de mange markskel mellem bøndernes jordstrimler. Hele jordreformen med opdyrkning af overdrev, inddragelse af de mange markskel, jordforbedringer og driftsomlægninger er af prof. Ole Feldbæk blevet kaldt *den indre kolonisation*.⁴

Uanset hvilke andre ideer de skiftende magthavere forfulgte op gennem 1700-tallet, så forblev der fokus på jordreformerne – blot i bestandig skærpet form, således at en enkelt lodsejer i landsbyen efter de sidste love også kunne kræve økonomisk medvirken fra de øvrige, selvom de ikke var interesserede. Disse jordreformer havde langtrækkende konsekvenser for bønderne. For de indelbare ophævelsen af det gamle landsbyfællesskab til fordel for den enkelte bondes drift af sin jord – hvad enten den var i fæste eller selveje. Den tekniske betegnelse er *udskiftning* – dvs. jorden tages ud af fællesskabet. I flere tilfælde i hver landsby kunne det indebære en eller et par bønders udflytning til den tildelte jord langt fra landsbyen, men stadig i samme sogn. Det var starten på de danske bønders individualisering. For nu kunne den enkelte bonde selv bestemme, hvorledes han ville drive sin jord.

Bønderne havde i høringerne forud for reformerne selv peget på *ophævelsen af hoveriet* som den helt afgørende ændring.⁵ Det var deres forpligtelse at udføre landbrugsarbejdet på godsejerens hovedgårdsjord som en del af modydelsen for fæste af bondegårdene, som tilhørte godsejerne. Bønderne kendte størrelsen af jordskatterne, som blev indbetalt til godsejerne, som videresendte dem til staten og også stod inde for restancerne. Også landgilden til godsejeren stod fast. Disse ydelser protesterede bønderne ikke imod. Men de følte, deres handlemuligheder blev alvorligt indskrænket af det ubestemte hoveri, som voksede i takt med godsejernes intensivering af hovedgårdsjordens drift. Derved blev der mindre tid til bøndernes egen bedrift. Hvordan kunne de bestandige udvidelser af hoveriet standses og dermed trækkes en streg i sandet? Dette spørgsmål blev en alvorlig udfordring for magthaverne hele reformperioden igennem, da hoveriet som omtalt var grundlaget for godsernes drift. Her stod de to parter – godsejerne og bønderne – stejlt over for hinanden.

4 Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, 116.

5 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 84 ff.

Et afgørende skridt i regeringens reformtænkning var ophævelsen af stavnsbåndet – dvs. bønderkarlenes personlige ufrihed. Bondealmuens drenge kunne efter 1733 ikke rejse fra deres fødegods uden godsejerens tilladelse. Da forholdene var værst, gjaldt stavnsbåndet fra karlene var 4 til 40 år. Pigerne på landet var derimod aldrig inddraget under stavnsbåndet. Ophævelsen af stavnsbåndet skete ved lov i 1788, men gennemførtes successivt indtil år 1800, under stærk påvirkning af menneskerettighedstankerne, der diskuteredes såvel i Danmark som ude i Europa.⁶

PROTESTER FRA BEGGE SIDER

Der var således mange store spørgsmål på magthavernes tegnebord i de år. Der var ligeledes mange hensyn at tage til de forskellige godsejere og de utålmodige bønder, der nok mærkede, hvor vinden bar hen. Hvilke af målene, der havde forrang, og hvorledes man gennemførte dem, skiftede i vekslende regeringskredse. Et stikord for denne udvikling er *skiftende regeringer, skiftende reformer*.

De første knap 30 år af reformperioden ændrede reformerne bestandig retning alt efter de siddende magthaveres indstilling. Retningen for de omtalte jordreformer stod fast med udskiftning af bøndernes jord af fællesskabet, inddragelse af overdrevene, udflytning fra landsbyerne og store jordarbejder som oprensning af åer og oprettelse af diger omkring den enkelte bondes marker. Derimod blev der bestandig udstedt nye hoverilove, der anskuede problemerne fra henholdsvis godsejernes og hovbøndernes side. Det stod derimod fast, at alle regeringer var indstillet på reformer.

Bønderne var udmærket orienteret om denne reformiver og gjorde sig også mange tanker om, hvilke reformer der var ønskelige set fra deres synspunkt. De mærkede, hvilken retning vinden bar. Men det gik for langsomt, syntes de. Derfor begyndte de flere steder i landet selv at agere. I høstens tid – hvor godsejerne var mest sårbare – nægtede de f.eks. på Lynderupgård ved Viborg at udføre hovararbejde på de nye jorder, som godsejeren havde udvidet bedriften med. Hvis blot en bonde nedlagde arbejdet, kunne han med dom udsættes af sin fæstegård og dermed give plads for en ny fæster. Men hvis alle deltog i arbejdsnedlæggelsen, var denne mulighed udelukket. For godsejeren kunne ikke skaffe så mange nye fæstere på en gang. De spredte hoveristrejker i 1780'erne udgjorde derfor en alvorlig trussel for godsejerne. I hvert enkelt tilfælde blev der nedsat en kommission til behandling af sagen. Bønderne blev kendt skyldige i forsømmelse af deres fæsteforpligtelser, men kun idømt ganske lave bøder. En klog foranstaltning.⁷

Også de jyske godsejere rørte på sig. 103 godsejere havde på pengemarkedet i Viborg i 1790 aftalt at levere en hyldest til den unge kronprins – og faktiske magtudøver – i anledning af hans ægteskab. Det var dog en mærkværdig hyldest,

⁶ Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 220-234.

⁷ Løgstrup: *Bondeprotest på Lynderupgård*, 11-45.

som de ydermere kaldte et tillidsskrift. For det faktiske indhold var en protest mod de mange reformer, der på dette tidspunkt kun havde bestået i ophævelse af stavnsbåndet og indgreb i godsejernes traditionelle skifteret ved deres fæstebønder død. Lederen af godsejernes protestbevægelse blev mødt af en alvorlig tiltale for højesteret for kritik af enevælden. Sagen endte med en stor bøde og fratagelse af hans kammerherrenøgle. Det sidste var en stor symbolsk straf.⁸

Det ulmede og gærede altså på begge sider også i Danmark, samtidig med at uroen i Frankrig brød ud i lys lue.

VISIONER FOR FREMTIDENS SAMFUND

Hvilke visioner for fremtidens samfund lå der bag de danske landboreformer? Vi ved præcist, hvad den ledende reformpolitiker i periodens sidste del tænkte, eller i hvert fald hvad han sagde, da den største og mest vedvarende reformperiode var gået i gang efter den ublodige paladsrevolution i 1784. Geheimeråd Christian Ditlev Reventlow holdt den 15. august 1788 en stor tale i forbindelse med overrækkelsen af de første arvefæstes køder til fæstebønderne på krongodset i Nordsjælland. Ceremonien fandt sted i slotsgården på Frederiksborg slot. Reventlow var den ledende kraft i Den store Landbokommission, samtidig med at han var leder af Rentekammeret, tidens finans- og landbrugsministerium. Han sagde bl.a. følgende til forsamlingen i slotsgården:

Jeg ser den lykkelige tid i møde i hvilken man ved børnenes undervisning i alle skoler vil anse forstandens og hjertets dannelse for vigtigere end udenads læsningen

Den tid i hvilken man vel i skolerne vil anse undervisningen i religion for den vigtigste; men ikke for at betage børnene tiden til at erhverve den kundskab, som de behøve til at blive nyttigere og lykkeligere mennesker i deres kald

Jeg ser den tid i møde, i hvilken udmarkerne ville ligne de vel gødede tofter, de sure enge og moser vil være forvandlede til fede hårbunds enge, unyttigt krat være bortryddet, nyttig skov og underskov omhyggeligen fredet, alt skadeligt vand afgravet, alle kampesten brugte til varig indhegning med stengærder

Den tid i hvilken de udskiftede bøndergårde alle omgives med store veldyrkede kål-, urte- og frugthaver med pile og andre nyttige træer

Den tid i hvilken kløver, kartoffel, nyttige roers dyrkning ikke mere vil være en sjældenhed

I hvilken tjenestekarlen vil sætte sin ære i at være den skrappeste arbejder og bonden at være den bedste husbond

Den tid i hvilken bonde og husmand begge ville være fornøjede med deres tilstand, ikke misunde hinanden, men som venner ved gensidige tjenester befordre den ene den andens fordel

8 Bjørn: 'Den jyske proprietærfejde', 24 ff, 31 ff, 57 ff.

I hvilken ingen fattig vil blive uhjulpen og ingen arbejdsføre tiggere vil tåles at omvanke

Den tid i hvilken spinderokken, væven og anden huslig vindskebelighed vil fylde alle nu ledige vinterdage.⁹

Chr. D. Reventlow må siges at have haft visioner i retning af den moderne velfærdsstat. Skole- og fattigvæsen var en del af fremtidsvisionen, men også ønsket om at skaffe arbejdsmuligheder til dem, der kunne arbejde. Han forestillede sig en helhedsløsning. Landboreformerne blev også fulgt op af en ny fattiglov (1803) og en ny skolelov (1814). Men en ting manglede fuldstændigt i Reventlows tale i forhold til, hvad der var sket og videre skulle finde sted de kommende år: Omtalen af frigørelsen fra godsejerstyret. Det var den del af reformerne, der medførte, at kongen trådte i direkte kontakt med alle sine undersåtter. Godsejerne skulle ikke længere stå hindrende i vejen. Skyldtes den manglende omtale af dette aspekt den særlige anledning for talen – uddeling af arvefæsteskorde – der fastholdt kongen som ejer af krongodsets fæstegårde? Eller skyldtes det politiske hensyn, hvor stavnsbåndets ophævelse og de første angreb på godsejernes skiftemyndighed netop var blevet gennemført? Begge dele havde som omtalt ovenfor medført uro i visse godsejerkredse, som det ikke ville være klogt at opildne yderligere på dette tidspunkt. Det lykkedes dog i det følgende lovgivningsmæssigt at tage hensyn til begge sider. Så der blev ikke revolution i Danmark.

VEJEN AD HVILKEN

Hvordan nåede den enevældige konge / statsledelsen frem til det konkrete indhold af de reformer, der skulle resultere i produktionsfremgang og frisættelse af bønderne? Det mest overraskende var nok det første initiativ: Den ophævelse af censuren, der tillod alle at skrive om økonomiske forbedringer i erhvervslivet som helhed – ikke blot om landbruget. Og staten stillede oven i købet et tidsskrift til rådighed for de mange bidrag, der fremkom. I forlængelse heraf fremstod der senere spontant en møde- og debatkultur i hele landet, der ikke var og ikke kunne være indført af staten. Centraladministrationen tog derimod initiativ til, at den sædvanlige høring af embedsmænd og godsejere i forbindelse med indførelse af ny afgørende lovgivning blev udvidet til også at omfatte bønder! Og flere reponderede. Da reformarbejdet for alvor kom i gang, blev både kommissorium og skriftlige indlæg fra *Den store Landbokommission* offentliggjort. Dette befordrede atter den offentlige debat.¹⁰

Det usædvanlige for en enevældig styreform var således inddragelsen af befolkningen forud for disse store og afgørende reformer. Forhandlingerne og udarbejdelse af initiativer og lovforslag foregik i kgl. udnævnte *kommissioner*, der

9 Reventlows tale, Minerva for oktober måned 1788.

10 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 55-101.

sad kortere og længere tid afhængig af magtforholdene i staten, dvs. hvem der nu havde indflydelse på landets svage enevældige konger. Kommissionernes sammensætning skulle afspejle forskellige synspunkter, baggrund og administrativ erfaring. Men hverken selvejere eller fæstebønder var naturligvis budt indenfor.

Disse strategier blev fulgt op af en åbenhed og lydhørhed over for reaktioner ude i landet, efterhånden som reformerne blev gennemført. Der blev reageret på bøndernes tidligere omtalte hoveristrejker landet over og godsejernes spage forsøg med en tillids / protest adresse til kronprinsen (den egentlige magthaver) i forbindelse med hans bryllup i 1791. Nok blev initiativtagerne til denne adresse udsat for en hård personlig behandling, men der skete alligevel ændringer i reformarbejdet i mere godsejervenlig retning. Det er således muligt at iagttage ændringer i kommissionsarbejdet i relation til stemningerne ude i landet. Der kan i *Den store Landbokommission* skelnes mellem en bondevenlig og en godsejervenlig periode. Disse forhold har fået den norske historiker Jens Arup Seip til at betegne den danske enevælde som *den opinionsstyrte enevælde*.¹¹

Det er efter min opfattelse især i måden eller arbejdsmetoden, at de danske landboreformer adskiller sig fra de mange senere reformer, James C. Scott behandler i sin bog. Jeg er ikke i tvivl om, at han også ville fremhæve de danske reformers indførelsesmetode som værdig til efterfølgelse, hvis han havde kendt den. Den danske metode har dog en ulempe set med nutidige øjne – den lange implementeringstid i relation til moderne tids utålmodighed med hensyn til at se hurtige resultater.

RESULTAT

Resultatet af arbejdet med de danske landboreformer blev en ny lovgivning, der kunne følges op af forhandlinger mellem og handlinger fra de involverede parter. Bortset fra loven om den successive ophævelse af stavnsbåndet og afgørende ændringer af godsejernes offentlige administration, var reformerne ikke en tvang, der blev lagt ned over godsejere og bønder. De kunne følge de nye tiltag, hvis de ønskede og kunne nå til enighed herom i lokalsamfundet. Der var ikke mindst over for godsejerne tale om en lovgivning med både gulerod og pisk. Jordlovgivning (om udskiftning og udflytning) betød inddragelse af ny jord fra overdrevene i intensiv dyrkning og ophævelse af det gamle landsbyfællesskab, så hver bonde kunne drive sin jord, som han ønskede. Implementeringen heraf krævede i første omgang enighed mellem alle lodsejere i en landsby.

Ved næste udskiftningslov kunne et flertal af lodsejerne i en landsby træffe beslutning, der bandt mindretallet. Men i sidste version skulle reformen finde sted, hvis blot en lodsejer ønskede det. En lodsejer var i den danske ejendomsstruktur identisk med en godsejer. Det var godsejerne som ejere af både hovedgårdene og

11 Bjørn, se note 8. & Seip: *Det opinionsstyrte enevælde*, 397-464.

fæstegårdene, der skulle træffe beslutningen om udskiftning af fæstebøndernes jord – i respekt for ejendomsretten. Da godsejerprotesterne mod reformerne var på det højeste i begyndelsen af 1790'erne, forsøgte Den store Landbokommission sig med gulerodsmetoden. Hvis en godsejer gennemførte udskiftning, ville han til gengæld få en række indrømmelser med hensyn til strukturen og mulighed for at pålægge fæstebønderne en del af forrentningen af de afholdte omkostninger. Det betød dog ikke, at bønderne var imod jordreformerne. I så fald var udskiftning aldrig blevet til virkelighed. Mine undersøgelser af implementeringen af lovene på tre forskellige godser fordelt over landet har vist både engagement og aktiv handling fra fæstebønderne.¹²

Resultatet af de mange love blev et helt nyt landbosamfund med selveje, hvis godsejer og fæstebonde (som sælger og køber) kunne blive enige. Staten stillede blot rammerne til rådighed i form af lovgivning. Dog kunne en kommende selvejer opnå et mindre statslån til køb af ejendommen, men lånemulighederne var langt fra tilstrækkelige. Det er således værd at understrege, at fæstevæsenet blev ophævet successivt under fuld frihed uden statsligt påbud. Først i 1919 blev de sidste rester ophævet ved lov sammen med det gode formål at skaffe jord til husmændene.¹³

For de tilbageblevne fæstebønder resulterede reformerne i et nyt fæstesystem, hvor den statslige kontrol med godsejerens offentlige administration var forøget. Den største anstødssten i det gamle fæstevæsen var som omtalt det ubestemte hoveri, der var blevet voldsomt forøget i takt med produktionsforøgelsen på hovedgårdene. Først forsøgte man (1769) at slå en streg i sandet med godsejerne som penneførere, idet de skulle fremsætte ønske om det nødvendige hoveri til hovedgårdens drift. Hertil og ikke længere måtte hoveriet på det enkelte gods forøges i fremtiden. Efter næste magtskifte i regeringen vendte man 180 grader (1771). Nu skulle hoveriets omfang bestemmes af størrelsen af fæstebondens jord – og ikke af hovedgårdens behov.

Sådan bølgede reformbevægelsen frem og tilbage på hoveriområdet, som var et meget afgørende punkt for både godsejer og fæstebonde. Det endelige resultat blev, at hoveriets omfang eller dets afløsning med penge skulle afgøres gennem direkte forhandling på det enkelte gods mellem godsejer og fæstebønder. *Statslige forligskommissioner* trådte først til, når parterne var kørt fast. Det interessante ved denne løsning var på den ene side, at lovgiver opgav at løse hoveriproblemerne med centrale afgørelser. På den anden side indebar det, at bønderne blev hævet op til ligeberettigede forhandlingspartnere med godsejerne. Det havde der i virkeligheden også lokalt været fortilfælde for på flere godser i spidsbelastninger i vanskelige høstår – læs: regnfulde somre.¹⁴

12 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 311-383.

13 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 457-492.

14 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 401-456.

Administrationen af *udskrivningsvæsenet* eller soldaterpræsentationen blev løftet fra godsejerne til statslige kommissioner, så den ikke kunne misbruges af godsejerne i deres private fæstepolitik. Altså – *hvis du ikke vil overtage denne (forsømte) fæstegård, skal jeg sørge for, at du bliver udskrevet til soldat* – havde det lydt mange gange. Og det var bønderkarlene bange for. Men når godsejerne ikke længere skulle stille soldater, kunne det forhadte *stavnsbånd* ophæves. Det skete som tidligere omtalt successivt fra år 1788 til 1800. Dette foranledigede flere godsejere til at mene, at nu var bønderne frit stillede. For nu kunne de sige nej til strenge fæstevilkår og rejse andetsteds hen. Derfor var der efter disse godsejeres opfattelse ikke brug for flere landboreformer til beskyttelse af bønderne. Flere godsejere mente, at nu kunne Danmark følge det engelske system med fuldstændig fri aftaleret mellem parterne. Det havde visse steder i England ført til et forpagtningssystem med ned til et års varighed. Sådan så heller ikke alle godsejere på sagen. Det blev heller ikke resultatet i Danmark, da reformerne fortsatte med grænsedragning for godsejernes offentlige administration og beskyttelseslovgivning i det nye fæstesystem for de tilbageblevne fæstere.

Det interessante og afgørende er, at reformlovgivningen blev implementeret i landbosamfundet. Jeg har fulgt udviklingen på tre meget forskellige godser: Løvenborg i Nordvestsjælland, Sohngaardsholm i Nordjylland og Nørholm i Sydvestjylland. Alle steder blev reformerne fulgt, selvom resultatet for de tre godser var meget forskelligt. Havde bønderne været imod, skulle de nok have vidst at stikke en kæp i hjulet for reformernes gennemførelse.

Svagheden i reformlovgivningen var, at reformerne først og fremmest sigtede på landets bønder og ikke på *husmændene*. De nye love indebar også fordele for husmændene, men disse blev nu en del af reservearbejdskraften på godserne, efter at hovbønderne var blevet selvejere eller havde fået hoveriet fastlåst eller afløst. Husmændene havde mange steder fået tildelt jord, men kun i form af mindre jordlodder, så de måtte have lønarbejde på godserne for at opretholde tilværelsen. Så i første omgang blev resultatet, at de ikke opnåede så store forbedringer som bønderne. Det gjaldt først og fremmest på det sociale område. Det blev overladt til fremtidens protestbevægelser i midten af 1800-tallet at kæmpe sig frem til en tilsvarende løsning af husmændenes problemer.¹⁵

DE DANSKE LANDBOREFORMER I GLOBALT PERSPEKTIV

James C. Scott har i sin bog sat fokus på flere smukke reformer inden for arkitektur og landbrug i det tidligere Sovjet og en række tredje lande specielt i det 20. århundrede. Det afgørende for reformernes tilblivelse var generelt, fandt han:

15 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 203-205, 254-259, 329-331, 356-357, 363-364, 530-531.

- at statens ledere havde til hensigt at ændre natur og samfund for at forbedre de menneskelige forhold,
- at lederne havde adgang til og ønskede at benytte sig af uindskrænket magtanvendelse for at nå målet,
- at samfundet var svagt og manglede kapacitet til at modsætte sig eliten og ledelsens planer.

Det er springet fra det traditionelle til det moderne, der interesser James C. Scott. Især måden springet blev foretaget på, som han med rette mener, havde afgørende betydning for resultatet. Inspireret af Scott vil jeg forsøge at sætte udviklingen af de omtalte danske landboreformer 1750-1810 ind i den kontekst og det perspektiv, han anvender til vurdering af reformerne.

Magthaverne var formentlig i store træk enige i det yderste mål for reformerne, nemlig at skabe bedre forhold for landets indbyggere, vel at mærke sådan som magthaverne opfattede dem. Det gode samfund var også en klar vision for Rentlow i hans tidligere omtalte tale ved overrækkelsen af arvefæstebrevene. Men den danske vej til et helt nyt landbosamfund var meget anderledes end den fremgangsmåde, som James C. Scott har beskrevet vedrørende de store reformer i Sovjet og udvalgte tredje verdenslande.

Udviklingen af de nye reformer foregik i Danmark over meget *lang tid*. Forud for og samtidig med reformerne løb en intens *debat*, ligesom regeringen udvidede sin sædvanlige *høringspraksis* også til bønderne. I alle befolkningslag var der en vis viden om forholdene i udlandet – også om menneskerettighederne.¹⁶

Generelt var der en betydelig *lydhørhed* i regeringskredse over for samfundets reaktioner. Reformerne blev indført i Danmark på statens initiativ lige som i Scotts udenlandske eksempler. Der havde dog forinden været en del private reformer rundt i landet, men de havde ikke udmærket sig ved samme omfang og grundighed som statens reformer. Det krævede også ændring af lovgivning, som private entreprenører jo ikke var i stand til at gennemføre. Det var således på mange måder en stor fordel, at staten tog over og skabte rammerne for reformerne. Der er på ingen måde tale om, at magthaverne havde i sinde at benytte deres magt til at trumfe deres reformideer igennem. Der var en bestandig lydhørhed over for reaktionerne ude i samfundet. Dette er en ganske afgørende forskel på den danske vej og James C. Scotts eksempler. Det kan tolkes som en større respekt for modtagerne eller genstanden for reformerne.

James C. Scott fremhæver ved alle de beskrevne projekter *videnskabens og specialisterne* alt for store indflydelse i relation til og på bekostning af den almindelige viden i landbosamfundet, hvorved værdifuld lokal viden om jordbund og dyrkningsforhold gik tabt. Også i Danmark skulle landinspektører anvendes i

¹⁶ Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 47-54.

processen, hvad de også blev i stor stil. De sad dog ikke kun ved deres skriveborde, men blev sendt ud til hver enkelt landsby for ved selvsyn at se og bedømme de forhold, der skulle ændres – i samarbejde med de implicerede bønder. I undersøgelsen af implementeringen af udskiftningen var der kamp om at få fat i de landinspektører, der var til rådighed. Utallige er de breve, godsinspektøren på Løvenborg sendte til Rentekammeret (svarende til nuværende landbrugsministerium) for at få tilsagn om besøg af en landinspektør.

Bønderne ønskede udskiftning, så der er mange eksempler på, at de selv op søgte landinspektørerne for at få dem til at komme til deres landsby, selvom det var imod reglerne at gå uden om godsejerne. Således rejste to bønder fra landsbyen Tudse under Løvenborg på Nordvestsjælland på byens eget initiativ i efteråret 1775 til Hagedstedgaard, hvor landinspektør Ehlers opholdt sig. Formålet var at få Ehlers til at komme til Tudse for at foretage de nødvendige opmålinger for at få fællesskabet mellem de to landsbyer Tudse og Allerup ophævet. Direkte adspurgt måtte de to bønder bekende, at deres godsejer intet kendte til deres initiativ. Derfor måtte landinspektøren svare, at han ikke kunne foretage nogen opmåling, før han fik en anmodning fra godsejeren. *"Thi ellers kunne jeg ikke vide, enten det var med deres herskabs vilje eller ej."* Så de to bønder måtte drage hjem med uforrettet sag. På Nørholm i Sydvestjylland stod bønderne selv for hele udskiftningssagen. Først når der var opnået enighed om den nye delingsplan mellem de implicerede bønder, tog godsejeren del i protokolleringen og gav sin accept.¹⁷

Landinspektørerne blev desuden anvendt ved udarbejdelsen af periodens mange forskellige hoveriforslag, først og fremmest på grund af deres kendskab til og mulighed for vurdering af de meget forskellige lokale forhold. Det var, mens man endnu forsøgte at finde frem til fælles retningslinjer for hoveriet for hele landet. Dette blev som tidligere omtalt opgivet ved den endelige løsning.

Også den nye statistik blev modtaget og anvendt med begejstring af reformtilhængerne. For beregninger på grundlag af den første folketælling i Danmark, 1769, viste, at folketallet i de yngre befolkningsgrupper var så højt, at det var muligt at gennemføre de planlagte ændringer af soldaterudskrivningen med de udvidede muligheder for tjenestefritagelse uden formindskelse af hærens størrelse. Det havde ellers været hærens stærkeste trumfkort, at de planlagte dispensationer for udskrivning ville resultere i en svag, mindre talstærk hær. Og det argument mente hærledelsen ikke, at reformtilhængerne kunne stå model til over for den stærkt militærinteresserede kronprins. Det er derfor særdeles forståeligt, at reformvennerne i Den store Landbokommission blev overordentlig tilfredse, da de modtog nationaløkonom Johan Zoegas beregninger. Der blev straks sendt et takkebrev til nationaløkonomen, og det blev oven i købet noteret i den ellers så kortfattede forhandlingsprotokol.¹⁸

17 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 316-320, 345-347, 517-519.

18 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 228-230.

Der var således ingen forskel i den positive vurdering af de nye specialister i Scotts eksempler og de danske reformer, men derimod af vurderingen af de lokale forholds betydning. Og dette er en afgørende præmis.

Dette hensyn til lokale forhold var den største forskel mellem den danske vej og de af Scott beskrevne udenlandske reformer. Hertil kom i Danmark en respekt for de parter, der blev berørt af reformerne. Nogle vil måske indvende, at forandringerne i Scotts eksempler fra små livegne bønder til daglejere på store statsgårde eller kollektive brug var større end i de danske eksempler. Her gik forandringen fra fæstegårdmænd under store private godser til mindre selvejere med eget økonomisk driftsansvar uden godsets sædvanlige sikkerhedsnet. De nye selvejere stod alene. Begge steder drejede det sig om store forandringer i livsvilkår. Det må imidlertid ikke glemmes, at reformerne i Danmark blev udtænkt og gennemført i en økonomisk opgangsperiode for Vesteuropa i sidste halvdel af 1700-tallet.

Også andre steder i Europa var statsoverhovederne optaget af bøndernes slette forhold i 1700-tallet, om det så skyldtes påvirkning af oplysningstidens nye tanker om menneskers ligeværd, eller baggrunden var ønsket om højere landbrugsproduktion af hensyn til landenes handelsbalance. I Preussen og Rusland lod Frederik II og Catherina det forblive ved tankerne. Men i Habsburgriget påbegyndte Maria Theresia (1740-1780) så småt økonomiske reformer til gunst for bønderne i 1770'erne under indtryk af de forfærdelige hungerkatastrofer i riget. Reformerne blev imidlertid fortsat med fuld styrke af Joseph II, da han blev enehersker i 1780 og frem til sin død i 1790. De vedrørte både bøndernes personlige frihed først og fremmest med ophævelsen af livegenskabet (livslang afhængighed for både mænd og kvinder) og deres afgiftsforhold til stat og godsejere ved forsøg på skabelsen af et nyt og mere retfærdigt beregningsgrundlag. Inspirationen havde Joseph fået på sine mange rejser rundt i sine lande, hvor han var slået af synet af den megen elendighed, han mødte. Han forsøgte at gennemføre reformlovgivningen på trods af de adelige godsejeres og embedsmænds protester. Joseph II's reformer må således virkelig karakteriseres som reformer fra oven. Det endte da også i murrende protester og oprør både fra godsejer og bondeside, så i sit sidste leveår måtte Joseph tilbagekalde de fleste reformer i Ungarn. Da broderen Leopold II fik magten i 1790, tilbagekaldte han de øvrige reformer på det agrare område i hele riget.¹⁹

Reformerne i Preussen og Rusland kom således slet ikke i gang på dette tidlige tidspunkt. Og i Habsburgriget lykkedes reformarbejdet ikke for Joseph II, selvom han havde de bedste intentioner. På denne baggrund bliver det endnu mere afgørende at stille spørgsmålet: Hvorfor lykkedes det så i Danmark?

19 Scott: 'Reform in the Habsburg Monarchy, 1740-90', 177 ff.

HVORFOR LYKKEDES REFORMERNE I DANMARK?

Reformerne på landbrugsområdet blev gennemført tidligere i Danmark end i de øvrige centraleuropæiske lande – bortset fra Holland og England, som var foran på det landøkonomiske område, men valgte en anden vej på det sociale område. Det afgørende i Danmark var trods alt implementeringen af reformerne ude på godserne. For nok var lovgivningen blevet gennemført med megen hensyntagen til de forskellige lokale forhold, men hvis de til trods herfor var blevet afvist lokalt, så havde der ikke været nogen reformer.

Bønderne så klart deres fordel ved at gribe de nye muligheder. Ikke alle greb dog straks chancen for selvejekøb. Denne proces gik næsten i stå under de usikre økonomiske forhold efter statsbankerotten 1813 og krisen i 1820'erne. Mange af de nye selvejere klarede kun vanskelighederne med renter og afdrag ved at sælge dele af jorden fra. Altså en fornyet udstykning. Ligeledes var udstykning en ny mulighed ved generationsskifte, som selvejbønderne nu selv var herre over. Det krævede naturligvis ikke længere godkendelse af godsejeren. Staten havde desuden tilladt den formindskelse af gårdene, som det tidligere havde været forbudt godsejerne at foretage.²⁰

Selveje krævede, at *godsejerne* ville sælge. Og det var der mange, der ønskede. Det er måske det mest overraskende. Hvorfor ville de frasige sig deres sikre økonomiske grundlag i de store jordbesiddelser? Mange ønskede uden tvivl at medvirke til reformerne. De var påvirket af de nye ideer om frihed, lighed og ejendomsret, som de enten havde mødt på deres dannelsesrejser ude i Europa eller på Sorø Akademi, hvor professorerne forelæste over disse moderne emner. Atter andre – og det var mange – var blevet draget ind i tidens spekulationsræs og så muligheden for at sikre sig del i jordprisernes himmelfart. Ikke alle klarede udfordringerne i dette spil og gik selv bankerot. Atter andre havde brugt uforholdsmæssigt mange penge på gennemførelsen af jordreformerne, så de havde brug for pengene.²¹

Hvorfor havde godsejerne ikke på et tidligere tidspunkt sagt fra over for de første reformer? Generelt var godsejerne enige i de landøkonomiske reformer, som de også så nytten af på resultaterne fra de første godser, som på eget initiativ gav sig i kast med opgaven. Den første hoveriforordning overlod det til den enkelte godsejer at definere, hvor meget hoveri driften af hans hovedgård krævede. Det kunne de ikke have noget imod. Den næste reform var helt modsat. Nu var det størrelsen af fæstegården, der var rettesnor for hoveriets omfang. Dette ændredes hurtigt – alt efter de skiftende magtforhold i regeringen. Det var også hoveriplanerne eller rygterne herom, der lå bag de jyske godsejeres tidligere omtalte forsøg på oprør med deres tillidsadresse til kronprinsen. Det hele endte på hove-

20 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 486-488, 522-524.

21 Løgstrup: *Bondens frisættelse*, 519-522.

riområdet med direkte forhandlinger mellem godsejer og fæstebønder – dog understøttet af statslige mæglingskommissioner.

Formodentlig skal en del af godsejernes passive holdning over for disse skiftende reformer også søges i, at de under hele enevælden havde været vant til at adlyde kongelige pålæg, også dem de absolut ikke var enige i. Den nye enevælde i Danmark havde nemlig meget tidligt skabt en helt ny adelsstand på grund af mistillid til den gamle adel. Og ønskede man som godsejer at være med i det gode selskab ved hoffet, måtte man adlyde.

Ved at betragte de danske landboreformer med James C. Scotts internationale blik står det lysende klart, at reformerne stod så stærkt, fordi de ikke blev gennemført med et snuptag. De fik lov at tage den nødvendige tid, så der blev skabt et forum for dialog eller udveksling af synspunkter om den rette vej. De blev desuden i den sidste afgørende fase gennemført under hensyntagen til reaktionerne fra forskellige sider af samfundet. Modtagerne blev ikke opfattet som ikke-eksisterende. Statsmagten anerkendte de store lokale forskelle, der var selv i et lille land som Danmark. Og disse forskelle fik deres rum.

Jeg må også indrømme, at læsningen af Scotts bog om alle de fejlslagne forsøg på at indføre reformer i nyere tid, har fået mig til at betragte de danske landboreformer med respekt. Respekt for den anvendte metode. Respekt for det altomfattende reformområde. Og respekt for de involverede parter – både godsejere og bønder. Det var ikke en selvfølge, at reformerne blev gennemført, og at de fik så gode resultater. På samme tid blev der som omtalt forsøgt med tilsvarende reformer i Habsburgriget, som ikke lykkedes. Det var forsøg, som James C. Scott også kunne have benyttet i sin bog. Titlen *Seeing like a State* ville have været lige så sigende og repræsentativ for Joseph II's bestræbelser i slutningen af 1700-tallet som de behandlede cases fra 1900-tallet. Der var ingen oplysning. Der var ingen debat. Der var ingen dialog. Så reformerne måtte mislykkes, selvom statsledelsens intentioner var aldrig så gode.

Hvad har disse reformer i en fjern fortid da med modernitet at gøre? De blev indført gennem en storstilet indsats med anvendelse af nye teorier og videnskab generelt for hele landet – men med hensyntagen til lokale praktiske forhold. De blev implementeret ud over det ganske land – i forskelligt tempo, men implementeret blev de. Gennem de danske bønders frisættelse blev der åbnet op for individuelle driftsformer i landbruget. Moderniteten havde holdt sit indtog i Danmark.

BIRGIT LØGSTRUP

ARKIVCHEF EMERITUS VED RIGSARKIVET

EKSTERN LEKTOR OG ADJUNGERET PROFESSOR

AARHUS UNIVERSITET

BIRGITLOEGSTRUP@GMAIL.COM

ABSTRACT

The Danish path to modernity*Birgit Løgstrup**Emeritus of The Danish National Archives and Aarhus University.**E-mail: birgitloegstrup@gmail.com*

In Danish historiography, a dominant interpretation links modernity, in the sense of the liberation of human beings, to the agrarian reforms from 1750 to 1810. The article argues that these reforms must be interpreted as an agrarian revolution mainly driven by the strong absolutist state, but with many important solutions based on local negotiations between the landowner and his copyholders. This revolution resulted in a successful modernization of Danish agriculture with crucial impact on Danish society as such.

A key reason for the success of the agricultural reforms was that the absolute state opened up for free debate on the reform issues and to a high degree paid heed to arguments formulated by local actors in the reform process. This is a crucial difference from the examples of failed modernization processes in the USSR and several African states that James C. Scott has analysed in *Seeing like a State* (1998), and using Scott's work as a comparative framework thus highlights a crucial part of the explanation for the success of the Danish reforms. However, to this must be added other factors such as the long time span of the reform process, as well as the fact that the process coincided with a period of economic growth and rising prices for agricultural products.

LITTERATUR

- Bjørn, Claus: 'Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790', *Historie Ny række XIII* 1-2, 1979.
- Bjørn, Claus: *Dengang Danmark blev moderne – eller historien om den virkelige danske utopi*, København: Fremad, 1998.
- Feldbæk, Ole: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Aarhus: Systime, 1993.
- Jensen, Hans: *Dansk jordpolitik 1757-1919. I. Udvikling af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810*, København: Gyldendal, 1936/1975.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsen i det 18. århundrede. (disp.)*, København: Gad, 1983.
- Løgstrup, Birgit: 'Bondeprotest på Lynderupgård 1781-1802', Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Aarhus: Modtryk, 1986.
- Løgstrup, Birgit: *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750-1810*, København: Gad, 2015.
- Reventlow, Christian D.: Tale ved overrækkelsen af arvefæstebrevene den 15. august 1788. *Minerva for oktober måned 1788*.
- Scott, H.M.: 'Reform in the Habsburg Monarchy, 1740-90', H.M. Scott (ed.): *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, London: Macmillan Education, 1990.
- Scott, James C.: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale Press 1998.
- Seip, J.A.: 'Teorien om det opinionsstyrte enevælde', *Historisk Tidsskrift (norsk) bd. 38*, 1958.
- Østergaard, Uffe: 'Denmark: A Big Small State – the Peasant Roots of Danish Modernity', John L. Campbell et alia (ed.): *National Identity and the Varieties of Capitalism. The Danish Experience*, Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 2006.

AT BLIVE SET SOM EN SOCIALISTISK STAT

”DEN SOCIALISTISKE BY” SOM URBAN HØJMODERNISME OG DRØMMELANDSKAB, 1928-1938

■ KASPER JACEK & CASPER ANDERSEN

Den 15. maj 1935 åbnede Moskvas metro officielt. New York Times’ korrespondent i Moskva, Harold Denny, beskrev hvordan folk den dag strømmede fra fabrikker, kontorer og skoler ud på gaderne i Moskva efter deres arbejdsdag var slut. Gaderne var dekorerede og folk bar skilte med påskriften ”til ære for Metroen”. En halv million mennesker deltog i den officielle åbningsparade i Moskva. Inden dagen var omme havde mindst lige så mange været forbi Moskvasovjettens bygning, hvor en af de hovedansvarlige, Nikolaj Bulganin, sammen med andre af Moskvas ledere, hilste på befolkningen fra balkonen.¹ Man kunne få postkort og frimærker, som viste ”paladserne”, som metroens øverst ansvarlige, Lazar Kaganovitj, havde beskrevet metrostationerne i en tale ved den officielle åbning af metroen.² To bøger med officielle fortællinger om metrobyggeriets historie – *Fortællinger om metrobyggerne (Rasskazy stroitelej metro)* og *Hvordan vi byggede metroen (Kak my stroili metro)* – blev udgivet i et oplag på 100.000 og en radioudsendelse blev transmitteret til hele Sovjetunionen.³

Dagene inden havde omkring 250 metroarbejdere modtaget medaljer for deres indsats i metrobyggeriet og de sovjetiske ledere havde deltaget i en festlighed for metrobyggeriets stødarbejdere, der havde gjort en særlig stort indsats i byggeriet. Sammen med de hovedansvarlige for metrobyggeriet var størstedelen af den sovjetiske ledelse, inklusiv Josef Stalin, til stede.⁴ På væggene til metroens indgange var opsat enorme billeder af Stalin og Kaganovich med blikket rettet ned på masserne.⁵ Mens man fejrede metroen over jorden, kunne Moskvas befolkning gå på opdagelse i de nye underjordiske paladser. I løbet af metroens første to dage havde op mod 700.000 mennesker taget en tur i den nye metro.

1 New York Times 17.5.1935: ”Parade In Moscow For New Subway”.

2 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

3 Vujosevic: ’Soviet Modernity and the Aesthetics of Gleam’, 271-272.

4 Wolf: *Russia’s Revolutionary Underground*, 325-326.

5 New York Times 16.5.1935: ”Moscow Opens Subway; Stations are Like Palaces”.

Men som Harold Denny skrev, så brugte folk ikke metro til at komme nogle steder hen: "All simply wished to ride in it, and many hopped off at each station to board another train. Every one in his or her best clothes, and it was really an underground picnic".⁶

Disse underjordiske paladser var dækket med marmor, pudsede sten, mosaikker og vægmalerier. Det var lagt stort vægt på, at hver eneste station skulle have sit eget særprægede design og alle stationer skulle – i modsætning til deres vestlige modparter – være rummelige, luftige og lyse. Ifølge Kaganovitj, var metroen ikke blot et transportmiddel, men havde til formål at "løfte menneskets ånd" i modsætning til de kapitalistiske landes metro-krypter.⁷

JAMES C. SCOTT OG STATENS SYNLIKGØRELSE I BYEN

Metroen indgik i en større diskussion i Sovjetunionen i mellemkrigstiden om, hvordan Moskva skulle afspejle, at byen nu var blevet socialistisk.⁸ Denne artikel analyserer ideen om "den socialistiske by", der lå til grund for byplanlægningen og omstruktureringen af Moskva i 1930'erne med særligt fokus på konstruktionen af byens metro. Analysen er inspireret af James C. Scotts analyse af højmodernistiske byer og byplanlægning i *Seeing Like a State*. Her er Scott først og fremmest optaget af at undersøge de processer, hvorigennem højmodernistiske stater synliggør sine subjekter og sit territorium, og dermed *ser* verden. Han gør imidlertid også opmærksom på, at byplanlægning og anlæggelsen af moderne byer havde en anden vigtig funktion: som en måde, hvorpå stater har præsenteret sig for sine subjekter. Barokkens omfattende ændringer af middelalderbyen var således "intended to reflect the grandeur and awesome power of the prince," Hausmanns byfornyelse i Paris appellerede til Louis Napoleons "own determination to have the new grandeur of the capital city serve as testimony to the grandeur of the regime," mens den populistiske brasilianske præsident, Juscelino Kubitscheks, anlæggelse af Brasília som administrativ hovedstad i 1960 var en måde at vise "a city of the future, a city of development, a realizable utopia", der gav substans til styrets slagord om "50 års fremskridt opnået på fem."⁹ Byplanlægning, omstrukturering og anlæggelse af helt nye byer rummer således ifølge Scott et aspekt af højmodernistisk selvfremstilling gennem det, der i *Seeing Like a State* betegnes som statens *transformative visions*.

Artiklen forfølger dette perspektiv fra Scott og undersøger de processer, hvorigennem Sovjetstaten gjorde sig synlig for sine subjekter igennem taler, propaganda-film og bøger, der beskrev "den socialistiske by" som højmoderne fremtidsvision. Sovjetstaten gjorde sig synlig for sine subjekter som *socialistisk stat* – det

6 *New York Times* 17.5.1935: "Parade In Moscow For New Subway".

7 Kaganovitj: *Pobeda metropolitan*.

8 Wolf: *Russia's Revolutionary Underground*, 15.

9 Scott: *Seeing Like a State*, 56, 62, 118.

vil sige som garant og agent for en bestemt ideologisk fremtidsvision formuleret i opposition til den kapitalistiske orden. Til grund for ideen om "den socialistiske by" i den sovjetiske byplanlægning i denne periode lå en form for højmodernisme, der blev opfattet som en modsætning, ikke blot til den før-moderne by, men først og fremmest som en modsætning til "den kapitalistiske by", der blev beskrevet som dysfunktionel, men stadig afgjort moderne. Det giver således god mening at fastholde kernen i Scotts prægnante begreb om højmodernisme, fordi der er elementer, der forener de højmodernistiske ambitioner på tværs af ideologiske, geografiske og tidslige skel. Men den højmodernistiske by som ideologisk ambition kunne i det sovjetiske tilfælde ikke stå alene som en legitim modernitetsforestilling og moderniseringsbestræbelse. Højmodernisme blev derimod blandet med en række socialistiske ideologiske former, udviklet i 1920'ernes diskussioner om den "socialistiske by", der igen blev anvendt i 1930'ernes massive byfornyelsesprocesser. På trods af at de store moderne metropoler i både det erklærede socialistiske Sovjetunionen og det kapitalistiske Vesten i deres teknologiske løsninger lignede hinanden, så blev der, som Susan Buck-Morss påpeger, politisk investeret massivt i at påpege, at det var muligt at skelne mellem de principper, der lå til grund for "kapitalistiske", "socialistiske" eller "fascistiske" varianter af den moderne kultur. Teknologiske og stilistiske ligheder til trods, så insisterede de forskellige regimer på deres løsningers særegenhed, ikke mindst for at oprette og manifestere politisk status og legitimitet.¹⁰ Samtidig var der et enormt fokus på de teknologiske løsningers æstetiske kendetegn og overlegenhed. De sovjetiske ledere mente, at "aesthetic superiority demonstrated the superiority of the socialist system and the success of the Second Five Year Plan."¹¹

Den sovjetiske rekonstruktion af Moskva havde dermed også et æstetisk og symbolsk formål: at delegitimere det omstyrkede, kapitalistiske system i Rusland og de konkurrerende kapitalistiske systemer i Vest – og derved at fremstå som en fysisk manifestation af fremtidsvisionen om "den socialistiske by". I vores analyse – centreret om Moskva-planen fra 1935 og etableringen af byens nye metro – sporer vi således både sovjetstatens højmodernistiske ambitioner og en socialistisk-ideologisk æstetisering af statens vision om en omkalfatring af Moskvas og hele Sovjetunionens urbane landskab.

Den højmodernistiske selvfremstilling rummede en forkærlighed for det ultimative *coup de theatre*, der bestod i at grundlægge en helt ny by. Den højmodernistiske byplanlægger og arkitekt Le Corbusier ønskede, hvor det var muligt, at starte fra bar grund og opbygge den moderne by frigjort af traditioner, historier og vaner. Samme tanke lå, ifølge Scott, til grund for anlæggelsen Brasília, som en administrativ hovedstad fjernt fra storbyerne ved den brasilianske kyst. Som regel stod de økonomiske og politiske omkostninger imidlertid i vejen for, at høj-

10 Buck-Morss: 'The City as a Dreamscape and Catastrophe', 20.

11 Vujosevic: 'Soviet Modernity and the Aesthetics of Gleam', 273.

modernistiske stater og deres byplanlæggere kunne forfølge denne strategi. Sovjetstaten flyttede da heller ikke den administrative hovedstad fra Moskva, men fandt den blanke tavle – eller måske mere præcist den jomfruelige jord – i Moskvaskas undergrund, der i kraft af metroen blev indrulleret i det ideologiske drømmelandskab. Som historikeren William K. Wolf skriver, så fungerede metroens underjordiske paladser i mere end et halvt århundrede som et udstillingsvindue for den sovjetiske socialisme, hvis skønhed og komfort skulle vise den sovjetiske regerings forpligtelse på massernes velfærd, mens de sovjetiske borgere samtidig blev "encouraged to believe that as beautiful and comfortable as the Moscow Metro was, so too would their lives be once communism was achieved in the USSR. The Metro became, in effect, a Soviet icon."¹²

DE EKSPERIMENTERENDE 1920'ERE

Da bolsjevikkerne erobrede magten i 1917 arvede de hele det imperiale Ruslands infrastruktur i form af veje, broer, dæmninger, parker og jernbaner. Samtidig overtog man et netværk af byer. I 1920'erne blev disse byer genstand for en massiv politisk opmærksomhed fra statens side, særligt fokuseret omkring det politiske centrum Moskva.¹³ I løbet af få måneder blev byen indskrevet i den tidlige sovjetiske lovgivning, underlagt en række politiske restriktioner, nye politiske organer og undersøgelseskommissioner, der havde ansvaret for den organiserede ombygning af byen.¹⁴

I 1920'erne deltog politikere, byplanlæggere, arkitekter og kunstnere i levede diskussioner om byplanlægning, byledelse og arkitektur. I denne diskussion var en række positioner repræsenteret, hvor de to vigtigste var henholdsvis urbanisterne og disurbanisterne. Et eksempel på en urbanistvision var L.M. Sabsovits forestilling om en haveby i stil med den engelske byplanlægger Ebenezer Howards design. Disurbanisterne havde derimod en forestilling om en decentralisering og afvikling af det urbane som led i en radikal ændring af det menneskelige liv i byen. Diskussionen tog udgangspunkt i en miljødeterministisk forestilling om, at byens materielle strukturer havde en socio-transformativ kraft.¹⁵ Forestillingen blev forstærket af det marxistiske tankegods, der dannede et teoretisk grundlag for de sovjetiske politikere, arkitekter og byplanlæggeres forståelse af byen. Omdrejningspunktet herfor var således formuleringen af det, Crowley og Reid har kaldt *spatial økonomi*.¹⁶ I dette tilfælde byggede den på en dikotomi mellem den kapitalistiske by og den socialistiske by. Denne nye spatiale økonomi skal forstås som formuleringen af et nyt urbant omfordelingsprincip baseret på

12 Wolf: *Russia's Revolutionary Underground*, 1.

13 Artiklen er blandt andet inspireret af både Michel Foucaults (2008) og Nikolas Rose (1999) arbejde med forholdet mellem byrum og den politisk regering af samme.

14 Kopp: *Town and Revolution*, 31-39.

15 Bittner: 'Green Cities and Orderly Streets', 24-25.

16 Crowley og Reid: 'Socialist Spaces', 4.

marxistisk-leninistiske idealer om fremskridt og social retfærdighed, hvor alle ressourcer blev redistribueret igennem staten.¹⁷ Denne spatiale økonomi ville samtidigt skabe en helt ny, socialistisk mennesketype distinkt fra det menneske, som det kapitalistiske system havde skabt.¹⁸ I en kort periode – under bolsjevikernes tidlige kunstopolitik – arbejdede avantgarde-kunstnere og forfattere som praktikere: de ledede skoler, museer, udgav publikationer og fungerede som arkitekter. Alle med udgangspunkt i denne samme forestilling om, at de – efter revolutionen – var i færd med at skabe et fysisk og mentalt miljø, hvor det sovjetiske menneske kunne fødes og leve.¹⁹

Disse forestillinger og begreber fra 1920'erne spillede en afgørende rolle den statsstyrede moderniseringsbestræbelse, der udfoldedes i det efterfølgende årti.

DEN HØJMODERNISTISKE BY – MOSKVA-PLANEN FRA 1935

I en tale ved indvielsen af Moskvas metro i 1935 fremhævede Lazar Kaganovitj: "... i spørgsmålene om konstruktionen af byen Moskva, i detaljerne af konstruktionen af metroen og Volga-Moskva-kanalen, udviser kammerat Stalin en særlig kærlighed, en særlig omsorg. Han sætter sig ind i alle detaljer af vores byggeri ..." ²⁰ Disse detaljer talte blandt andet konstruktionen af parker, fortove, veje og skoler. Trods citatets romantisering reflekterer det den virkelighed, at byen var centralt på partiets dagsorden, og at det sovjetiske politiske system efter 1928 var centreret omkring Stalin, der havde vundet den interne magtkamp i årene efter Lenins død i 1924.²¹

Ved Centralkomiteens plenum i juni 1931, erklærede Kaganovitj, at alle drømme om fremtidens socialistiske by skulle afsluttes, da hele Sovjetunionen og alle dens byer efter Oktoberrevolutionen per automatik var socialistiske.²² Der blev lukket for konkurrerende tolkninger af urbane socialistiske modernitetsforestillinger da modernitetsbestræbelserne blev udfoldet i 1930'erne. Den 10. juli 1935 blev dekretet "Om den overordnede plan for rekonstruktionen af byen Moskva" udstedt. Dekretet var underskrevet af Stalin og Vjatjeslav Molotov og udarbejdet af Kaganovitj. På baggrund af en beslutning om en omfattende ombygning af Moskva fra Centralkomiteens plenum i juni 1931, der inkluderede konstruktionen af Moskva-Volga-kanalen, Moskvas metro, udvidelsen af centrale gader og pladser, konstruktionen af offentlig beboelse og skoler, var den nye Moskva-plan en overordnet plan for omkalfatringen af hele det gamle Moskva.²³ Store dele af planen udgjorde specifikke handlingsplaner for forskellige områder af byen: fx centrale

17 Crowley og Reid: 'Socialist Spaces', 4-11.

18 Bittner: 'Green Cities and Orderly Streets', 24.

19 Beaujour: 'Architectural Discourse and Early Soviet Literature', 478.

20 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

21 Kotkin: *Magnetic Mountain*, 17.

22 Rees: *Iron Lazar*, 153.

23 Stalin: *O generalnom plane rekonstruktsii goroda Moskvyy*, 1935.

veje, transport, byens forskellige pladser og torve og parker. Moskva-planen udgjorde rammen for den nye spatiale økonomi i byen, der skulle fungere som model for andre sovjetiske byer.²⁴

Planen indledes med en beskrivelse af Moskvas historiske udvikling under kapitalismen: "Moskva, der spontant har udviklet sig over mange århundreder, afspejler selv i de bedste år af dens udvikling den russiske kapitalismes barbariske natur".²⁵ Dette peger tilbage mod det grundlæggende dogme i den sovjetiske byplanlægningstænkning siden starten af 1920'erne, modstillingen mellem den "kapitalistiske by" og den "socialistiske by". Professor Grigorij Dubelir, der havde formuleret programmet for den første komité for statsbyggeri, opridsede synspunktet i 1918:

Alle er bevidste om den moderne bys mangler (...) Indtil videre har byens vækst udelukkende været spontan. Hvert hus og hver bygning er et resultat af byherrens individuelle og stort set tilfældige initiativ (...) Alt er rodet sammen på den mest ureglermæssige og vilkårlige måde (...) Men dette kaos er ikke alene overfladisk, det stikker meget dybere end det. Den moderne by er slutresultatet af en kompleks evolutionsproces af det urbane livs økonomiske, juridiske og tekniske former.²⁶

Dubelirs udgangspunkt var en kritik af, at byen havde udviklet sig spontant og ukontrolleret. Det var imidlertid ikke bare et overfladisk kaos, men et resultat af en dybereliggende defekt i det kapitalistiske systems private "tilfældige" initiativer og interesser. Ifølge Dubelir kunne den moderne bys problem i Sovjetunionen kun løses igennem en organiseret udvikling af byens struktur. Denne grundtanke videreføres i Moskva-planen. Byens tilstand udlægges således som resultatet af kapitalismens barbari, og dermed fastholdt de sovjetiske ledere et skarpt skel mellem kapitalismens uorganiserede effekter og socialismens fremtidige organiserede byplanlægning. Kapitalismens manglende byplanlægning kom til udtryk i smalle og krogede gader, irregulære boligkvarterer fyldt med sidegader og blindgyder, et bycentrum fyldt med små virksomheder, usle etagebyggerier og faldefærdige huse. Lev Pertjik, der var leder af Moskvas planlægningsafdeling indtil 1935, skrev:

Som en edderkop spinder sit net, sådan har det gamle Moskvas udbytende klasser (...) i gennem de sidste århundreder udvidet byen fra Kreml i alle retninger (...) Disse gader er, under det vedvarende pres fra private interesser og som følge af den uregle-

24 Rees: *Iron Lazar*, 154.

25 Stalin: *O generalnom plane rekonstruktsii goroda Moskvy*, 1935.

26 Det russiske citat er oversat fra engelsk: Kopp: *Town and Revolution*, 36.

menterede, spontane udvikling, blevet smalle og ujævne, skæve og forkludrede, støvede om sommeren og mudrede i efteråret og vinteren.²⁷

Denne kapitalistiske orden afspejledes endvidere i den uregelmæssige placering af industrivirksomheder, jernbanetransport og andre sektorer af økonomien, der alt sammen blev anset for at være en hindring for byens blomstrende udvikling. Kritikken var udgangspunkt for planen om en grundlæggende omstrukturering af Moskva med den sovjetiske stat som bygherre. Moskva skulle samtidig have sin egen arkitektur. Alle pladser, hovedveje, diger og parker skulle ensrettes, mens huse og offentlige bygninger skulle være forbilledlige eksempler på den "klassiske og moderne arkitektur" som skulle gøre det muligt "... at forene de forskellige dele af byen for at skabe en sand, socialistisk by."²⁸ Opgaven for partiet og de sovjetiske organisationer bestod imidlertid ikke alene i at gennemføre en formel plan for rekonstruktionen af Moskva, men at sikre at konstruktionen af hovedstaden og dens arkitektur afspejlede "den socialistiske æras storhed og skønhed".²⁹

Planen var således et udtryk for en fremtid for den sovjetiske befolkning, hvor reformuleringen af den spatiale økonomi løste de problemer, der var forbundet med den kapitalistiske by. Ændringen af Moskvas urbane økonomi skulle danne rammerne om et sundt liv igennem "konstruktionen af normale, sunde levevilkår for befolkningen" og oprettelsen af institutioner: skoler, apoteker, børnehaver, vuggestuer, teatre, biografer, klubber, hospitaler, stadioner og andre institutioner der blev opfattet som værende af kulturel og samfundsmæssig værdi for befolkningen.³⁰

Moskva-planen har en række af de kendetegn, som Scott fremhæver i sin undersøgelse af den højmodernistiske by. I Scotts analyse af Hausmanns rekonstruktion af Paris (i årene 1853-1870), peger han på en bestemt højmodernistisk orden, hvor fokus er på "simplification, legibility, straight lines, central management, and a synoptic grasp of the ensemble".³¹ En tegning, der fulgte med Moskva-planen, afslører netop dette synoptiske statsblik: Et vue over Moskvas centrums store pladser, hvorfra store boulevarder løber, og langs disse boulevarder er bygningerne placeret symmetrisk på rad og række. Ingen af de sædvanlige landemærker eller store kirker er at finde på tegningen.³² Med planen fulgte ligeledes et kort over Moskva, hvor de nye hovedveje og ringveje er tegnet med tykke,

27 Pertjik: *Bolsjevistskij plan rekonstrukcij Moskvy*, 16.

28 Stalin: *O generalnom plane rekonstruktsii goroda Moskvy*, 1935.

29 Stalin: *O generalnom plane rekonstruktsii goroda Moskvy*, 1935.

30 Stalin: *O generalnom plane rekonstruktsii goroda Moskvy*, 1935.

31 Scott: *Seeing Like a State*, 59.

32 En gengivelse af tegningen kan ses i: Greg Castillo, *Gorki Street and the Design of the Stalin Revolution*, 61. En trykt udgave af kortet kan ses i: Lev Pertjik: *Bolsjevistskij plan rekonstrukcij Moskvy*, 1935. Kortet er gengivet på næste side. Her taget fra https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Moscow_General_plan_1935.jpg (4.5.2016)

røde streger udover det allerede eksisterende Moskva, der ligeledes viser den højmodernistiske ambition om en total omkalfatring af hele det urbane landskab. Moskva-planens blik, metoder og omfang rummede en højmodernistisk smag for ødelæggelse som et middel til at genskabe byen som en harmonisk enhed.³³ Allerede under den kulturelle revolution i 1928-31 havde staten taget aktivt del i destruktionen af det gamle Ruslands religiøse og kulturelle skatte.³⁴ Kaganovitj udtalte da også i en uofficiel samtale, at han så Moskva-planen som en "krigsplan".³⁵

"Den socialistiske by" fungerede som et ideal, en modernitetsforestilling og en fremtidsvision, der både guidede den sovjetiske byplanlægning og den faktiske rekonstruktion af de sovjetiske byer, men som også havde til formål at fungere

33 Castillo: 'Gorki Street and the Design of the Stalin Revolution', 60.

34 Stites: *Revolutionary Dreams*, 227.

35 Rees: *Iron Lazar*, 155.

som en fremtidsvision for "proletarer" i Sovjetunionen og resten af verden.³⁶ Med Pertjiks ord som "hjerne og hjerte i den verdensomspændende kommunistiske revolution".³⁷ Det følgende afsnit viser, hvordan etableringen af Moskvas metro blev udlagt som en manifestation af denne fremtidsvision.

METROEN OG DET NYE MENNESKE

Den 3. november 1929, et år efter den første femårsplan var blevet iværksat og på tolvåret for Oktoberrevolutionen, holdt Stalin en tale, hvor han fejrede et år med store omsving (*God velikogo perelom*), der blev beskrevet som et udtryk for socialistisk offensiv mod de resterende "kapitalistiske elementer i byen og på landet".³⁸ I talen fremhævede han den nyfundne entusiasme for arbejde og stigende produktivitet i Sovjetunionen, udviklingen af den sovjetiske sværindustri samt den massive kollektivisering af det sovjetiske landbrug som tre afgørende udviklinger siden introduktionen af den første femårsplan. Teknologisk udvikling blev erklæret et afgørende element i kampen for at overhale Vesten og samtidig gøre reguleringen af samfundet og naturen mulig. Alle disse udviklinger blev derfor fejret som "industrialiseringens vej" mod socialismen og Sovjetunionens vej til at blive et teknologisk fremstående land – et land "af metal, et land af automobiler, et land af traktorer".³⁹

Men denne entydige entusiasme for de politiske omvæltninger og industrialisering havde som bekendt en meget mørk slagside. Stalins revolution introducere to nye kræfter i det sovjetiske samfund: både frygt (*terror*) og spontan eufori for transformationen af Sovjetunionen.⁴⁰ Mens Moskvas aviser og dagblade fejrede den socialistiske konstruktion som en renæssance, forsvandt en generation af bolsjevikker under den store udrensning i slutningen af 1930'erne.⁴¹

En af de nye teknologier, der blev fejret som en socialistisk triumf, var som nævnt Moskvas nye metro, et af en række projekter påbegyndt under Stalin og Kaganovitj, og som blev anset for at være vigtige for moderniseringen af landet.⁴² Metrobyggeriet var samtidig et af det stalinistiske systems teknologiske flagskibe, der skulle transformere det urbane landskab i Moskva på socialistisk facon.⁴³

36 Et andet eksempel fra Sovjetunionen kan findes i Olga Sezneva: *Problems of Identity in Kaliningrad* (2002). Her beskriver hun rekonstruktionen af Kaliningrad som statens forsøg på at afhistorisere den gamle tyske by Königsberg, og igennem en rekonstruktion af bylandskabet og statens propaganda, genindskrive Kaliningrad i en fælles sovjetisk historie (Sezneva 2002).

37 Pertjik: *Bolsjevistskij plan rekonstrukcij Moskvy*, 7-8.

38 Stalin: *God velikogo perelom*, 1929.

39 Stalin: *God velikogo perelom*, 1929.

40 Stites: *Revolutionary Dreams*, 227.

41 Castillo: *Gorki Street and the Design of the Stalin Revolution*, 57.

42 Kotkin: *Magnetic Mountain*, 29.

43 Josephson: *'Projects of the Century' in Soviet History*, 531.

Disurbanisternes forestilling om at decentralisere og afvikle byen nød officiel støtte fra 1928 til 1931. Flere tidligere udkast til en metro i byen blev i denne periode mødt med kritik.⁴⁴ Men den 14. maj 1931 udkom en artikel i sovjetstatens officielle avis, *Izvestija*, der argumenterede for en påbegyndelse af metrobyggeriet med det samme. Det ledte efterfølgende til en offentlig debat, og blot en måned senere blev en ny plan for metroen i Moskva godkendt.⁴⁵ Kaganovitj fremhævede i 1931 etableringen af en metro som et af de vigtigste punkter i rekonstruktionen af Moskva. I den Anden Femårsplan i 1934 blev der afsat et anseeligt beløb (1,2 milliarder rubler) til konstruktionen af 36 kilometer undergrundsbane fordelt på to metrolinjer.⁴⁶ I 1958 stod den sidste metrostation, der var tegnet under Stalins kulturelle diktat, færdig. Metroen var et af de få grandiose projekter fra 1930'erne, der faktisk blev færdiggjort, og den står derfor, med Ketterings formulering, som "one of the most important statements of Soviet state sponsorship of design in the Stalin period".⁴⁷ I den officielle diskurs blev Moskvas metro fejret som en teknologisk landvinding og en fysisk manifestation af den fremtidsvision, der lå i "den socialistiske by".

Metroen blev indviet i 1935 og samme år udkom filmen "Metroen er her!" (*J'est metro*) af Lidija Stepanova. Filmen var dedikeret til "Den Store Stalin" og Kaganovitj. Den viser metroens udviklingshistorie: de kvindelige og mandlige arbejdere, der fra metroens første spadestik i 1931 til færdiggørelsen i 1935, graver stadig dybere i jorden under Moskva; de nye teknologier, der bliver brugt i konstruktionen af dette teknologiske vidunder; og endeligt, hvordan lange, underjordiske betonstationer bliver belagt med marmor. Mens tilskueren bliver ført rundt i de marmobelagte haller med lysekroner hængende fra de buede lofter, lyder de højstemte ord: "Den første etape af metroen i Berlin på elleve kilometer blev bygget på seks år. Syv år i New York. I Tokyo byggede man ti kilometer på ti år (...) Den bedste metro i verden – vores metro her i Moskva – blev bygget på rekordtid. fire kilometer på fire år!"⁴⁸ Metroen blev fremstillet som en teknologisk sejr, der bar vidnesbyrd om socialismens overlegenhed i sammenligning med Tyskland, USA og Japan. Metroen understreger således også pointen om, at man konkurrerede på de samme "højmodernistiske" teknologier, hvorfor den ideologiske rammesætning af teknologierne var afgørende. Metroen blev fejret som et udtryk for konstruktionen af en ny civilisation og realiseringen af et nyt politisk og ideologisk fælleskab i den socialistiske by. En af filmens første scener viser det uorganiserede liv i Moskva før metroens konstruktion: et kaos af biler, busser, hestevogne og sporvogne med mennesker hængende på siderne af propfyldte vogne.⁴⁹

44 Wolf: *Russia's Revolutionary Underground*, 14-54.

45 Wolf: *Russia's Revolutionary Underground*, 32.

46 Rees: *Iron Lazar*, 156.

47 Kettering: *An Introduction to the Design of the Moscow Metro in the Stalin Period*, 2.

48 Stepanova: *J'est metro*, 1935.

49 Stepanova: *J'est metro*, 1935.

Efter metroens indvielse var "Det gamle Moskva (...) blevet uigenkendeligt".⁵⁰ Al offentlig transport er fjernet fra bybilledet; store, nye bygningsfacader pryder rummet og grønne områder er integreret i bylivet. Filmen bygger på den samme dikotomi mellem den kapitalistiske spatiale uorden og den nye socialistiske spatiale orden. Samme fysiske og ideologisk transformation af Moskva blev afbilledet i andre film, fx *Volga-Volga* (1938) og *Cirkus* (1936), der viste befolkningen i alle regioner af Sovjetunionen, hvordan den socialistiske urbane fremtid så ud.⁵¹

Dagen før den officielle åbning af metroen holdt Kaganovitj en tale med titlen "Metroens sejr er socialismens sejr" (*Pobeda metropolitana – pobeda sotsializma*).⁵² Heri beskrev han metroen ikke alene som en materiel struktur, eller et teknologisk vidunder, men derimod som et led i en større ideologisk kamp mod den gamle verden: "Vores metro er et symbol på opførelsen af et nyt socialistisk samfund. Vores metro legemliggør den nye herskende arbejderklasses fulde styrke, der bygger og arbejder på et nyt grundlag end det, som den kapitalistiske stat blev bygget på".⁵³ Som Kaganovitj konstaterede, var det ikke en tilfældig kamp, men resultatet af en historisk proces, der havde indsat en ny herskende klasse:

I en analyse af den menneskelige udviklings historiske processer, ser vi, at i enhver etape af historien rejser nye mennesker og nye klasser sig, som giver noget nyt og mere progressivt, mens de efterlader den gamle herskende klasse, som er blevet en hindring for udviklingen.⁵⁴

Kaganovitj formulerede ligeledes denne forestilling om kapitalismen som en hindring for historiens udvikling i en bymetafor: "Kapitalismen befinder sig nu i en blindgyde".⁵⁵ Rekonstruktionen af byens spatiale økonomi var således ikke bare en politisk, men en historisk nødvendighed. Det var præcis denne kobling mellem politisk og historisk udvikling, der lå til grund for en modernitetsforestilling, der blev italesat som på én gang socialistisk og moderne. I modernitetsforestillingen var staten endvidere ikke blot en arbitrær magtudøver, men derimod en accelerator af den historiske udviklingsproces i det omfang, den formåede at ændre økonomiske og kulturelle forhold. Francine Hirsch har kaldt denne statsopfattelse for *statssponsoreret evolutionisme*, en forestilling, der byggede på en marxistisk forståelse af de historiske udviklingsstadier med staten som garant og agent for denne udvikling.⁵⁶

50 Stepanova: *J'est metro*, 1935.

51 Stronski: *Forging a Soviet City*, 43.

52 Lazar Kaganovitjs tale blev efterfølgende udgivet i bogen *Kak my stroili metro (Hvordan vi byggede metroen)*.

53 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

54 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

55 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

56 Hirsch: *Empire of Nations*, 231-272.

Ændringen af byens strukturer var endvidere en del af en kamp for skabelsen af et helt nyt sovjetisk menneske: "Vi kæmper for det nye menneskelige samfund, vi kæmper for en ny lov for mennesket, vi kæmper imod udnyttelse, imod slaveri, for det frivillige og bevidste arbejde til fordel for hele kollektivet, (...) ikke bare for at skabe nye smukke ting, men også for at skabe et nyt menneske".⁵⁷ Kaganovitjs henvisning til et nyt sovjetisk menneske byggede på den samme marxistiske forestilling, der havde præget 1920'ernes diskussion. Den fastholdt synspunktet, at byens materielle strukturer havde en socio-transformativ kraft. Således fremhævede Kaganovitj, at disse nye underjordiske paladser havde til formål at "løfte menneskets ånd".⁵⁸ Årene op til og efter, at metroen blev indviet udkom en række postkort i Sovjetunionen, der viste de nye metrostationer og underjordiske personer. Kaganovitj havde i sin tale ved indvielsen af metroen beskrevet de kapitalistiske, mørke metroer: "Undergrundsbaner i de kapitalistiske byer er dystre, ensartede og kedelige. Mennesker går trætte hjem fra arbejde ned i kryptens mørke, sidder i de underjordiske tog og bliver ikke udhvilede, men tværtimod kun mere trætte".⁵⁹ Postkortene fra Moskvas metro viste derimod de nye, veloplyste, arkitektonisk og stilistisk overlegne metrostationer og underjordiske perroner, der havde til formål at lette rejsen for arbejdere. Som Kaganovitj højstemt udtalte ved indvielsen: "Vores arbejder, der sidder i metroen, skal føle sig munter og glad over denne konstruktion, vel vidende, at den arbejder for ham (...) Han skal føle sig lige så glad, lige så munter og have det lige så godt som i sit hjem, i livet, til møder, i klubben og på fabrikken!"⁶⁰

For at opnå munterheden, der skulle stå som antitese til de kapitalistiske "metro-krypter", skulle metrostationerne være lyse med høje lofter belagt med marmor og poleret bronze og hver station skulle have sit eget, særprægede design. Som Kaganovitj havde påpeget, så var det på baggrund af udsmykningen, at metroens besøgende først og fremmest vil bedømme metroen.⁶¹ De første sovjetiske metrostationer havde næsten dobbelt så høje lofter som de udenlandske, og der blev samtidig investeret i et ventilationssystem, der kunne udskifte luften otte til ni gange i timen. I løbet af hele metroens historie var belysning et særligt område, hvor ingeniører, arkitekter og designere udviste stor opfindsomhed.⁶² På hele den første metrolinje blev der brugt marmor, der reflekterede lyset på en særlig effektiv måde, og samtidig lavede sovjetiske byplanlæggere matematiske udregninger,

57 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

58 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

59 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

60 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

61 Wolf: *Russia's Revolutionary Underground*, 305.

62 Tijana Vujosevic (2012) peger på "gleam" som et centralt tema i den sovjetiske modernitetsforestilling og i den måde som arkitekturen i metroen i Moskva blev designet på.

der skulle sikre at lyset blev reflekteret med den ønskede glans.⁶³ Nogle af metroens stationer blev desuden dækket med narrative og figurative udsmykninger, der både skulle instruere og formane metroens passagerer og samtidig fungere som et fremstillingsvindue for de sovjetiske "achievements in aviation, agriculture, sport, education, culture, construction, and battle".⁶⁴ Disse stilistiske og arkitektoniske forskelle fra både de europæiske og amerikanske undergrundsbaner blev fremhævet som udtryk for det socialistiske systems teknologiske og arkitektoniske overlegenhed. Men metroens landvindinger blev samtidig også fremhævet som vigtige ideologiske sejre i kampen om at skabe et nyt sovjetisk menneske, som da Kaganovitj i sin indvielsestale fremhævede:

Vores metro (...) er ikke kun marmor – nej, det er ikke bare granit – nej, det er ikke bare metal – nej, det er ikke bare beton – nej! I hvert stykke marmor, i hvert stykke metal og beton, i hvert enkelt af rulletrappernes trin viser den nye menneskesjæl sig, vores socialistiske arbejdskraft, der er vores blod, vores kærlighed, vores kamp for et nyt menneske, for et socialistisk samfund!⁶⁵

Metroen var et håndgribeligt bevis på, at Sovjetunionen var i færd med en omdannelse af det omstyrte, kapitalistiske territorium – og dermed i færd med at konstruere socialismen og det socialistiske menneske. Destruktionen af det gamle Moskva og genopbygningen af det nye tjente dermed ikke alene en økonomisk logik, men også en symbolsk funktion med det formål at delegitimere den kapitalistiske variant af moderne kultur, og igennem statssanktionerede taler, propaganda-film og bøger at indskrive disse byer i et nyt ideologisk narrativ, hvor den socialistiske by blev fremstillet som den sande modernitetsforestilling, hvorpå den socialistiske modernitetsbestræbelse skulle baseres.

KONKLUSION: DEN SPEKTAKULÆRE HØJMODERNISME

Sovjetstatens højmodernistiske og centralistiske ambitioner blev formuleret inden for et socialistisk ideologisk sprog, der hyldede de massive statslige indgreb og rekonstruktioner af de sovjetiske byer som konstruktionen af socialismen. Derigennem blev netværkene af veje, bygninger og teknologier til et socialistisk drømmelandskab, der havde til formål at delegitimere de andre ideologiske varianter af moderne kultur. "Den kapitalistiske by" blev således fremsat som et antitetisk princip, der fortsat styrede de mislykkede "kapitalistiske" moderniseringsbestræbelser i Vesten, fordi disse reproducerede en række spatiale dysfunktioner, som den socialistiske by havde løst. "Den socialistiske by" fungerede

63 Kettering: 'An Introduction to the Design of the Moscow Metro in the Stalin Period', 7-9.

64 Kettering: 'An Introduction to the Design of the Moscow Metro in the Stalin Period', 18.

65 Kaganovitj: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.

som en modernitetsforestilling, et ideologisk drømmelandskab, konstrueret af den sovjetiske stat; men også, i Scotts terminologi, som en højmodernistisk ambition. Den ambition blev under Stalin hensynsløst udfoldet, ikke blot på landet i de kollektiveringsprocesser, Scott analyserede i *Seeing Like a State*, men også i urbane rekonstruktioner.

Socialisme og spørgsmålet om hvad det vil sige at være moderne var således tæt sammenvævede i dette tilfælde. Årsagen hertil var, at den statslige evolutionisme byggede på en udviklingsideologi, der rummede både en historisk og en politisk dimension. "Den socialistiske by" stod således som en temporal modsætning til den "gamle" by og som politisk modsætning til den samtidige "kapitalistiske" by. De to forskelssætninger forblev sammenfiltrede og der blev dermed ikke eksplicit formuleret en "alternativ modernitet". Dertil var modernitetsforståelsen for tæt forbundet til de samme "moderne" teknologier og parametre, der også gjorde sig gældende i Vesten.

Selvom den lysende fremtid, som metroen var et fysisk bevis på, aldrig blev realiseret, forblev metroen "a legitimate source of pride for the Soviet citizens whose physical and financial sacrifices made it possible".⁶⁶ I den forstand formåede den højmodernistiske byplanlægning at bidrage til statens selvfremstilling. Det gjaldt i særlig grad metroen, der i modsætning til andre stort anlagte projekter i 1930'ernes Moskva – som Sovjetpaladset og hovedsædet for Kommissariatet for Tungindustri – faktisk blev fuldt realiseret.⁶⁷ Den stod som en underjordisk manifestation af stalinismens statslige selvfremstilling. Stalins yndlingsstop på metroen var Majakovskij-stationen, indviet i 1938. Stationens buer af rustfrit stål og dens mosaikker med socialistisk og højteknologisk ikonografi var kun fuldt synlige når passagerne stod direkte under stationens kuppel med nakken bøjet helt tilbage som i en ortodoks kirke. Arkitekturen understøttede stalinismens vertikale magtstruktur; fra verdens dybeste metro rettedes alle ventende passagers blik mod de høje loftsmosaikker med partiets logo placeret allerøverst.⁶⁸ I metroen kulminerede den statslige selvfremstillings spektakulære modernitet i en symbiosen af den socialisme og højmodernisme, der var indbygget i arkitekturens visuelle orientering og design.

KASPER JACEK

BA (IDEHISTORIE), STUD. CAND.PUBLIC
INSTITUT FOR KOMMUNIKATION OG KULTUR
AARHUS UNIVERSITET
KASPERJACEK@BAGGRUND.COM

66 Kettering: 'An Introduction to the Design of the Moscow Metro in the Stalin Period', 18.

67 Kettering: 'An Introduction to the Design of the Moscow Metro in the Stalin Period', 2.

68 Jenks: 'A Metro on the Mount', 712-71.

CASPER ANDERSEN
LEKTOR, PH.D
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – IDÉHISTORIE
AARHUS UNIVERSITET
IDECA@CAS.AU.DK

ABSTRACT

Being Seen Like a Socialist State: “The Socialist City” as Urban High-modernism and Dreamscape, 1928-1938

Kasper Jacek

School of Communication and Culture, Aarhus University.

E-mail: kasperjacek@baggrund.com

Casper Andersen

School of Culture and Society, Aarhus University.

E-mail: ideca@cas.au.dk

This article analyses the concept of “the Socialist city” in Soviet city planning and the reconstruction of Moscow in the 1930’s. The focal point of the analysis is the construction of the Moscow Metro, which was presented as physical evidence of the construction of Socialism in the Soviet Union by the state. The massive Soviet projects of modernization, thereby, also served an aesthetic and symbolic role: to delegitimize the former Capitalist system in Russia and the competing Capitalist countries in the West – and become physical manifestations of the vision of the Socialist future in the concept of “the Socialist City”.

LITTERATUR

- Beaujour, Elizabeth Klosty: ‘Architectural Discourse and Early Soviet Literature’, *Journal of the History of Ideas* (44:3), 1983, 477-495.
- Bittner, Stephen V.: ‘Green Cities and Orderly Streets: Space and Culture in Moscow, 1928-1933’, *Journal of Urban History* (25:1), 1998, 22-56.
- Buck-Morss, Susan: ‘The City as A Dreamworld and Catastrophe’, *October* (73), 1995, 3-26.
- Castillo, Greg: ‘Gorki Street and the Design of the Stalin Revolution’. I Z. Celik, D. Favro og R. Ingersoll (red.), *Streets: Critical Perspectives on Public Space*, California: University of California Press: Berkeley and Los Angeles, 1996, s. 57-70.
- Crowley, David og Susan E. Reid: ‘Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc’. I D. Crowley og S.E. Reid (red.), *Socialist Spaces – Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, 2002, s. 1-22.
- Foucault, Michel: *Sikkerhed, territorium, befolkning*, København: Hans Reitzels Forlag, 2008.
- Hirsch, Francine: *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* Ithaca: Cornell University Press, 2005.
- Jenks, Andrew: ‘A Metro on the Mount: The Underground as a Church of Soviet Civilization’, *Technology and Culture* (41:4), 2000, 697-724.
- Josephson, Paul: ‘“Projects of the Century” in Soviet History: Large-Scale Technologies from Lenin to Gorbachev’, *Technology and Culture* (36:3), 1995, 519-559.
- Kaganovitj, Lazar: *Pobeda metropolitana – Pobeda sotsializma*, 1935.
- http://www.metro.ru/library/kak_my_stroili_metro/105/ (31.01.2016).

- Kettering, Karen: 'An Introduction to the Design of the Moscow Metro in the Stalin Period "The Happiness of Life Underground"', *Studies in the Decorative Arts* (7:2), 2000, 2-20.
- Kopp, Anatole: *Town and Revolution – Soviet Architecture and City Planning 1917-1935*, London: Thames and Hudson, 1970.
- Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain – Stalinism as Civilization*, Berkeley og Los Angeles, California: University of California Press, 1995.
- New York Times 16.5.1935, The Associated Press: "Moscow Opens Subway; Stations Are Like Palaces".
- New York Times 17.5.1935, Harold Denny: "Parade in Moscow for New Subway".
- Pertjik, Lev: *Bolsjevistskij plan rekonstrukcij Moskvy*, Partizdat, ZK VKP 1935.
<http://www.etomesto.ru/map/moscow/1935/1935.pdf> (31.1.2016)
- Rees, E.A.: *Iron Lazar – A Political Biography of Lazar Kaganovich*, London: Anthem Press, 2012.
- Rose, Nikolas: *Powers of Freedom*, New York: Cambridge University Press, 1999.
- Scott, James C.: *Seeing Like a State – How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- Sezneva, Olga: 'Living in the Russian Present with a German Past: The Problems of Identity in the City of Kaliningrad'. I D. Crowley og S.E. Reid (red.), *Socialist Spaces – Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, 2002, s. 47-64.
- Stalin, Josef: *God velikogo perelom*, 1929.
https://www.marxists.org/russkij/stalin/t12/t12_06.htm (31.1.2016)
- Stalin, Josef: *Sovjet Narodnikh Komissarov SSSR, Zentralnij Komitet VKP(B). Postanovlenie, ot 10 ijulija 1935 g. N 1435, O generalnom plane rekonstruktsii goroda Moskvy*, 1935.
http://www.lawrussia.ru/texts/legal_586/doc586a100x124.htm (31.01.2016)
- Stepanova, Lidija: 'J'est metro', 1935.
<https://www.youtube.com/watch?v=0aiizmFOeRE> (31.01.2016)
- Stites, Richard: *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*, Cary, NC: Oxford University Press, 1988.
- Stronski, Paul: *Tashkent – Forging a Soviet City, 1930-1966*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010.
- Vujosevic, Tijana: 'Soviet Modernity and the Aesthetics of Gleam: The Moscow Metro in Collective Histories of Construction', *Journal of Design History* (26:3), 2012, 270-284.
- Wolf, William K.: *Russia's Revolutionary Underground – The Construction of the Moscow Subway 1931-1935*, Columbus: Ohio State University, 1994.
https://etd.ohiolink.edu/rws_etd/document/get/osu1243526304/inline (31.1.2016)

”EN MÆGTIG SANG AF ARBEJDE OG TRIVSEL”

– POVL DRACHMANN OG
DEN REAKTIONÆRE MODERNISME

■ CHRISTIAN EGANDER SKOV

I skriftet *Fortid og Fremtid* fra 1916 skrev den unge forfatter Povl Drachmann om det moderne Danmark, der måtte rejse sig og tilkæmpe sig en plads i den nye tid, som ventede på den anden side af verdenskrigen:

Og vi sejler ind i en mægtig Sang af Arbejde og Trivsel. Den toner fra Cementfabrikker og Kridtbrud, fra Broer og Brygger... Dens Klang laaner Farve fra Dannebrog, den smelder i Agterstavnene... inde i Land staar Grupper af taarnhøje Kraner, fra Ladning og Losning, i Larmen fra Fabrikernes Arbejde, der føres ud til en som en rullende Torden... Den løfter sig i det Pust af den store Verden, der staar ind gennem Fjorden, den vokser ved at faa Følge tilbage af danske Varer paa deres Vej udover Jorden, den fylder os med dobbelt Styrke, fordi det her er os, der er ydende, og ikke blot modtagende. Og i denne Kraft rejser sig Rygraden i det nye Danmark...¹

Povl Drachmann huskes næppe af mange og er f.eks. kun omtalt i seneste udgave af *Dansk Biografisk Leksikon* i en sidebemærkning til artiklen om hans far, digteren Holger Drachmann. Men som mangeårig redaktør og skribent med tilknytning til storindustrien og særligt dennes førstemand Alexander Foss var han ikke uden betydning i sin samtid. Og som erhvervspolitikker for Det Konservative Folkeparti er han en af mellemkrigstidens oversete innovative ideologer.

Ikke mindst søgte han i den egenskab at redefinere forestillingen om moderniteten. Drachmann betonede således det teknisk-industrielle fremskridt som moderniseringens primære karakteristikon, og han opfattede modernisering som et tegn på nationens vitalitet og livsvilje. Modernitet betød også i en vis forstand opgør. Det var ikke nok at blive ved det bestående: At være moderne var at overskride grænser, bevæge sig ind i den industrialiserede virkelighed og fra fortid til fremtid. Der var desuden tale om et modernitetsbegreb formuleret i skarp polemik mod det, vi kunne kalde en liberal modernitetsopfattelse med rod i op-

1 Drachmann: *Fortid*, 75.

lysningstiden. Drachmanns ideologiske tænkning var et udslag af reaktionær modernisme.

Nærværende artikel falder i to dele. I første del vil jeg på baggrund af en kort redegørelse for nogle grundlæggende spændinger i modernitetsbegrebet og med udgangspunkt i historikeren Jeffrey Herfs bog *Reactionary Modernism* argumentere for relevansen af begrebsliggørelsen af det reaktionært moderne. Jeg vil i den forbindelse også introducere til hovedtræk i litteraturen om fascismen som et radikalt udslag af en ideologisk position, der omfavner denne reaktionære modernisme.

I artiklens anden del vender jeg blikket mod Povl Drachmann og hans tænkning som et konkret udslag af reaktionær modernisme i en dansk kontekst, hvor Drachmann som toneangivende konservativ politiker søgte at formulere en ny national selvforståelse og en ny, moderne konservatisme, der kraftig understregede den politiske forpligtelse på at sikre dansk industri gennem en aktiv handelspolitik.

MODERNITETENS KOMPONENTER

Modernitetsbegrebet er kendetegnet ved en uundgåelig kompleksitet, og der er gjort mange forsøg på at sammenfatte dets grundtræk. De fleste hæfter sig ved den rolle, som det stadige tekniske fremskridt spiller i moderniteten.² Det kan opfattes som en motor, der bevæger det moderne frem. Efter Weber har det også været normalt hertil at knytte den stadige udbredelse af en såkaldt formålsrationalitet. En sådan bestemmelse af det moderne som den instrumentelle fornufts kolonisering af stadig flere livssfærer indebærer en ikke ringe grad af pessimisme, og det er da også almindelig kendt, at netop Weber karakteriserede moderniteten som et rationalitetens jernbur.³

Men modernitet kan måske også betyde noget andet? I en dansk sammenhæng har idéhistorikeren Hans-Jørgen Schanz gjort gældende, at der her er tale om et amputeret modernitetsbegreb. Modernitet er nemlig også et normativt begreb i den forstand, at det moderne betegner en historisk epoke, hvor en særlig indstilling i og til livet sætter sig igennem. Modernitet er altså bestemt ved fremkomsten og udbredelsen af en verdensanskuelse, der adskiller det moderne menneske fra det før-moderne. I moderniteten gælder det bl.a., at menneskets forhold til sig selv beror på autonomi. Modernitet indebærer således en løbende problematisering af enhver autoritet, der udspringer af historie, tradition eller åbenbaring. Dette forhold afspejler sig igen i menneskets forhold til sine medmennesker samt, ifølge Schanz, i menneskets forhold til religionen.⁴ Overordnet set bliver emancipationen fra enhver autoritet, der knægter den enkeltes autonomi, moder-

² Se f.eks. Koselleck: *Begreber*, 47

³ Weber: *The Protestant*, 123.

⁴ Schanz: *Modernitet*, 17.

nitetens definerende imperativ. Hermed har Schanz ikke blot afvist Webers modernitetskritik, der fremhævede formålsrationaliteten. Han har også forholdt sig til det problem, at der i den moderne verden findes eksempelvis politiske bevægelser, der anvender moderne teknologi formålsrationelt til at indfri mål, der ikke umiddelbart er at opfatte som moderne. Schanz opretholder nemlig et klart skel mellem "moderne" og modernitet. Fænomener i den moderne verden, der ikke er udtryk for modernitetens imperativ, er nok moderne, men altså ikke et udtryk for modernitet.

Udover den åbenlyse semantiske forvirring, der opstår, når visse moderniseringsdagsordener – det gælder såvel fascismen som forskellige konservative positioner – hævdes som antimoderne, bliver konsekvensen, at moderniteten skures ren. Den moderne verdens problem kan således aldrig være modernitet, men altid manglende eller utilstrækkelig modernitet. Dermed dølges modernitetens realhistoriske kompleksitet og ambivalens gennem en for entydig begrebsliggørelse af fænomenet. Men som sociologen Zygmunt Baumann minder os om i *Modernitet og Holocaust* har det moderne også en natside: "Det var den moderne civilisations rationelle verden, der gjorde Holocaust tænkelig."⁵ Som alle andre historiske fænomener kaster moderniteten altså skygger. Og for en historiker må en essentialisering af begrebet, der søger at komme uden om dets kompleksitet ved radikalt at løsne det fra sin historiske realitet, være problematisk.

Hvor efterlader det os? Det er værd at pointere, at dette ingenlunde betyder, at vi skal opgive forestillingen om, at der findes en oplysningsmodernitet, som den Schanz identificerer. Pointen her er blot, at denne oplysningsmodernitet har været konfronteret med moderniseringsprojekter, som har søgt at begrebsliggøre det moderne på anden vis og i visse tilfælde helt har søgt at udgrænse oplysningsmoderniteten. Modernitet er således også et kampbegreb, som ideologiske aktører har søgt at forlene med afgjort betydning og udlede politisk handling af. Gennem en undersøgelse af positioner, der traditionelt er blevet opfattet som antimoderne eller som stående i et uklart forhold til moderniteten, kan vi både bidrage til en dybere forståelse af fænomenet modernitet og kaste nyt lys over disse ofte negligerede eller i hvert fald fundamentalt misforståede positioner.

HØJREFLØJENS MODERNE ANTIMODERNISME?

Jeffrey Herfs nyklassiker *Reactionary Modernism* fra 1984 var et forsøg på at undersøge en hidtil relativt upågtet strømning i Det tredje Rige samt i de fascistiske, højreradikale og konservative kredse, nemlig en såkaldt reaktionær modernisme, der søgte at forsonе den tyske nationalismes romantiske, antimoderne, irrationelle idéer med teknik og teknologi som udtryk for moderne formålsrationalitet.⁶ Bogen var et opgør med den opfattelse, at nazismen skulle være en af-

⁵ Bauman: *Modernitet*, 33.

⁶ Herf: *Reactionary*, 1.

visning af det moderne, hvorved der mellem det nazistiske regimes antimoderne ideologi og faktiske appropriering af moderne teknologi i sit produktionsapparat og krigsindsats ville ligge en uoverensstemmelse, som viste i retning af den nationalsocialistiske ideologis karakter af æstetiserende blændværk og kynisk magtbrynde.⁷ Herf understreger heroverfor, at nazismen netop ikke var antimoderne i sit ideologiske anslag. På trods af megen *völkisch* dyrkelse af bondekulturen og en gennemgående mytologisering af fortiden overhovedet var den ved sine forudsætninger moderniserende, idet den ikke blot accepterede den specifikt moderne formålsrationalitet som et uundgåeligt onde, men omfavnede den som et gode – en kombination, der sammenfattedes i Goebbels prægnante epigram *stählende Romantik*. Med dette begreb kan man sige, at Herf identificerer en særlig variant af den ideologiske formation, som James C. Scott har kaldt autoritær højmodernisme, en særlig "muskuløs" udgave af den almindelige tiltro til videnskaben og det tekniske fremskridt, som både findes på højre- og venstrefløjen.⁸ Hvor Scott fokuserer på, hvordan såkaldt progressive moderniseringsprojekter systematisk er slået fejl, understreger Herf, at fænomenet autoritær højmodernisme også har indvirket på og fundet udtryk i fascistiske, højreradikale og endda konservative dagsordener.

Reaktionær modernisme var reaktionær i den forstand, at den vendte sig mod oplysningsidéerne, principperne fra 1789, og greb til nationalismen i et forsøg på at overskride et kulturelt forfald i et samfund svækket af for megen civilisation.⁹ Den var modernistisk i den forstand, at den fuldt og helt omfavnede den tekniske modernisering. De reaktionære modernister opfattede sig med Herfs ord som "... liberators of technology's slumbering powers, which were being repressed and misused by a capitalist economy linked to parliamentary democracy."¹⁰ Samtidig var den knyttet til litterær modernisme og avantgardisme i kraft af både personsammenfald og tematik, idet den gav sig udslag i ønsket om at bryde igennem, overskride og transcendere normer og konventioner, hvad end de var fæstnet i tradition eller rationalitet.

Gennem indtrængende, analytisk læsning af så forskelligartede skikkelser som forfatteren Ernst Jünger, filosoferne Oswald Spengler og Martin Heidegger, juristen Carl Schmitt, sociologen Hans Freyer og endog fagblade inden for ingeniørfaget viste Herf, hvordan teknologi diskursivt afkoblede oplysningsmoderniteten og civilisationsbegrebet og førtes over i tysk nationalisme gennem indføringen under kulturbegrebet. Teknologi og teknik gik fra at blive opfattet som noget fremmed og uorganisk, et symptom på og en drivkraft bag dekadent civilisation, til at blive opfattet som et udtryk for kulturens livsduelighed. Reaktionær

7 Ibid.: 7.

8 Scott: *Seeing like*, 89.

9 Ang. dikotomien kultur-civilisation se Peters: *Aus Liebe*; Fisch "Zivilisation, Kultur".

10 Herf: *Reactionary*, 12.

modernisme byggede på en æstetisering af teknik som udtryk for en form og en skønhed, der manifesterede et alternativ til en kaotisk borgerlig orden. Teknikken selv ophøjedes til etisk ideal som udtryk for viljebeslutningen til fordel for livet, en eksternalisering af viljen til magt i Nietzsches forstand. Dermed blev den også udtryk for muligheden for at hævde viljens og dermed det politiskes primat over markedet. Den autoritære stat, der med myndighed hævdede dette politikens primat, blev derfor en følge af den reaktionære modernisme.

FASCISMENS ALTERNATIVE MODERNITET

Selv om reaktionær modernisme ikke er et specifikt fascistisk fænomen, er det særligt i fascismeforskningen, at erkendelsen af fænomenets relevans er slået igennem. Den britiske historiker Roger Griffin dagsordensættende *The Nature of Fascism* fra 1991 understreger dette. I sit opgør med en inflatorisk brug af fascismebegrebet søgte Griffin at identificere en ideologisk kerne i fascismen. Nærmere bestemt udlagde han fascismen som "a genus of political ideology whose mythical core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultranationalism".¹¹ Opmærksomheden samler sig her om fascismens såkaldt palingenetiske karakter. Med sin neologisme fremhævede Griffin fascismens genuint revolutionære karakter, dens ønske om at bryde med det bestående og skabe en radikalt ny orden. Selvom *palin genesis* etymologisk set betyder genfødsel, er her ikke tale om at vende tilbage, for pointen er, at fascismen tværtimod er radikalt futurisk.¹² Også den israelske historiker Zeev Sternhell har med stor vægt peget på fascismens revolutionære, futuriske karakter og knyttet dette sammen med en eksplicit teknisk moderniseringsbestræbelse, der blandt andet havde til formål at underordne økonomien politikken og staten. Fascismens historie var på mange måder, ifølge Sternhell, netop historien om en moderniseringstrang, et ønske om fornyelse og tilpasning af nedarvede politiske systemer til den moderne verdens vilkår.¹³

Tilsvarende beskriver den amerikanske fascismeforsker Stanley G. Payne fascismen som en eksplicit moderne og moderniserende ideologi, og han gør også opmærksom på, at fascismens ambition om at opbygge en ny, "moderne kultur" og en ny autoritær national stat knyttede an til en økonomisk tænkning, der ville eliminere storkapitalens autonomi og underordne den statsmagten samt gennemføre en hastig teknisk moderniseringsproces.¹⁴

Andre forfattere kunne nævnes, men hensigten her har kun været at vise en fremherskende tendens i forskningen til at omfavne den erkendelse af fascismen

11 Griffin: *The nature*, 26.

12 Ibid.: 32ff.

13 Sternhell: *Neither right*, 28.

14 Payne: *A History*, 11.

som et moderne fænomen, der lå i Herfs begrebsliggørelse af reaktionær modernisme.¹⁵

REAKTIONÆR MODERNISME OG MODERNITET

På et afgørende punkt synes den moderne fascismeforskning at sprænge rammerne for Herfs diskussion i *Reactionary Modernism*. For Herf skrev ikke kun op imod fremstillingen af nazismen som antimoderne, *Reactionary Modernism* var også en problematisering af Adorno og Horkheimers klassiske Hegel-marxistiske modernitetskritik i *Oplysningens dialektik* fra 1944, ifølge hvilken moderniteten præges af en negativ dialektik mellem oplysning og myte, der kort fortalt betyder, at oplysningstænkningen er svanger med sin egen undergang. Over for denne pessimistiske vurdering af moderniteten hævdede Herf en klassisk *Sonderweg*-tese: Nazismen var ikke et resultat af oplysningens dialektik, men af oplysningstænkningens manglende gennemslagskraft i en specifik tysk kontekst. Det var ikke moderniteten, der skabte Det tredje Rige og Holocaust, men derimod den specifikke, mangelfulde moderniseringsproces i Tyskland.¹⁶ Gennem identifikationen af en særlig reaktionær modernisme ville Herf med andre ord redde det, som er her er kaldt oplysningsmoderniteten, fra en modernitetskritik, der hævdede Det tredje Rige som en afsløring af modernitetens egentlige beskaffenhed.

En følge heraf bliver, at hvor Herf på den ene side gør op med dikotomien moderne-antimoderne i sin analyse, fastholder han samtidig den reaktionære modernisme som et paradoks.¹⁷ Såvel Sternhell som Griffin og Payne opererer derimod med en dybere forbindelse mellem moderniteten og fascismen. Længst går måske Payne med sin kortfattede konstatering, at fascismen var "... a direct by-product of aspects of the Enlightenment, derived specifically from the modern, secular Promethean concepts of the eighteenth century."¹⁸ Roger Griffin har for sin del uddybet analysen af fascismens modernitet i *Modernism and Fascism* fra 2007, der undersøger fornemmelsen af at stå i et tidehverv, på tærsklen til en ny tid, i de fascistiske bevægelser og regimer i Italien og Tyskland. Han angriber bl.a. med udgangspunkt i litteraten Peter Osbornes studie over litterær modernisme, *Politics of Time*, forestillingen om, at der skulle ligge en uforløst spænding mellem det reaktionære og det moderne i den fascistiske ideologi.¹⁹ Fascismen er, ifølge Griffin, slet og ret en form for en form for politisk modernisme.²⁰ Altså en politisk form af den strømning, der prægede dele af åndslivet fra sidste halvdel af det 19. år-

15 Der er en omfattende forskningsoversigt i Payne: *A History*, 472-486.

16 Herf: *Reactionary*, ix, 230ff.

17 Ibid:3.

18 Payne: *A History*, 8.

19 Griffin: *Modernism and Fascism*, 32,177ff.

20 Ibid:, 181.

hundrede og frem. Modernismen var en diffus kulturel kraft skabt af hvad Griffin beskriver som:

the dialectics of chaos and (new) order, despair and hope, decadence and renewal, destruction and creation, manifesting itself in countless idiosyncratic artistic visions of how new representations of reality could act as the vehicle to revitalize ignored or forgotten principles of a redemptive vision of the world, and even help it regenerate itself socially and morally²¹

Den her konstaterede dialektik er igen afledt af moderniteten som sådan. *Fascism and Modernism* rummer ikke et selvstændigt forsøg på at definere det moderne, men læner sig op ad blandt andre Baumann, Weber og ikke mindst religionssociologen Peter Bergers udlægning af modernitet som tabet af et fælles samfundsintegrerende *nomos* funderet i religionen. Modernitet forstås således bredt som de subjektive og objektive konsekvenser af moderniseringsprocessen som samfundsmæssig kraft: en række forbundne og selvforstærkende ideologiske, politiske, kulturelle, sociologiske, institutionelle og teknologiske udviklinger, som medfører en forandring i menneskers materielle livsbetingelser såvel som verdensanskuelser.²²

Den afgørende pointe består i erkendelsen af modernitetens heterogene, eller med Baumanns ord ambivalente, karakter. Modernitet er ikke et fænomen, der blot er knyttet til, eller lader sig reducere til én ideologisk position – oplysningsmodernitet – men er først og fremmest en overordnet epokal situation, der åbner muligheden for flere indbyrdes modstridende og ofte gensidigt udelukkende ideologiske visioner. Reaktionær modernisme er ikke et udslag af mangelfuld modernitet, men en variation over en specifikt moderne, kulturel eller ideologiske position.

Denne erkendelse åbner døren for en nøjere, historisk-empirisk undersøgelse af de forskellige måder, hvorpå modernitetsbegrebet er søgt udlagt og knyttet til konkrete politiske projekter. Samtidig betyder dette, at man kan vinde meget ved at opgive forestillingen om deres reaktionære og antimoderne karakter i analysen af forskellige højrepositioner. Kun ved at undersøge dem som specifikt moderne fænomener, ideologiske projekter orienteret mod det endnu ikke realiserede, kan vi overhovedet forstå sådanne alternative moderniseringsdagsordeners historiske og aktuelle tiltrækningskraft såvel i Vesten som uden for.

KONSERVATISME OG MODERNITET

Selv om der i de senere år har været en svagt voksende opmærksomhed på de moderniseringsdiskurser, som konservatismen historisk har knyttet an til, kan

21 Griffin: *Modernism*, 54.

22 Ibid: 45,47.

det ikke undre, at undersøgelsen af reaktionær modernisme i første omgang har fundet sted inden for fascismeforskningen. Som politisk ideologi er konservatismen i udgangspunktet kritisk over for modernitetens adskillelse af erfaringsrum og forventningshorisont som betinget af den stadige tekniske udvikling.²³ Umiddelbart forventer vi altså i højere grad reaktion end modernitet, når vi tænker på konservatisme.

Der findes da også markante eksempler på konservativ teknologi- og teknikkritik i mellemkrigstidens Danmark. Forfatteren Jacob Paludan opfattede det moderne som vold mod menneskets natur.²⁴ Helge Rode beskrev det moderne menneske som et mekaniseret objekt uden åndelig dybde, "... mekaniske Dukker, snurrige Smaadele af det store Legetøj, fikse Bagateller ...".²⁵ Og han var blot en af de konservative stemmer, der i 1920'ernes såkaldte livsanskuelsesdebat gav en sådan modernitetskritik mæle. Men kritikken var ikke begrænset til skønånder som Paludan og Rode. I 1917 beskrev Det Konservative Folkepartis socialkonservative chefideolog, Arnold Fraenkel, inspireret af den tyske industrifyrste og filosof Walther Rathenau, en truende *samfundets mekanisering*, hvor "... Personligheden gribes og svækkes, indtil Mennesket er en Maskinde".²⁶ Teknik- og modernitetskritik var således ikke ukendt for mellemkrigstidens konservative. Men kritikken var langt fra enerådende, tværtimod faktisk.

Blandt de konservative, der i industrien så en mulighed for at et lille land kunne blive større, var det en anden sag. Toldpolitikeren Povl Drachmann var det klarreste eksempel på, at konservative ikke behøvede at opfatte teknik som symptom på forfald, men også kunne opfatte den som svaret på et kulturelt forfald.

Drachmann var en centralt placeret toldpolitiker, der stod i spændingsfeltet mellem partipolitik, ideologi og industrielle interesser. Særligt var han knyttet til storindustriens førstemand, Alexander Foss, som sammen med ØK's H.N. Andersen og Landmandsbankens Emil Glückstadt udgjorde den absolutte elite inden for dansk erhvervsliv i årene før 1920. Drachmann var sekretær for *Tidsskrift for Industri*, der var *Industriraadets* officielle organ, og virkede samtidig som Alexander Foss' tætte personlige medarbejder. Han spillede bl.a. en hovedrolle i Foss' forsøg på at gøre op med venstrefløjens i Det Konservative Folkeparti, der efter sin stiftelse i 1915 blev præget af et voldsomt opgør mellem storindustri- og middelstandsfløj.²⁷ Også efter at Foss i 1920 var blevet sat ud af spillet som følge af en blodprop i hjernen, agerede Povl Drachmann bindeled mellem industrien og Det Konservative Folkeparti. Han blev således indvalgt i Folketinget samme år og sad der frem til sin død i 1941. Her virkede han som erhvervspolitiker og agiterede for

23 Skov: *Den nye tid*, 20ff.

24 Paludan: *Feodor*, 8.

25 Rode: *Paa Pladsen*, 19.

26 Fraenkel: *Politisk*, 162.

27 Fink: *Storindustri*, 61.

industriens interesser, særligt markerede han sig som den fremmeste forkæmper for en aktiv handelspolitik, hvor industriens hjemmemarked skulle beskyttes af høje toldmure. Som politiker, skribent og organisationsmand blev han i den brydningstid, konservatismen befandt sig i, en af dem, der var med til at definere dens indhold. Jeg vil i det følgende vise, hvordan reaktionær modernisme var et afgørende tema i Drachmanns virke som skribent og ideolog.

TEKNIKKENS PERSPEKTIVFORLÆNGELSE

Det er muligt, at Drachmann havde arvet nogle af faderens litterære ambitioner. I hvert fald forfattede han med en række bøger: typisk stærkt programmatisk skønlitteratur, der udtrykte hans opvurdering af teknikken som udtryk for en sundere modernitet, hinsides det liberale forfald. Denne higen efter det sandt moderne og hans afvisningen af en restaurativ konservatisme kom til udtryk i skriftet *Fortid og Fremtid* fra 1916, en slags samfundsfilosofisk essay. Her skrev han: "Fremtid skal være vort Løsen, fremefter maa vi se, og fremad maa vi stile."²⁸ Folket skulle ikke slæbe rundt på sin fortid som en snegl med sit hus, ikke være bange for at bryde nye baner. Nationen var ikke en begrænsning, men et udgangspunkt, der rettelig forstået fordrede ekspansion. "Nutidens Arbejde", skrev han, "er andet og mere end Røg, Spektakel og Snavs, som saa mange herhjemme endnu er tilbøjelig til at mene. Det er Vejen mod større Linier og Tanker, der forlænger vore Perspektiver ud over Kloden."²⁹ Dette betød, at teknikken havde forandret, ja, forædlet arbejdet, således at dette nu forbandt sig med en perspektivforlængelse og en horisontåbning. Gennem det industrielle arbejde og produktion skabtes et større Danmark. Teknikken skabte derved et rum, hvori nationen kunne finde udløsning for sin ekspansive vilje.

Skriftet var at opfatte som et indlæg i en længere debat, der var begyndt i tiden før verdenskrigen, om hvor vidt Danmark var et landbrugs- eller industriland. Det var Alexander Foss, der havde indledt denne debat med et foredrag, hvor han argumenterede for, at landbruget ikke bød Danmark nogen fremtid. Kun gennem de beskæftigelsesmuligheder, der lå i industrien, kunne befolkningsoverskuddet beskæftiges og ernæres.³⁰ Hvor Foss var konkret og næsten teknokratisk i sin argumentation, var Drachmann lyrisk. Og Foss hævdede da også på et tidspunkt, at lyrikken kunne tage magten fra Drachmann.³¹ Han søgte at hævde den tekniske modernitet som noget med det danske folks natur samstemmende, at vise industrien som et udslag af folkets eksistensvilje, og betone den i teknikken iboende mulighed for at potensere viljen og dermed mennesket.

²⁸ Drachmann: *Fortid*, 57.

²⁹ Ibid: 50.

³⁰ Foss: *Danmark som*.

³¹ Se f.eks. Fink: 'Dagbladet' 1977

Opvurderingen af teknikken bliver tydelig allerede ved valget af protagonister i Drachmanns tidlige skønlitterære forfatterskab. I bøger som *Kraft* (1912), *Gennembrud* (1914) og *Kampens Mænd* (1916), var de alle ingeniører og entreprenører, handlekraftige mænd, der bemestrede teknikken og derigennem udøvede naturbeherskelse. Her var tale om en næsten vitalistisk dyrkelse af entreprenøren i schumpetersk forstand som den, der gennem sit virke ikke blot bekræfter det bestående, men bryder nye baner for det økonomiske – og sociale – liv.³² I *Gennembrud* skal hovedpersonen Tollef Gran således bygge en dæmning, der skal sikre energi til en stor nitratfabrik i en nærtliggende by. Ved romanens dramatiske højdepunkt, hvor dæmningen er blevet bygget, slår naturen igen, da en enorm vårflom – vildflommen – truer med at ødelægge alt, hvad Gran har skabt. Dog bremses den og tæmmes i sidste ende – naturligvis – af ingeniørens snilde og tekniske kunnen.³³

Det ligger heri, at naturbeherskelsen virker tilbage på det menneske, der behersker naturen. Som det moderne arbejde bevirkede en forlængelse af folkets perspektiv, forstørres mennesket her i mødet med teknikken. Således beskrives f.eks. en fabrik i *Kampens Mænd*: "Her var Kræfter sat i Bevægelse saa gigantiske, at de naar de først var i Gang, krævede det overmenneskelige ogsaa af dem, der var deres Vogtere og Herrer. Her voksede Mennesker ud over deres Grænser og Natur ..." ³⁴ Enhver tale om fremmedgørelse, udslettelse af personligheden eller samfundets mekanisering er her skubbet til side til fordel for betoningen af den mulighed, teknikken åbner for at lade menneskets livsvilje og skaberkraft overskride de af naturen fastsatte grænser og materialisere sig i et selvforstærkende teknisk og moralsk fremskridt – omend af en ganske anden karakter end vi kender det fra oplysningsmoderniteten.

KRITIKKEN AF DEN LIBERALE MODERNITET

Når Drachmanns visioner ikke blot kan opfattes som en form for almindelig fremskridtsoptimisme bestyrket ved teknikfascination, skyldes det netop Drachmanns forestilling om den i teknikken iboende mulighed for at etablere en alternativ modernitet. Han opererede med en karakteristisk opdeling af det moderne i henholdsvis en livsfremmende, kreativ og formgivende del, eksemplificeret ved industriens nyttiggørelse af naturen, og på den anden side det moderne som decadence, vankelmod, svaghed, opløsning og ikke mindst hedonisme – værdier, som stod i skarp kontrast til den ubøjelige nøgternhed, som Drachmanns næsten asketiske ingeniørprotagonister personificerede.

I *Kampens Mænd* gjorde han denne moderne habitus' bo op med tydelig adresse til Det moderne Gennembrud og brandesianismen: "Ja, de havde brudt ned,

32 Schumpeter: *Capitalism*, 132.

33 Drachmann: *Gennembrud*, 228.

34 Drachmann: *Kampens*, 48.

men de havde ikke haft Materiale til at bygge op i Stedet. Nu var det som om de rugede skinsygt over de Ruiner, hvor de herskede. En stille, vedbendtilgroet Fortidsverden var deres Rige ..."³⁵ Det moderne i den forstand, som det kom til udtryk, hvor brandesianismen havde sat sit præg, var altså udtryk for noget goldt og livsforladt, noget dødt, der skulle ryddes af vejen, for at fremtid kunne gro.

I *Fortid og Fremtid* udfoldede Drachmann sin analyse: Verdenshistorien var ikke drevet af ånd, men derimod af det tekniske fremskridt. Historiens motor var den "gradvist virkende materielle Omformning af Samfundet".³⁶ Dette havde været den egentlige drivkraft bag frihedsideerne og havde frigjort mennesket fra autoritetens tvang og troen på overnaturlige kræfter. Drachmann forstod dette fremskridt som et, hvor de videnskabelige klarlægninger gradvist havde fortrængt erfaring og empiri, dvs. troen på tradition. Karakteristisk for Drachmann lå der i denne fortrængning af erfaringen ikke i sig selv et faremoment.³⁷ Det skyldtes, at erfaringens vished ikke afløstes af den blinde famlen efter utopiens kroniske uvished, men af den formålsrationelle handling, bestemt af prognosens vished om det kommende. Sagt på en anden måde åbnede netop naturbeherskelsen og den dertil knyttede formålsrationalitet en ny forventningshorisont, den egentligt moderne, et tredjepunkt og et alternativ til såvel traditionens tvang som til den liberale modernitets dekadens og utopisme.

Som grundlag for Drachmanns omvurdering af det moderne lå altså et forsøg på at omtolke relationen mellem begreberne *ånd*, *arbejde* og *modernitet*. *Arbejdet* optræder hos Drachmann som et udtryk for livsviljen, mens den ånd, der ikke står i relationen til livets bejaelse gennem naturbeherskelsen, kommer til at betegne en perversion af livsdriften, som forkrøbler mennesket. I *Gennembrud* er skurken den romantiske sværmer, digteren Eivind Opdahl, der modsætter sig dæmningsprojektet og udvikler en allerede fra begyndelsen forkvaklet betagelse af den kvindelige hovedperson Maja, om hvem han karakteristisk siger: "... hun var Dalen, hun var Norge selv, ja netop Norge, det uberørte, det evig rene, som de nu vilde lave om, vilde paatvinge nye Skikke, nye Former, ny Tid."³⁸ Opdahl er ægtefødt søn af modernitetens åndelige habitus. Men han er også et plaget menneske, hvis modernitet, teknik- og livsangst giver sig udslag i såvel socialisme, ultranationalisme som antisemitisme – men måske frem for alt i handlingslammelse. Han er blegsotspoeten, hvis overbevisninger aldrig kan manifestere sig i et konkret virke for nogen sag, men altid må tone ud i ynkelig futilitet.³⁹ Ånd uden forbindelse til arbejdet og viljen.

³⁵ Ibid: 116.

³⁶ Drachmann: *Fortid*, 23f

³⁷ Ibid: 10.

³⁸ Drachmann: *Gennembrud*, 140.

³⁹ Ibid: 69.

IMPERALISMENS TIDSALDER

Når Drachmann fejrede entreprenøren, der bekræftede livets og arbejdets grundlov ved at bryde nye veje, var det ikke udtryk for en konservativ traditionalists forsøg på at forsonen den rivende udviklingshastighed i et moderne industrisamfund med erfaringsrummet. Drachmann lagde nemlig samtidig grunden for det håb til *palingenesen*, der kendetegner den reaktionære modernisme: I kraft af den tekniske udvikling stod verden og Danmark, ifølge Drachmann, på tærsklen til en ny postliberal tidsalder, som Drachmann i *Fortid og Fremtid* kaldte Imperialismens tidsalder. Han beskrev denne tidsalder i hegelianske termer som en syntese, der skulle forlige det liberale samfunds modsætning mellem individ og samfund i kraft af et nyt, organisk statsbegreb, under hvilket del og helhed forsonedes. Individet skulle så virke for det heles vel samtidig med, at helhedens storhed skulle reflekteres i individet.⁴⁰ Og at imperialismen nu magtede at forløse historien, skyldtes, at "det nye Princip i sandeste Forstand bunder i selve de Love, der er bestemmende for menneskeligt Liv".⁴¹ Drachmann henførte noget dunkelt disse love til en *verdenskraft*, en virkelighedens grundlov, der tilsagde, at verden som objekt i sig selv fordrede at blive omsat til kraft gennem teknikken. Pointen er, at der med overgangen til den nye tid ville komme overensstemmelse mellem virkelighedens grundlov og de politisk-økonomiske strukturer.

Bevæger vi os fra det spekulative til det idépolitiske plan, lå der i konstateringen af imperialismens tidsalder et krav om omfavnelsen af en økonomisk nationalisme. Drachmann registrerede med imperialismebegrebet det samme tidehvert, som den konservative, svenske statsfilosof, Rudolf Kjellén samtidig havde slået fast med noget større virkning med sin indflydelsesrige afhandling *Staten som Livsform*. Kjellén fik således stor indflydelse på tysk geopolitisk tænkning i mellemkrigstiden, bl.a. fordi han havde formuleret en post-liberal og anti-individualistisk statstænkning, som også pegede i retning af en fremtid, hvor de enkelte stater skulle arbejde på at blive autarke økonomiske systemer gennem etableringen af lukkede økonomiske storrum.⁴² Også Drachmann tog tanken om de lukkede, økonomiske storrum op i *Fortid og Fremtid*. I al væsentlighed blev det dog ikke imperialismens tidsalders imperialistiske konsekvenser, men derimod dens konsekvenser for dansk told- og erhvervspolitik, der kom til at optage ham efterfølgende. Det skyldtes vel i høj grad Danmarks ringe muligheder for en egentlig imperiepolitik – et faktum, der dog ikke forhindrede, at en gruppe yngre radikalkonservative i bevægelsen *Det Unge Danmark*, anført af senere udenrigsminister Ole Bjørn Kraft og senere økonomiprofessor Max Kjær-Hansen og stærkt inspireret af Drachmann, tog tanken om en dansk rigspolitik op et par år efter.⁴³

40 Povl Drachmann: *Fortid*, 9.

41 Ibid: 14

42 Skov: *Den nye*, 81f; Kjellén: *Staten*, 38-40.

43 Skov: 'Radical Conservatism', 67-88.

Skal vi forstå den politiske betydning af analysen, ligger den i, at Drachmann hermed kunne hævde en protektionistisk økonomisk politik som både ideal og nødvendighed: Reelt set var der for det folk, der ville bestå, ingen anden mulighed end at industrialisere og modernisere. Dette krævede først og fremmest et opgør med den liberalisme, der ikke havde andet svar på den nye tid og dens store krav end at læne sig tilbage og se sit "eget Lands Virksomheder blive pillet ud en efter en – og knust", af andre stater, der havde forstået tidens og virkelighedens grundvilkår.⁴⁴ Afgørende var det også, at denne bevægelse ud over den liberale *status quo* for Drachmann samtidig var en bevægelse tilbage til det egentligt og autentisk danske:

... vi maa tilbage til det, der har skabt os, Havet, der bunkede sine Skaldyr op og skabte vort Land, Havet, der har givet os Liv ved sine milde Vinde og sin Frodighed. Og vi maa vende tilbage til alt det, der er det virkelige i os, vi maa tilbage til Skibene. Vore Forfædre viste os Vejen. De blev store i Kraft af Havet, vi har svigtet det. Vi er Skibenes Folk, hele vor Karakter er gyngende: Uro, Storm, Salt.⁴⁵

Drachmann beskrev her vendingen fra landet til havet, fra det indre til det ydre og fra lilleputmentaliteten til besindelsen på nødvendigheden af at være til stede i verden. Dette var den diskursive kamp mellem liberalisme og konservatisme, mellem landbrug og industri, oversat til en fortælling om fortid og fremtid og ikke mindst om det danske folks nationalkarakter. Landbruget, liberalismen og det politiske system videreførte fortællingen om Danmark som et lidet, fattigt land, der lukkede sig om sig selv. Industriens fortælling var om det folk, der drog ud i verden og underlagde sig den i erkendelse af den nye tids vilkår og i pagt med folkets egentlige karakter. I Drachmanns reaktionære modernisme var omfavnelsen af den tekniske modernitet netop en måde at bjærge en sandere national identitet.

FRA VISION TIL VIRKELIGHED?

Konstateringen af den reaktionære modernisme som et afgørende element i Drachmanns forfatterskab rejser flere perspektivrige spørgsmål til den politiske konservatismes historie i mellemkrigstiden og dens forbindelser til de idéstrømninger, der prægede det europæiske højre i samme periode: Først og fremmest må vi spørge i hvilket omfang, denne tænkning gjorde gældende i dansk konservatisme som helhed? Og i det omfang, at den overhovedet gjorde sig gældende, hvordan blev den reaktionære modernisme så oversat til politiske visioner og konkret politik? Og angående Drachmann, hvordan måtte han personligt stille sig til de nye strømninger og lokketonerne fra den europæiske fascisme i den pe-

⁴⁴ Drachmann: *Kampens*, 23f.

⁴⁵ Ibid: 141.

riode, han var aktiv politiker? Ingen af spørgsmålene lader sig udtømmende besvare her, men det er dog muligt at skitsere nogle linjer, der antyder, at der var en forbindelse mellem Drachmanns forfatterskab og politiske virke.

I mellemkrigstidens konservative, politiske landskab spillede Drachmann på én gang en tilbagetrukket og vigtig rolle. Således havde han jo været et af Alexander Foss' vigtigste redskaber i kampen om partiets kurs frem til 1920. Han var tæt knyttet til partiets politiske leder 1922-1928, Victor Pürschel, som han assisterede i dennes – noget oversete – forsøg på at skabe en moderne konservativ platform.⁴⁶ Endelig var Drachmann gennem hele perioden meget tæt knyttet til *Industriraadet* og blev som sådan en slags repræsentant for denne interessegruppe, særligt inden for erhvervs- og toldpolitik. To forhold er i den forbindelse vigtige at notere sig.

For det første blev netop toldpolitikken central for Det Konservative Folkeparti i løbet af 1920'erne. Den gik i årene 1922-1927 fra at være blot ét politikområde blandt flere til at blive det væsentligste udtryk for den politiske bestræbelse på at redefinere en politisk konservatisme i krise. Denne krise bestod i, at den fornyelse som partistiftelsen i 1915 havde været udtryk for, var udeblevet. Partiet blev styret af gamle forsigtige mænd som proprietær Emil Piper og bagermester Johannes Pitzner og var efterhånden låst fast i et næsten underdanigt forhold til Venstre. I 1922 blev den 45-årige, dvs. relativt unge, Victor Pürschel imidlertid folketingsgruppens formand. Selvom Pürschel oftest fremstilles som den gammelkonservative modstander af Christmas Møller og folkestyret i al almindelighed eller som absolut ufolkelig,⁴⁷ varslede dette et nybrud – om end i det små. For Pürschel var ingenlunde liberalismen venligt stemt og ønskede, ligesom senere Christmas Møller, et mere jævnbyrdigt forhold til Venstre. Dette blev Povl Drachmanns glansperiode. I tæt samarbejde med Pürschel søgte han at markere Det Konservative Folkepartis selvstændighed på erhvervs- og toldpolitikken, og et stykke hen ad vejen var det en succes. I hvert fald var den industrivenlige toldpolitik sandsynligvis udslagsgivende for, at partiet i 1926 fik det bedste valg hidtil med 20,6 procent af stemmerne, et resultat, som først blev overgået i besættelsestidens parentetiske folketingsvalg i 1943. De forskellige toldpolitiske tiltag satte partiet i stand til at hævde en arbejdsvenlig linje. Man kunne nu love at beskytte danske arbejdspladser mod udenlandsk konkurrence, og samtidig var man i stand til at artikulere en moderniseringsvision, hvor det urbane og industrielle fremhævedes som – i det mindste – ligeværdigt med det endnu økonomisk og ideologisk dominerende landbrug. Toldpolitikken blev altså udgangspunktet for det første egentlige forsøg på at realisere de aspirationer, der var indeholdt i betegnelsen *folkeparti*.

⁴⁶ Christmas-Møller: *Christmas*, b.I, 12.

⁴⁷ Sådan lød nekrologen i Politiken i hvert fald. Se oversigten i Rasmussen: *Victor Pürschels*, 22-24.

Dermed blev, for andet, toldpolitikken hos Drachmann og Det Konservative Folkeparti det vigtigste, konkrete politiske udtryk for det reaktionært moderne: En nationalt inspireret økonomisk politik, der vendte bunden i vejret på liberale doktriner om *laissez faire* for at bygge et Dannevirke, bag hvilket den industrielle modernisering af økonomi og samfundsliv kunne skride frem. I en forstand var der naturligvis tale om banal interessepolitik. Men linjen kan ikke forstås som ren og skær opportunisme. Toldpolitikken var indlejret i en ideologisk kontekst, hvor den hyppigt blev legitimeret i kraft af det reaktionært moderne. Samtidig indgik den i en kontekst, hvor den fremmede en modernisering af dansk konservatisme ad andre linjer end dem, som Christmas Møller senere ville følge. Særligt er det her afgørende, at toldpolitikken markerede et skel til Venstre, der både udtrykte en kritik af Venstres tilbageskuende, agrare interessepolitik såvel som af dets doktrinære liberalisme.

Det principielle anliggende i Drachmanns toldpolitik anes i hans skarpe kritik af Venstre-regeringen, da den i 1922 søgte at regulere et midlertidigt kriseværn for tobaks- og skotøjsindustrien i frihandelsvenlig retning:

Det er selvfølgelig muligt, at et eller andet Yndlingsprincip er traadt for nær, men saa langt ud i Mangel paa Samfundssolidaritet eller national Fællesfølelse – er vi vel heller ikke kommen, at man bekæmper en Ordning, der gavner det, den skal gavne, og ikke skader det, som den ikke maa skade, blot fordi man ikke kan lide dens Benævnelse.⁴⁸

Dette var, i al stilfærdighed, en grundlæggende afvisning af liberalismens økonomiske tænkning – og faktisk af liberalismen i det hele taget som en idé, der, fordi den var løsrevet fra tid og sted, ikke ville tage den foreliggende virkelighed og dens krav og nødvendigheder i betragtning. Dette var ikke blot et interessepolitisk sammenstød, men også en tidlig ideologisk konflikt mellem et stadig mere liberalt Venstre og en reformuleret, liberalismekritisk og stærkt national konservatisme.

Interessant i denne sammenhæng er det, at Drachmann i den efterfølgende offentlige debat af Venstre-pressen blev tvunget til at forholde sig til sit eget skrift *Fortid og Fremtid*, og lige så interessant stod han som ansvarlig og toneangivende erhvervspolitiker stadig ved:

... i en forvirret og tøjlesløs Tid [1916] at have rettet en Appel til min Nation om at kaste den evindelige Mistillid til sig selv, Smaalighed og indbyrdes Skinsyge over Bord til Fordel for en ny og stoltere Aand. Naar alt kommer til alt, er min Agitation for en aktiv Handelspolitik intet andet⁴⁹

48 *Rigsdagstidende – Forhandlinger i Folketinget*, 1922-1923, sp. 669; *Jyllands-Posten*, 27.10.1922, s. 5;

49 *Nationaltidende*, 18.11.1922, s. 6.

Drachmann stod ikke blot ved ånden i sin bog og hævdede sin aktive handelspolitik i forlængelse af bogens synspunkt, men sluttede også af med atter at hævde en udlægning af samtidens karakter, der var som taget ud af forfatterskabet. Han henviste således til, at det danske folks årtusindgamle selvhævdelsestrang nu måtte manifestere sig også i det økonomiske liv "... *Thi Verden har erklæret os Krig, og vi maa tage den*".⁵⁰ Det frie marked var ikke længere en realitet, i den nye tid fandtes kun nationalstater, der indgik politiske aftaler med hinanden i forsøget på at sikre sig selv. Talen var et ekko af *Kampens Mænd*, hvor Drachmann havde konkluderet, at verdenskrigen havde forvandlet staterne til krigsmaskiner. Freden ville blot gøre dem til "Fredsmaskiner, afgrænsede Organismer med alle enkeltled bestemt af det Heles Formaal og med ren Gang." Seglet var altså sat for den gamle liberale ordens grav. Og krigen var samtidig "Individualismens Ligbegængelse." Den nye tid gik i takt; hele verden var, med Drachmanns ord, ude at marchere og der var overhængende fare for, at de store nationer ville trampe lige lukt hen over Danmark – hvis man da ikke netop besindede sig på at gøre det fornødne.⁵¹ Eller som Drachmann prægnant havde udtrykt det: "... Freden er Krig med andre Midler, en Kamp slet og ret om at være eller ikke at være."⁵²

Hermed stod Drachmann som partiets måske ledende erhvervspolitiker ikke blot langt fra Venstre, men altså også langt fra den økonomiske liberalisme, der i 1920'erne havde et stærkt tag i mange konservative. Fra stiftelsen af Det Konservative Folkeparti i 1915 var partiets modernisering gået over en tilnærmelse til liberalismen. At være moderne var her også at være liberal.⁵³ Drachmann var en af dem, der viste en anden vej for en moderne konservatisme, hvor moderniseringsprocessen indebar en overskridelse af det liberale og konstitueringen af en ny postliberal konservativ identitet. Dette var toldpolitikken egentlige, ideologiske perspektiv. Den reaktionære modernisme fik sit politisk-ideologiske udtryk i en form for økonomisk nationalisme.

Drachmann stod langt fra alene. Andre konservative skribenter fulgte samme kurs og søgte at indlejre en sådan økonomisk tænkning i konservatismen, gøre den til en slags tredje vej mellem liberalisme og socialisme. Mest eftertrykkeligt kom det som nævnt til udtryk i den nationalistiske genrejserbevægelse *Det Unge Danmark*, hvor bl.a. Ole Bjørn Kraft spillede en hovedrolle. Bevægelsens idéer skulle senere få afgørende indflydelse på radikaliseringen af Konservativ Ungdom i 1930'erne. Kraft har i sine erindringer givet levende udtryk for den holdning, der prægede de unge mænd:

50 Ibid.

51 Ibid: 148.

52 Ibid: 24.

53 Skov: *Den nye*, 39f.

Vi følte os som en ny generation... med et syn for et nyt, et større Danmark... [E]t moderne Danmark med industrielt gennembrud i landbrugslandet var vort syn og drøm... fremtidens, forskermødets, initiativets mænd, der drømte stort og handlede stærk, var vore idealer. I dieselmotorskibet... i cementfabrikkerne... så vi en bekræftelse på, at vort folk endnu var ungt og livskraftigt og ikke var henvist til en pensionisttilværelse.⁵⁴

Det var dog den senere økonom Max Kjær Hansen, der havde været hovedansvarlig for at formulere bevægelsens såkaldte rigspolitik, som i bund og grund handlede om den politiske og økonomiske integration af det danske rige til et slags økonomisk storrum, en vision der også indebar en drøm om en kraftig industrialisering.⁵⁵ I bogen *Hvide Mænd i Østen* fra 1922 fulgte han linjen op, idet fokus dog nu var flyttet fra det økonomiske storrum til en lovsang af den hvide mands, Danmarks – og særligt ØK's – beherskelse af naturressourcer i fremmede verdensdele. Max Kjær Hansen gav, også efter at *Det Unge Danmark* var gået i sig selv, udtryk for en sådan økonomisk nationalisme bl.a. i bogen *Danmark som Eksportland* fra 1923, der noget mere nøgternt betonedes behovet for at sikre Danmarks industri. Kjær Hansens tænkning fulgte her en udvikling, der genkendes fra Drachmann. Bogen var først og fremmest et krav om, at den danske stat gjorde op med sin liberale, økonomiske politik og i stedet sikrede industriens produktionsvilkår og afsætningsmuligheder gennem en aktiv handelspolitik.⁵⁶

Den økonomiske nationalisme og antiliberale tendens var også udbredt i de store konservative aviser. I *Berlingske Tidende* særligt i kraft af Anders Vigns stadige angreb på partikonservatismens følgagtighed over for Venstre. I en avis som *Jyllands-Posten* i form af hidsige ledere, der bl.a. udtrykte frygt for, at Danmark pga. manglen på en aktiv handelspolitik ville blive underkastet tysk, økonomisk dominans og ende som en slags vasal.⁵⁷ Og endelig i *Nationaltidende* f.eks. i form af den politiske redaktør L. Estrups krasse økonomiske – og politiske – antiliberisme. I bogen *Vort Folks økonomiske Fremtid* fra 1922 havde han således angrebet liberalismens "forlorne idealpolitik" og set liberalismen i det hele taget som et udtryk for en "Denationalisering", som han håbede nu var "...et overvundet Stadium, saaledes, at den naturlige Kærlighed til alt, hvad der er Dansk kan faa Lov til at udfolde sig frit... baade kulturelt og økonomisk."⁵⁸

På trods af støtten fra yngre, antiliberale konservative intellektuelle smuldrerede Pürschels og Drachmanns politik i sommeren 1927. Victor Pürschel havde spændt buen for hårdt, da han havde søgt at føre partiet ind i et toldpolitisk sam-

54 Kraft, 1957: 114.

55 Se Kraft & Hansen: *Danmark udslettes!*

56 Hansen: *Danmark som*, 9ff.

57 *Jyllands-Posten*, 16.11.1922, 3.

58 Estrup: *Vort Folk*, 20.

arbejde med Socialdemokratiet, muligvis med det mål at vælte Thomas Madsen-Mygdals Venstreregering.⁵⁹ Dette var et meget dristigt skridt for et parti, der opfattede sig selv som anti-socialistisk, og desuden var splittet, både hvad angik forholdet til liberalismen og Venstre og forholdet til toldpolitikken, idet partiet rummede et ikke ringe element af landbrugere. Pürschel trådte over den grænse, hans konservative partikammerater kunne acceptere. Og han fik ikke hjælp fra Drachmann, for også industrien mente tilsyneladende, at Pürschel hermed var gået for vidt. Og så slog også Drachmann bak. Et klart vidnesbyrd om, hvordan toldpolitikken karakter af storindustriel interessepolitik satte klare grænser for dens iboende potentiale for en reaktionært moderne antiliberalisme.

Med dette nederlag blev der banet vej for, at John Christmas Møller året efter kunne blive partiets politiske leder, og med ham slog partiet ind på en anden moderniseringslinje, folkelig, fremskridtsvenlig og langt hen ad vejen liberal. Toldpolitikken henviste han til det, han kaldte dens naturlige ubemærkethed. Tilsyneladende var løbet altså kørt for den ideologiske vision, Drachmann havde søgt at formulere siden årene før Første Verdenskrig. Langt hen ad vejen var det da også tilfældet. Selv om Drachmann vedblev at være folketingspolitiker til sin død i 1941, var han ikke længere i inderkredsen, og bemærkelsesværdigt nok kom han heller ikke til at spille nogen rolle som idépolitiker, selv ikke da depressionen indvarslede en ny trængselstid for liberalismen og bragte told tilbage på partiets politiske agenda. Han var nu først og fremmest sagligt arbejdende repræsentant for industriens interesser i Det Konservative Folkeparti og Folketinget.

Denne transformation fra idé- til interessepolitiker lå på sin vis i kortene. Således var Drachmanns prioriteter allerede tydelige, da han havde været med til at trække tæppet væk under Pürschel. Samtidig var der unægteligt gået en del tabt i oversættelsen, når der skulle laves konkret politik på hans reaktionære modernisme: I 1916 havde han lyrisk besunget den ny tids komme og talt om individualismens ligbegængelse. I 1927, da han mente, at Pürschel gik for vidt, drejede det sig om et midlertidigt kriseværn for den betrængte tekstilindustri; næppe det stof et tidehverv er gjort af.

1930'ernes økonomiske depression og politiske legitimitetskrise kunne forekomme at revitalisere Drachmanns mere radikale idéer. Han registrerede da også udviklingen og bifaldt den tilsyneladende. I 1932 udgav han i hvert fald for første gang siden 1916 en skønlitterær bog, romanen *Diktatur*. I denne bog var hans evige entreprenørprotagonist en stærk og myndig virksomhedsleder, Michael Stephan, som i en national krisetid, hvor kommunismen truede, bønderne svælgede i liberal egoisme, og parlamentarikerne ikke magtede andet end at snakke hinanden et øre af, modstræbende overtog statens styrelse og indstiftede et nationalt diktatur efter fascistisk forbillede – i hvert fald, hvad angik æstetikken. Det pro-

59 Forløbet er indgående behandlet Thorup: "Under det".

visoriske diktatur var ifølge bogen et udtryk for realiseringen af en national idé: "Et helt Folk, som pludselig vaagner og slutter op om een stor Idé – om én Mand... Folket har faaet sin Tro tilbage"⁶⁰

Diktatur var uden tvivl en diktatur-positiv bog, der udtrykte Drachmanns konservative reaktion mod kommunisme og radikalisme.⁶¹ Selv om der var tale om et stykke skønlitteratur og altså ikke et programskrift, lod den ikke læseren i tvivl om, hvordan den nye tid så ud, og hvori råddenskabets i samtiden bestod. I en række avisinterviews og breve gav Drachmann udtryk for, at bogen bl.a. var en opsang til borgerskabet, der måtte tage skeen i den anden hånd.⁶²

Drachmanns kulturkritiske ærinde i *Diktatur* var i øvrigt sammenfaldende med budskaberne i det tidlige forfatterskab. Det nye var konstateringen af en tilsyneladende politisk nødvendighed i retning af den stærke mand og tilsidesættelsen af et udueligt og kriseramte politisk system. Med *Diktatur* skærpede Drachmann i lys af tiden tilsyneladende sit synspunkt og knyttede sin reaktionære modernisme an til en eksplicit forkastelse af også det politiske-institutionelle udtryk for den liberale orden.

Men uanset hvordan Drachmann nu stillede sig til det provisoriske og restaurative diktatur som teoretisk mulighed, og hvor træt han end var af den parlamentariske proces, vedblev han med at virke inden for rammerne af det parlamentariske demokrati – endog uden tilsyneladende, når man ser bort fra *Diktatur*, at udfordre disse rammer. Hvorfor blev Drachmann, i modsætning til f.eks. Victor Pürschel, stående i den politiske mainstream i sit daglige virke? Hvorfor blev han ikke i offentligheden en mere markant fortaler for tidens højreradikale og fascistiske strømninger, der jo åbenlyst trak på samme reaktionært moderne tanke-gods, som han selv havde artikulert?

En væsentlig forklaring synes at være, at Drachmann havde fundet sig til rette i rollen som interessepolitiker. Dette betød dels at hans virke var begrænset til sagligt tunge områder som industri- og erhvervspolitik, der trak ham fra teori til praksis. I kraft af denne stilling var han nærmest fæstet til at arbejde inden for det parlamentariske system. Desuden kom han aldrig til at stå i noget nært forhold til de strømninger i den konservative bevægelse, der mest udtalt havde suget til sig af den nye tids tanker med alt, hvad det indbefattede af uniformerede korps, korporative visioner for samfundslivet og styrkelsen af den udøvende magt. Drachmann havde nok i sin tid været en inspiration for den ældre generation af liberalismekritiske nykonservative såsom Ole Bjørn Kraft, Max Kjær Hansen og Alfred Bindslev i bevægelsen *Det Unge Danmark*, men der er ikke noget, der tyder på, at Drachmann i 1930'erne stod i forbindelse med de samtidige strømninger, der søgte en modernisering af ideologien og samfundet ad antiliberales baner. Det var el-

60 Drachmann: *Diktatur*, 213f.

61 Bendsen: 'Povl Drachmanns', 190.

62 Ibid: 197ff.

lers oplagt at forestille sig en forbindelse til f.eks. Konservativ Ungdom, som i begyndelsen af 1930'erne bevægede sig i retning af en antiliberal nykonservatisme.

Også her spillede Drachmanns tilknytning til storindustrien ind. Man kan tale om et vist modsætningsforhold mellem ham og den unge generation, idet Drachmann derved var knyttet til udprægede arbejdsgiverinteresser, mens de unge konservative tenderede mod at betone lønmodtagerinteresser, særligt funktionærernes. De mest radikale af de unge konservative var endog meget kritiske over for partiets tilknytning til storindustri og højfinans.

Rent ideologisk afspejlede afstanden sig måske deri, at Drachmann sin kritik af liberalismen og individualismen til trods, faktisk var individualist. Hans hovedpersoner var altid enere, schumpeterske entreprenører, som stod alene med teknikken mod verden. De brede masser kunne nok få gavn af hans virke, men de var passive tilskuere, når eneren betvang naturen og beherskede teknikken. For den nye generation af unge konservative var masserne og de sociale spørgsmål i langt højere grad i centrum af deres hele tilværelsesforståelse. På sin egen måde var Drachmann vel udtryk for den generation, der jf. udtrykket fra Jacob Paludans *Jørgen Stein*, snublede i begyndelsen, fordi de var splittet mellem den gamle, individualistiske, liberale orden og den nye.

Det blev altså ved bogen. Drachmanns reaktionære modernisme fremstår senest fra begyndelsen af 1930'erne stærkt spaltet. På den ene side var der en fortsat antiliberal fascination af den stærke mand og den nye tid. Men denne fik kun lov at boltre sig på den friplads for fantasien, som litteratur jo også er. På den anden side var der erhvervspolitikken. Her i forsvaret for industrien, kampen for toldbeskyttelse og det daglige tunge, men ganske kedsommelige parlamentariske arbejde, lå den væsentligste frugt af Drachmanns tidligere så højstemte reaktionære modernisme.

Alexander Foss havde engang sagt, at lyrikken kunne tage magten fra Drachmann. I sidste ende var det ikke tilfældet. I stedet blev den reaktionære modernismes vilde strøm ledt ind i roligere baner og endte i al sin farveløse banalitet som erhvervspolitik. Det var en radikal politisk og økonomisk holdning, der havde tabt sin radikalitet i oversættelsen.

CHRISTIAN EGANDER SKOV

PH.D

HISCHS@CAS.AU.DK

ABSTRACT

A Mighty Song of Work and Well-being" – Povl Drachmann and Reactionary Modernism*Christian Egander Skov**E-mail: chr_h_skov@hotmail.com*

Modernity is an ambiguous concept. It is also a contested battle-concept that ideological agents seek to imbue with definite meaning. This article investigates the phenomenon intellectual historian Jeffrey Herf has aptly labelled Reactionary Modernism, where technical modernity becomes connected to agendas, which go against the values of Enlightenment modernity and pays special attention to the role assigned to reactionary modernism as a component of fascism in the research literature. It proceeds by investigating reactionary modernism in a specific Danish context by the politician Povl Drachmann, who represented the Conservative People's Party in the Folketing in the years 1920-1941. As an author of several books, Drachmann showed strong influence by reactionary modernism praising technology and attacking individualism and liberalism. In a concrete political context his reactionary modernism was translated into an economic nationalism seeking to ensure industrial growth and modernization through protectionism. Finally the article raises the question why Drachmann remained within the framework of a liberal, political culture and parliamentarism.

LITTERATUR

Periodica

Rigsdagstidende – Forhandlinger i Folketinget

Jyllands-Posten

Nationaltidende

Øvrig litteraturBauman, Zygmunt: *Modernitet og Holocaust*, Kbh.: Hans Reitzel, 2001.Bendtsen, Bjarne Søndergaard: 'Povl Drachmanns roman Diktatur', Thomas Wegener Friis og Kristine Midtgaard (red.), *Diktatur og demokrati*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010.Christmas-Møller, Vilhelm: *Christmas – Christmas Møller og Det Konservative Folkeparti*, Kbh.: Gyldendal, 1993.Drachmann, Povl: *Gennembrud*, Kbh.: Gyldendal, 1914.Drachmann, Povl: *Fortid og Fremtid – Tanker om Danmark*, Kbh., Gads Forlag, 1916.Drachmann, Povl: *Kampens Mænd*, Kbh.: Gyldendal, 1916.Drachmann, Povl: *Diktatur*, Kbh., Gyldendal, 1932.Estrup, L.: *Vort Folks økonomiske Fremtid – Skitse af Befolkningsproblemet i Danmark*, Kbh.: Gads Forlag, 1922.Fink, Jørgen: 'Dagbladet København 1918-1922' *Historie/Jyske Samlinger Ny række*, 12, 1977, 47-70.Fink, Jørgen: *Storindustri eller middelstand – Det ideologiske opgør i Det konservative Folkeparti 1918-1920*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.Fisch, Jörg: 'Zivilisation, Kultur', Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart: Klett-Cotta, 2004, b.7 s.679-774.Foss, Alexander: *Danmark som Industriland*, Kbh.: Lehmann & Stage, 1912.

- Fraenkel, Arnold: *Politisk Læsebog – 1 Det konservative Folkepartis Program*, Kbh.: Gads Forlag, 1918.
- Griffin, Roger: *The nature of fascism*, London: Routledge, 1991.
- Griffin, Roger: *Modernism and Fascism – the sense of a beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism – Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Kjellén, Rudolf: *Staten som Livsform*, Stockholm, 1916.
- Kjær-Hansen, Max: *Hvide Mænd I Østen*, Kbh.: Den ny Tids Forlag, 1922.
- Kjær-Hansen, Max: *Danmark som Eksportland – Erhvervspolitiske Betragtninger*, Kbh.: Den Ny Tids Forlag, 1923.
- Koselleck, Reinhart: *Begreber, tid og erfaring – en tekstsamling*, Kbh.: Hans Reitzel, 2007.
- Kraft, Ole Bjørn & Max Kjær Hansen: *Danmark udslettes! – Betragtninger over dansk Rigspolitik*, Kbh.: Den ny Tids Forlag, 1918.
- Kraft, Ole Bjørn: *Ung mand under vejs – erindringer fra årene 1912-1926*, Kbh.: Nyt Nordisk Forlag, 1958.
- Paludan, Jacob: *Feodor Jansens Jeremiader*, Kbh.: Hasselbalch, 1927.
- Peters, Rikke L.: *Aus Liebe zum eigenem Land*, upubliceret ph.d.-afhandling: Aarhus Universitet, 2012.
- Payne, Stanley: *A History of Fascism – 1914-1945*, Madison: Wisconsin University Press, 1996.
- Rasmussen, Jørgen: *Victor Pürschels forhold til Det konservative folkeparti*, Upubliceret speciale, Historie: Københavns Universitet, 1977.
- Rode, Helge: *Paa Pladsen med de grønne Træer – Strømning i Nutidens Aandsliv*, Kbh.: Gyldendal, 1924.
- Schanz, Hans Jørgen: *Modernitet og religion*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2008.
- Schumpeter, Joseph: *Capitalism, socialism and democracy*, London: George Allen & Unwin, 1976.
- Scott, James C.: *Seeing like a State – How certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven & London: Yale University Press, 1998.
- Skov, Christian Egander: 'Radical Conservatism and Danish Imperialism – The Empire Built "Anew from Scratch"', *Contributions to the History of Concepts*, 8:1, 2013, s. 67-88.
- Skov, Christian Egander: *Den nye tid – konservatismens ideologiske udvikling i mellemkrigstiden*, upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2013.
- Sternhell, Zeev: *Neither right nor left – fascist ideology in France*, Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Thorup, Bo Beier: 'Under det kolde Styrbad', *Historie/Jyske Samlinger*, b. 19, 1991, s.467-500.
- Weber, Max: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: Routledge, 1992.

STATENS BLIK – BLIKKET PÅ STATEN

EN KRITISK DISKUSSION AF SCOTTS SIMPLIFIKATIONER

■ SØREN RUD & SØREN IVARSSON

I denne artikel bruger vi en præsentation af James Scotts klassiker *Seeing Like a State* som indgang til at diskutere den statsopfattelse, som præger Scotts indflydelsesrige forfatterskab. Det er ikke ufortjent, at *Seeing Like a State* har haft en betydelig gennemslagskraft. Bogen er båret af et forbilledligt klart argument, der underbygges gennem en række empiriske eksempler med imponerende geografisk og tidslig spændvidde. Scotts argumentation er desuden knyttet til et politisk budskab, som har haft en stærk appel i en periode, hvor det står klart, at højmodernismens ambitiøse forsøg på at forme en bedre verden til tider er endt i fiasko. Imidlertid rejser en nærlæsning af Scotts argumenter en række spørgsmål om karakteren af den stat, som på mange måder er udgangspunktet for hans undersøgelse. Vi tænker her dels på, at staten, i Scotts optik, optræder som en monolit, der af natur er repressiv og udbytende. Dels på hvordan stat og samfund fremstår som enheder, der helt uproblematisk kan adskilles. På den ene side gør Scotts essentialisering af statens natur, og hans dikotomiske opfattelse af stat-samfund, det muligt at rette en helt fundamental og ofte vedkommende kritik af statslige projekter. På den anden side tilbyder dette udgangspunkt et meget forsimplet billede af den måde, hvorpå stater konstitueres og manifesterer sig i det moderne samfund. I sidste ende fremkalder Scotts blik på staten en simplificeret opfattelse af moderniseringsprojekter, som afskærer os fra at forstå vigtige aspekter af disse fænomeners komplekse natur.

I det følgende indkredser vi Scotts statsforståelse gennem en præsentation af Scotts analyser i de tre bøger *Seeing Like a State*, *The Moral Economy of the Peasant* og *The Art of Not Being Governed*. Derefter kontekstualiserer og problematiserer vi Scotts statsopfattelse i forhold til forskellige nyere teoretiske aspekter i diskussionen om staten som fænomen. Endelig diskuterer vi de problemer, der er relateret til Scotts analytiske udgangspunkt.

SCOTTS BLIK PÅ STATEN

Scott fører i *Seeing Like a State* argument for, at moderniseringsbestræbelser oftest har været baseret på en simplificerende og ensrettende videnskabelig im-

perialisme. Både som vidensform og praksis har moderniseringsbestræbelserne fejlet, fordi de ikke kunne rumme den lokaliserede og praksisbaserede viden, som Scott mener, det er nødvendigt at respektere for at skabe succesfulde samfundsmæssige interventioner. Bogens første analytiske eksempler viser, hvordan den tidlige videnskabelige skovdrift fejlede, fordi den var baseret på en forsimplet forståelse af plantearternes komplekse biologiske samspil. Dette bruges som afsæt til at definere begrebet statssimplifikationer, som dækker over processer, gennem hvilke stater forenkler en kompliceret virkelighed for at gøre den egnet til styring. Forsimplingerne gør det muligt at måle, veje og tælle virkeligheden med henblik på at intervenere og styre, men forsimplingerne gør samtidig vold på diversiteten ved at ekskludere alle de elementer af virkeligheden, der ikke følger sig ind i den systematiserede iagttagelsesmåde. Således er statens blik, ligesom den videnskabelige tilgang til skovdrift, styret af en drøm om total forståelse og kontrol af samfundet.

Drømmen om at kunne forstå og kontrollere naturen og det sociale liv, som er fremtrædende i Scotts udlægning af højmodernismen, er tæt knyttet til en ambition om at bruge videnskaben til at tilrettelægge de optimale rammer om den menneskelige tilværelse. Ifølge Scott er den simplificerende logik, som drømmen om kontrol bygger på, ikke udelukkende knyttet til stater; den kan ligeså godt anvendes af private aktører. Specielt for statens simplifikationer er til gengæld det monopol på legitim anvendelse af magt, som følger med. De mest tragiske eksempler på fejlslagne statslige forsøg på at udvikle og modernisere hviler således, ifølge Scott, på en kombination af tre elementer: 1) ambitionen om en administrativ ordning af natur og samfund og 2) statens utæmmede anvendelse af magt, samt endelig 3) et svækket civilsamfund, der ikke evner at rejse en livskraftig modstand.¹

Med udgangspunkt i sin kritiske holdning til det, han kalder højmodernismens forandringsvisioner, undersøger Scott i bogen forskellige storstilede planer om at forme optimale livsrammer under forskellige formål. Ved anlæggelsen af byer som Brasilia og Chandigarh var planlæggerne opsatte på at tilrettelægge byrummet i forhold til at optimere beboernes tilværelse. Scott bruger den schweizisk-franske arkitekt Le Corbusiers ideer som eksempel på de forandringsvisioner, der lå bag de planlagte byer. Centralt i Le Corbusiers byplanlægning var, udover den dominerende æstetiske fordring om enkelthed, idealet om funktionel segregation: "the city itself was an exercise in planend functional segregation – an exercise that became standard urban-planning doctrine until the late 1960s".² Den funktionelle segregation indebar en opdeling af byens rum i forskellige zoner efter funktionalitet: "There would be separate zones for workplaces, residences, shopping and entertainment centers, and monuments and government buildings".³

1 Scott: *Seeing*, 88-89.

2 Scott: *Seeing*, 109.

3 Scott: *Seeing*, 109-110.

De højmodernistiske, planlagte, byer er for Scott tæt knyttet til statens administrative magt:

It is not a coincidence that many of the high-modernist cities actually built – Brasilia, Canberra, Saint Petersburg, Islamabad, Chandigarh, Abuja, Dodoma, Ciudad Guayana – have been administrative capitals. Here at the center of state power, in a completely new setting, with a population consisting largely of state employees who have to reside there, the state can virtually stipulate the success of its planning grid.⁴

Byplanlægningen fejlede imidlertid ifølge Scott især fordi den ikke havde blik for, hvordan områder med blandede aktiviteter er betydningsfulde for bylivet. Bag de planlagte byer var en "inadequate recipe for a satisfactory human community".⁵ I sin analyse af Brasilia, der fremstår som en næsten komplet virkeliggørelse af de højmodernistiske visioner, er Scott opmærksom på, at den sociale ingeniørkunst ikke lykkedes med at styre og optimere indbyggernes tilværelse: "The real Brasilia, as opposed to the hypothetical Brasilia in the planning documents, was greatly marked by resistance, subversion, and political calculation".⁶

Andre steder i bogen analyserer Scott, hvordan grandiose forsøg på at fremme produktiviteten i landbruget, under såvel den kommunistiske tvangskollektivisering i Sovjet som udviklingsprojekter i Afrika, endte i fiasko. I alle de analyserede tilfælde optræder simplifikationer som en afgørende del af forklaringen på de mislykkede bestræbelser. Her er det værd at bemærke, at det afgørende for Scott ikke er den ideologiske toning i forandringsvisionerne (eksempelvis socialistisk, borgerlig eller fascistisk), men derimod bestræbelsen på total kontrol over naturlige eller samfundsmæssige processer, som han betegner som en slags højmodernismens planlægningshybris. Det er både de socialistiske og de markedsorienterede statsaktører, der simplificerer og tramper hensynsløst hen over de lokale praksisser. Dermed er det visionen om kontrol og planlægning af natur og samfundsliv baseret på videnskabelige styringsteknologier, der er genstand for Scotts kritik. Den totaliserende ambition om at forstå og kontrollere mislykkedes, ligesom den forsimplede forståelse af natur og livsformer forplumrede intentionerne om en mere effektiv landbrugsproduktion. Forestillingen om, at produktionen af fødevarer kan blive langt mere effektiv ved hjælp af videnskabeligt baserede effektivitetsforanstaltninger led grundstød, eksempelvis i Tanzania under Nyereres ambitiøse reformforsøg i 1970'erne. Udpining af jorden og en øget sårbarhed over for plantesygdomme og udsving i klimaet blev, ifølge Scott, resultatet af de videnskabelige forsøg på at tilrettelægge landbrugsproduktionen på den mest effektive måde. Det videnskabelige blik på natur og sam-

⁴ Scott: *Seeing*, 145.

⁵ Scott: *Seeing*, 309.

⁶ Scott: *Seeing*, 130.

fund er dermed udgangspunktet for de statsinterventioner, som Scott retter en markant kritik mod.

I sidste ende ligger der således et helt kompleks af elementer – autoritær højmodernisme, staten som magtaktør, videnskabelig simplificering og social planlægningsiver – under Scotts spidende kritik af moderniseringsprojekterne. Over for højmodernismens planlægningshybris står den lokalt funderede viden, *metis*, der ikke kan indfanges under den standardiserede iagttagelsesform, som er udgangspunkt for statens virkemåde.

Selvom staten er en gennemgående kategori i bogen, definerer Scott aldrig nærmere, hvad vi skal forstå ved denne magtbesiddende enhed. Hos Scott er staten ikke alene en gennemgående aktør, den er også tildelt en nærmest omnipotent og potentielt destruktiv kraft, som kan simplificere, udgrænse og forandre. I to andre af Scotts indflydelsesrige bøger – *The Moral Economy of the Peasant* og i *The Art of Not Being Governed* – findes en lignende opfattelse af staten.

I starten af 1930'erne blev det koloniale styre i Burma og Vietnam rystet af omfattende bondeopstande. I *The Moral Economy* ønsker Scott at forklare, dels hvorfor bønderne i vidt forskellige dele af Sydøstasien gjorde oprør på samme tidspunkt, dels hvorfor sådanne opstande rent faktisk er sjældne begivenheder i den koloniale historie. Ifølge Scott skal årsagen til den udstrakte sociale ro findes i bondesamfundenes subsistensetik og den dertil relaterede moralske økonomi. Grundantagelsen er, at bønderne primært søgte at sikre deres subsistens fremfor at maksimere deres indkomst. Bønderne bedømte således ikke en udbyttingsrelation ud fra, hvor meget de skulle betale, men snarere efter hvor meget de havde tilbage, *efter* at de havde betalt. Den moralske økonomi indebar først og fremmest, at jordbesidderne justerede de afgifter, som de pålagde bønderne, men også at de på andre måder understøttede bøndernes subsistens. Med Scotts ord repræsenterede disse "informal social guarantees of village life [...] something of a living normative model of equity and justice".⁷ Der var, ifølge Scott, tale om, at denne form for prækapitalistisk normativ orden var baseret på en garanti af "minimal social rights in the absence of political or civil rights. Peasants expected of elites the generosity and assistance that they imposed within the village on their better-off neighbors; social rights were, in this sense, village morals writ large".⁸

I overensstemmelse med denne samfundsdiagnostik mener Scott, at de nævnte bondeopstande kan forklares som en reaktion på, at en række faktorer havde undermineret den moralske økonomis dynamik. Her er især den moderne koloniale stat central, idet den på flere måder medvirkede til at underminere landsby-samfundenes moralske økonomi. For det første ved at gøre jordbesidderne mindre afhængige af lokale foranstaltninger, og for det andet ved at etablere et nyt skatteregime. Ikke alene opkrævede den koloniale stat skatter på langt flere om-

7 Scott: *The Moral Economy*, 41.

8 Scott: *The Moral Economy*, 184.

råder, dens opkrævning skete samtidigt med langt større effektivitet. For Scott er den moderne stat en enhed, som kun tilgodeser egne behov, som stabiliserer sin indkomst på bekostning af de landlige subjekter og som i processen underminerer lokale traditioner og strukturer.⁹

Ifølge Scott er der her tale om et mere eller mindre generisk træk ved den moderne bureaukratiske stat, som er en konsekvens af dens natur og manglende forankring i det lokale miljø.¹⁰ Men Scott taler dog også om den koloniale stats særtræk eller egenart, idet han fremhæver, at koloniale administratorer var mindre lydhøre over for lokale skikke, vilkår og traditioner, end administratorer i Frankrig.¹¹ Som Scott bemærker andetsteds har den koloniale stat dermed mere magt end dens "metropolitan parent".¹² Hvad enten staten optræder i en kolonial eller en ikke-kolonial sammenhæng, tegner Scott altså et utvetydigt billede af en udbytterstat, hvis blik og handlinger ikke tillader eksistensen af lokale variationer og praksisser. Staten er i sidste ende en destruktiv aktør, der kun har sin egen styrkelse og overlevelse som rationale – ikke en moralsk kontrakt med lokalbefolkningen.

I bund og grund møder vi den samme stat i Scotts senere *The Art of Not Being Governed*. Denne bog kan på mange måder læses som en udløber af *Seeing Like a State*. I sidstnævnte satte Scott, som tidligere nævnt, fokus på, hvorledes statens simplificerede blik på rum og ressourcer nødvendigvis må føre til, at statsinterventioner er dømt til at mislykkes. Han hyldede ligeledes den lokalt forankrede viden, og de der står uden for statens kontrol. I *The Art* er det netop bestræbelser på at undgå statens blik, som Scott sætter fokus på ved at undersøge, hvordan befolkningsgrupper bevidst søger en tilværelse uden for statens rum.

I al sin enkelthed argumenterer Scott i *The Art* for, at forskellige befolkningsgrupper indtil 1945 havde succes med at undslippe statens greb ved at bosætte sig omkring en bjergformation, som omfatter områder i Indien, Kina, Vietnam, Thailand, Laos, Cambodja og Malaysia. Denne region betegner Scott som *Zomia*.¹³ I sin fremstilling fremskriver Scott den klassiske dikotomi mellem lavlands- og højlandssamfund/kulturer, som er karakteriseret ved modstillingerne: hierarkisk over for egalitær samfundsorganisation, skriftlig over for skriftløs tradition, avanceret landbrug karakteriseret ved kunstvanding over for svedjebrug, civilisation over for primitivisme. I mere traditionelle fremstillinger optræder befolkningsgrupper i højlandet som reminiscenser af en tidligere samfundsformation, som blev forbigået af den generelle historiske dynamik. Inden for denne forstå-

9 Scott: *The Moral Economy*, 94, 98, 118.

10 Scott: *The Moral Economy*, 97.

11 Scott: *The Moral Economy*, 98.

12 Scott: 'Afterword', 401,

13 En betegnelse som på flere tibeto-burmanske sprog refererer til "highlander" og som af bl.a. Willem van Schendel også er blevet benyttet som betegnelser for fastlandssydstasiens bjergområde, Scott: *The Art*, 14-15.

elsesramme repræsenterer højlandsbefolkningens samfundsmæssige, kulturelle og produktionsmæssige organisationsform en form for "primal stuff" eller som lavlandets "levende forfædre". Men som Scott konkluderende bemærker: "hill people are not pre-anything. They are better understood as post-irrigated rice, postsedentary, postsubject, and perhaps even postliterate".¹⁴ I Scotts forståelse udgør højlandsbefolkningernes levevis et bevidst forsøg på at undslippe statens udbytning, og de er således bevidst flyttet til et område, hvor statens greb er minimalt. Tilmed har de, ifølge Scott, indrettet deres samfund, kultur og økonomi på en måde, som gør dem modstandsdygtige over for den statslige organisationsform. I Scotts ordbog fremstår højlandsområderne således som "zones of refuge", deres landbrugsform og produkter betegner han som "escape agriculture" og "escape crops", den egalitære og flydende sociale struktur er "escape social structure", og sammenlagt er der tale om "state repelling societies" eller "stateless spaces".¹⁵

I denne opfattelse står højlandsbefolkningernes samfundsmæssige organisation i et klart modsætningsforhold til de sociale forhold i lavlandet. I den forbindelse betegner Scott skabelsen af Zomia og denne regions kulturer og samfund som en "statseffekt" forstået således, at befolkningsgrupperne er flyttet til højlandet som en konsekvens af statsdannelse og statseksansion i lavlandet, og her ønsker de, gennem deres specifikke måde at indrette samfund, kultur og produktion på, at skabe et ikke-statsrum.¹⁶

I *The Art* sætter Scott altså primært fokus på befolkningen i højlandet og deres bestræbelser på at undslippe statens greb. Bag denne fortælling figurerer den samme opfattelse af staten, som han fremskrev i de tidligere værker. Scotts stat er en undertrykkende enhed, som udfordrer befolkningens eksistens på grund af dens økonomiske krav og udvisker kulturel og produktionsmæssig diversitet. Endelig truer de stater, som Scott analyserer, befolkningens eksistens ved at koncentrere indbyggerne og dermed gøre dem sårbare over for sygdomme – statens rum er en magnet for sygdomme – og Scott karakteriserer den før-koloniale stat som en "centripetal population machine".¹⁷

På trods af, at denne kritiske holdning til statsmagt har været ret konstant i Scotts forfatterskab, kan man identificere en vis udvikling. I *The Moral Economy* skriver Scott i en fodnote om forskellige staters beskatningspraksisser: "There is nothing inevitable here about the role of the state. In postcolonial North Vietnam and Burma the state intervened to redistribute land and to stabilize peasant income and security. Almost all postcolonial states have eliminated capitation tax-

14 Scott: *The Art*, 337.

15 Scott: *The Art*, 22-23, 178, 199.

16 Scott: *The Art*, 146, 326.

17 Scott: *The Art*, 64.

es as a source of revenue".¹⁸ Her optræder de postkoloniale stater altså som garanter for en vis retfærdighed og stabilitet i bondebefolkningernes økonomiske og sociale vilkår. Derimod fremstår de behandlede stater, i *Seeing Like a State* og *The Art* – uanset deres politiske grundlag – entydigt som negative størrelser. Her er det ikke de enkelte staters ideologiske rationale, der er problematisk, det er snarere selve staternes virkemåde: den simplificerende, videnskabelige, teknologiske og standardiserende tilgang til virkeligheden. Den mere kategoriske afstandtagen til staten, som præger *Seeing Like a State* og *The Art*, signaleres i undertitlen på sidstnævnte bog: *An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. Scotts statskritiske, og i sidste ende måske anarkistiske ståsted, bekræftes i hans nyeste bog *Two Cheers for Anarchism*, som hylder uvidenskabelig lokaliseret viden og menneskelig kreativitet som modspil til den hierarkiserende logik, som følger med et liv inden for rammerne af en stat.

Selvom staten altså indtager en meget dominerende rolle i Scotts forfatterkab, har han ikke brugt meget energi på at diskutere dens natur. I det følgende afsnit vil vi sætte Scotts forståelse af staten i relation til traditionelle og nyere tendenser i opfattelsen af staten. Dermed sætter vi rammen for en diskussion af de analytiske konsekvenser af Scotts statsforståelse.

FORSKELLIGE STATS-EPISTEMOLOGIER

Forståelsen af den moderne stat er i traditionelle historiske, sociologiske og politologiske analyser tæt knyttet til spørgsmålet om opretholdelse af samfundsordenen. Håndhævelsen af en indre samfundsorden udgør her, sammen med evne og vilje til at forsvare et afgrænset territorium udadtil, fundamentet i definitionen på statsmagt. Max Webers klassiske diktum om statens monopol på legitim brug af fysisk magt inden for et afgrænset territorium er et godt eksempel på den betydning som især samfundsvidenskabelige positioner traditionelt har tildelt ordenhåndhævelse i forståelsen af og definitionen på en stat. I forlængelse af dette princip dækker betegnelser som fejlslagne eller skrøbelige stater typisk over en vigende eller manglende kontrol over magtmidlerne og dermed samfundsordenen inden for et givent territorium. Den klassiske statstænkning er således kendetegnet ved, at magt opfattes som knyttet til den centrale enhed staten, der selvom den ikke er personificeret i enkelte individer, fremstår som et entydigt udgangspunkt for ledelse og orden.

Denne klassiske politologiske forståelse af staten som centrum for enhver form for samfundsmagt stod længe stærkt i forskningen. Med den marxistiske indflydelse i 1970'erne og 1980'erne, kom samfundsanalyser dog i stigende grad til at bestå i en kritik af institutioners ideologiske effekter. I de marxistisk inspirerede analyser var disse ideologiske effekter kun et udtryk for det egentlige

18 Scott: *The Moral Economy*, 196, note 4.

problem: klassesamfundet. Ikke-marxistiske analyser var i denne periode heller ikke synderligt optaget af staten som formation, men fokuserede mere på individets vilkår og handlemuligheder under forskellige samfundstyper.¹⁹ Efter at den dominerende analytiske ramme i en årrække således havde været samfundsforhold som klasse, ideologi og økonomi, så blev staten for alvor sat på den analytiske dagsorden i den periode, hvor Scott skrev de tre bøger, som vi har behandlet tidligere i artiklen.

På den ene side markerede stats-centrerede studier, som Evans, Ruschemeyer og Skocpol's antologi *Bringing the State Back In* fra 1985, en bestræbelse på at bringe staten tilbage som analytisk kategori i undersøgelser af politiske og sociale forhold.²⁰ Et fællestræk for analyserne, der falder inden for denne statscentrerede tilgang (*neo-statism*), er, at staten optræder som en selvstændig aktør, som ikke bare tjener økonomien eller civilsamfundet, og at staten opfattes som en enhed, der er tydeligt adskilt fra samfundet.

På den anden side anfægtede en nyere bølge forskning i større eller mindre grad den centralistiske statsforståelse, der er omdrejningspunktet i den klassiske såvel som i "Bringing the State Back In"-positionens forståelse af statsmagt. Forskere fra vidt forskellige felter har således, eksempelvis med nøgleord som "state effect" og "states of imagination", i løbet af de sidste 20 år sat en gentænkning af staten på dagsordenen.²¹ Denne gentænkning har ikke, i overvejende grad, været rettet mod staten som institution, men snarere mod de processer, der får staten til at fremstå som en enhed og som en social drivkraft i hverdagslivet. Den centrale bestræbelse har dermed rettet sig mod at analysere de ordens- og menings-skabende praksisser, der er med til at forme og bevare indtrykket af en samfundsorden bestående af stat og samfund. Drejningen i opmærksomhed fra et statsligt magtcentrum til processer, som skaber en statsillusion eller -effekt, flytter på sin vis vægten fra statens bureaukratiske apparat til hverdagslivets praksisser. Statsforståelser, der lægger vægt på sådanne praksisser, har dog ikke som mål at fjerne eller ignorere staten som analytisk enhed, selvom de er blevet anklaget for det. I sin vigtige kritik af "Bringing the State Back In"-traditionens *neo-statism* udtrykker Timothy Mitchell det således:

The state cannot be dismissed as an abstraction or ideological construct and passed over in favour of more real, material realities. In fact, this distinction between conceptual and material, between abstract and real, needs placing in historical question if we are to grasp how the modern state has appeared.²²

19 For en sammenfatning af tilgange til staten se Jessop: *State Power*.

20 Evans, Rueschemeyer & Skocpol (red): *Bringing the State Back In*.

21 Hansen og Stepputat (red): *States of Imagination*; Mitchell: 'The Limits' og 'Society, Economy, and the State Effect'.

22 Mitchell: 'The Limits', 94.

For Mitchell er staten derfor hverken et begreb, som skal opgives eller en institutionel virkelighed, der skal bringes "back in". Hans pointe er, at vi ikke skal spille tid på at diskutere, hvor vi skal placere grænsen mellem samfund og stat, men snarere historisere denne skelnen ved at se på de praksisser, som bidrager til at konstruere en verden:

that appears to consist not of a complex of social practices but of a binary order: on the one hand individuals and their activities, on the other an inert structure that somehow stands apart from individuals, precedes them, and contains and gives a framework to their lives.²³

Ifølge Mitchell kan vi finde kernen i denne proces, hvorved det tilsyneladende bliver muligt at trække et skel mellem samfund og et fritstående statsapparatet, i de moderne, mikrofysiske metoder, som Foucault kalder discipliner. For, som Mitchell hævder, er disciplinære teknikker to-dimensionelle. En dimension refererer til, hvordan disciplin er en intern (eller lokal) produktiv magt, der producerer det moderne individ, som "an isolated, disciplined, receptive, and industrious political subject".²⁴ På samme tid ser Mitchell ideen om en institution som "an abstract framework separate from the particular practices it frames", eller som et produkt af præcis de samme teknikker.²⁵ Således foreslår han, at staten skal analyseres som en strukturel effekt – ikke som en egentlig struktur, men som en magtfuld, metafysisk effekt af praksisser, som gør at sådanne strukturer synes at eksistere.

Mitchell ønsker med denne de-naturaliserende (eller af-essentialiserende) tilgang at undersøge staten som en effekt af specifikke processer og måder at organisere sig på. Således taler Mitchell om *statseffekt*: en forståelse af staten som en effekt af hverdagslige praksisser, som organiserer mennesker og rum. Staten er her et åbent felt med mangfoldige afgrænsninger, som ikke er stabilt forankrede i institutionel eller geografisk forstand. Man kan sige, at det er de lokale (ordensskabende) praksisser og fortykningen af dem, der udgør statens eksistens, ikke den anden vej rundt.

Thomas Blom Hansen og Finn Stepputat opsummerer i indledningen til antologien *States of Imagination* fra 2001 nyere teoretiseringer af staten gennem identifikation af en spænding mellem de to meget forskellige stats-epistemologier: 1) dels et gramsciansk billede af staten som den herskende klasses redskab; 2) dels et Foucault-inspireret billede af staten som omløbspunkt for decentrale magtteknologier/-strømninger.²⁶ De to statsepistemologier giver et godt bille-

23 Mitchell: 'The Limits', 94.

24 Mitchell: 'The Limits', 93.

25 Mitchell: 'The Limits', 94.

26 Hansen og Stepputat (red): *States of Imagination*, 2-3. Denne tilgang trækker specielt på og udfolder Foucaults governmentalitets-begreb, som han introducerede i sine forelæsninger på Collège de France i slutningen af 1970'erne. Foucault: *Security*.

de af statens dobbelttydighed: illusorisk og konkret, destruktiv og produktiv på samme tid.

Identifikationen af denne spænding mellem to forståelser af staten leder frem til en placering af det statsbegreb, der som bagvedliggende forståelsesramme dominerer Scotts forfatterskab, men forbliver temmelig ubehandlet. I *Seeing Like a State* er det statens blik, der ikke indfanger nuancerne, og det er staten, der med udgangspunkt i sin simplificerende logik og sit magtmonopol, iværksætter de mest ødelæggende moderniseringstiltag. I Scotts epistemologi er staten en enhed, hvori samfundsmagten er centraliseret, og denne samfundsmagt er destruktiv (ikke-produktiv) og konkret (ikke-illusorisk). Inden for denne forståelsesramme analyserer Scott staten som en aktør, hvis handlinger har konkrete virkninger hos de befolkninger, som er målgruppe for sådanne handlinger. Disse virkninger eller effekter kan både være tilsigtede og utilsigtede. Som tidligere nævnt taler Scott f.eks. om bosættelsesmønstrene i højlandet som *en effekt af* statens virke. Mitchells omtalte statseffekt betegner derimod det forhold, at staten skabes gennem praksisser, som både fremkalder og bekræfter dens eksistens. Scotts og Mitchells divergerende forståelser af "virkning" eller "effekt" afspejler forskellen mellem deres statsforståelser: for Scott er staten en central magtenhed, der har en effekt; hos Mitchell er staten en (mere eller mindre illusorisk) effekt af forskellige praksisser.

SCOTTS BINÆRE STATSFORSTÅELSE

Hvilke implikationer har det for Scotts analyser, at han opererer med denne centralistiske statsforståelse? Først og fremmest er det ret enkelt for Scott – ligesom det er i analyser præget af "Bringing the State Back In"-tilgangen – at udpege statens grænser. Forandringstiltagene, han analyserer, er entydige produkter af statsplanlægning. Billedet kompliceres ikke af, at private organisationer og individer medvirker til at skabe udviklingen. Hvor staten i et Foucaultsk perspektiv mest af alt optræder som omløbspunkt for eksisterende samfundsstrømninger, er den hos Scott et entydigt udgangspunkt for samfundsmagten. Med afsæt i denne statsforståelse, bidrager Scotts analyser med en klar kritik af hensynsløse statsapparaters indsigtsløse hærgen. Selvom denne kritik ofte er vedkommende, forsimples Scotts centralistiske statsforståelse til tider de problemstillinger, han adresserer. Ligeså enkelt det er for Scott at udpege, hvad der kommer *fra* staten, ligeså enkelt er det nemlig for ham at udpege, hvad der ligger *uden for* staten. Således opererer Scott med en klar adskillelse af stat og samfund. I hans fremstilling optræder staten som den eneste aktør, der er drevet af højmodernismens ideologi, mens samfundet kun optræder som modtager af, eller kilde til modstand mod, statens modernistiske projekter. Ikke-statslige aktører optræder ikke som aktive medspillere i disse projekter.

Antropologen Hjørleifur Jonsson har rettet en stærk kritik mod netop dette aspekt af Scotts analyse i *The Art*. I denne bog benytter Scott netop Jonssons dis-

kussion af Mien-samfundene fra højlandet i Thailand, til at beskrive lavlands-højlands-dikotomien.²⁷ Jonsson er dog ikke begejstret for Scotts brug af hans bog. Han tager klart afstand fra, at Scott bruger den som udgangspunkt for sin frem-skrivning af et allestedsnærværende binært modsætningsforhold mellem staten og dennes subjekter, og fra den uforbeholdne hyldest til dem, der søger at undgå statens indflydelse. Som Jonsson udtrykker det:

The ostensible anarchism of standing outside the state dismisses the possibility of political negotiation. It offers instead liberalist moral geography that celebrates individualism and the cutting of social connections, as it disregards anyone – at home or far afield – who may have to bargain for basic rights and services.²⁸

Jonsson kritiserer altså Scotts binære univers, der præges af en simplificeret modsætning mellem undertrykkelse og frihed, hvor såvel staten som højlands-befolkningen naturaliseres. Muligheden for at forstå hvordan konkrete højlands-grupper forhandler med statens repræsentanter for at blive legitime statssubjekter med tilhørende rettigheder og muligheder er ikke til stede i denne position. Fremfor at fastholde både staten og højlandsbefolkningen som entydige aktører, ønsker Jonsson en tilgang, som betoner de konkrete netværk, som løber på tværs af Scotts binære typologi og muliggør forhandlinger. Jonsson skriver: "States don't act, but negotiation among people can bring certain things about".²⁹ For Scott befolkes Zomia imidlertid udelukkende af to grupper: dem som bravt har sat sig uden for staten, og dem der har givet efter og ladet sig omklamre af staten. Jonsson betegner dette som "an act of appropriation that denies any specific realities to Asian highland peoples".³⁰ På denne måde lukker Scotts binære opfattelse af stat-samfund og frihed-undertrykkelse ned for en forståelse af den rolle, befolkningen, lokale samfund og sociale netværk spiller i en konstant produktion og reproduktion af staten og dens grænser.

I det følgende afsnit vil vi se nærmere på netop denne problematik gennem en diskussion af Tania Murray Lis analyse af Verdensbankens projekter i Indonesien. Selvom Li erklærer sig enig i Scotts hovedargument, så sætter hun spørgsmålstegn ved, om Scotts analytiske apparat er nuanceret nok til at forstå logikken i moderne udviklingsprojekter. Som Li skriver, leverer Scotts binære kategorier – stat overfor samfund, statsrum overfor ikke-statsrum og magt overfor modstand – "insufficient analytical traction to expose the logic of these schemes or to examine their effects."³¹

27 Jonsson: *Mien Relations*.

28 Jonsson: 'Paths to Freedom', 158.

29 Jonsson: 'Paths to Freedom', 167.

30 Jonsson: 'Paths to Freedom', 158-159.

31 Li: 'Beyond "the State"', 384.

HVEM ØNSKER FORBEDRING – ER DER GRÆNSER FOR STATEN?

Som bogtitlen *The Will to Improve. Governmentality, Development, and the Practice of Politics* markerer, anerkender Li den oprigtige vilje til at forbedre samfund, der næsten altid ligger bag udviklingsprojekter.³² Imidlertid er Li stærkt skeptisk over for den effekt, som de forskellige tiltag i sidste ende får, eller rettere lader hun sig fascinere af spandet mellem "what is attempted and what is accomplished".³³ I kraft af dette nuancerende og kritiske blik på udviklingsprojekter har Lis arbejde umiddelbart mange sammenfald med Scotts analyser af "schemes to improve the human condition". Programmerings-begrebet (*programming*), der er centralt i *The Will to Improve*, ligger tæt på Scotts statssimplifikations-begreb. Ligesom Scotts simplifikationer gør det muligt at måle, veje og tælle virkeligheden med henblik på at intervenere og styre, påpeger Li, at "[p]rogrammers must screen out refractory processes to circumscribe an arena of intervention in which calculations can be applied".³⁴ I begge tilfælde undertrykkes kompleksiteten i den virkelighed, der ønskes forbedret. To praksisser er ifølge Li centrale i denne sammenhæng, den ene er den problematisering, der udpeger det "problem", der skal forbedres, og den anden (*rendering technical*) skaber en forståelsesramme, der gør feltet muligt at intervenere i. Li er opmærksom på den snævre sammenhæng mellem disse praksisser. Som James Ferguson har påpeget, er identifikation af et problem forbundet med de forhåndenværende redskaber til at løse det. Ferguson argumenterer i sin bog *The Anti-politics Machine* også for, at udviklingsprojekternes tekniske tilgang får samfundsforandrende tiltag til at fremstå som apolitiske og nødvendige, således at de implicite prioriteringer sløres.³⁵ Li deler Fergusons kritiske blik på udviklingsprojekternes apolitiserende karakter og påpeger, at projekterne i det hele taget har en passiviserende effekt, der kan modvirke social uro. I forhold til den kritiske indstilling til samfundsforbedrende tiltag, er der dermed en hel del fællesskab mellem Scott og Li.

Der er imidlertid også fundamentale forskelle mellem de analytiske udgangspunkter. Ikke mindst fordi Li forsøger at tage højde for de komplicerede processer, der ligger bag udviklingen og implementeringen af mange udviklingsprojekter. Hun påpeger: "Many parties share in the will to improve", og ligesom mange har andel i de (ofte oprigtige) ønsker om at forbedre, har disse projekter sjældent ét enkelt mål, men derimod mange forskellige endemål.³⁶ Her peger Li blandt andet på, at store samfundsforandringer ikke nødvendigvis bliver trukket ned over hovederne på den lokale befolkning af en snæversynet og brutal statsmagt. I en analyse af et stort projekt, som Verdensbanken har gennemført i Indonesien,

32 Li: *The Will to Improve*.

33 Li: *The Will to Improve*, 7-8.

34 Li: *The Will to Improve*, 2.

35 Ferguson: *The Anti-politics Machine*, 7.

36 Li: *The Will to Improve*, 4.

hævder Li eksempelvis, at projektet på sin vis følger alle Scotts anbefalinger – de projektansvarlige lytter til den lokale befolkning, de tilrettelægger deres strategier på baggrund af den viden de indsamler og forsøger at lade forandringerne i projektet bygge på lokale traditioner. Alligevel er projektet ifølge Li præget af en form for magtudøvelse, der gennemtrumfer en bestemt type markedsorienteret udvikling. I sidste ende bliver forandringerne forankret i en slags ledelse-gennem-lokale-fællesskaber.³⁷ Her er der ikke tale om statskontrol over et socialt rum, men snarere om en ambition om at fremhæve det allerede eksisterende. Fællesskaberne bliver opfattet som naturlige, af lokale såvel som udefra kommende eksperter, men udgangspunktet er alligevel, at fællesskaberne har brug for forbedring.³⁸ Til tider hentes idealet for forandringen eller forbedringen af fællesskabet i en (forestillet) tidligere tilstand, andre gange i en optimering af det eksisterende. Men, som Li skriver, selv når "the object of desire – the authentic, natural community – is found to be intact, experts on community argue that it is vulnerable to degeneration because it lacks the capacity to manage change".³⁹

Dermed er vi fremme ved afgrænsningen af stat (og magt). I Scotts analyser fremstår afgrænsning af staten som beskrevet ganske ligetil. Modsat fremfører Li, stærkest i sin artikel "Beyond 'the State' and Failed Schemes", at der ikke findes et sted, der er uden for staten og magten. Man kan vende problematikken og sige, at staten ikke har monopol på at intervenere, regulere og "forbedre". Faktisk anfægter Li, at der på enkel vis overhovedet kan drages sikre grænser mellem det statslige og det ikke-statslige. Li hævder, at det således er nødvendigt at komme forbi Scotts fokus på autoritær (statslig) højmodernitet og videre til en generel kritik af forbedringsproblematikker, der kan rumme statslige såvel som ikke-statslige gruppers roller. Lis analyser er i ligeså høj grad rettet mod NGO'er som mod statsdrevne initiativer. Fundamentalt set er Lis magtopfattelse helt anderledes end Scotts, idet hun ligesom Mitchell (og Foucault) inddrager magtens produktive side fremfor kun at fokusere på den undertrykkende del. Konkret betyder det eksempelvis en opmærksomhed på de aktører og identiteter, der er knyttet til udviklingsprojekter. Lokale informanter, medarbejdere og ansatte bliver en del af projekterne. Selv den politiske modstand, der til tider rejses mod projekterne, er påvirket af den "forbedrende" logik. Som Li påpeger, kommer indonesiske aktivister nemlig i deres forsøg på en politisk mobilisering mod udviklingsprojekter til at blive en del af bestræbelserne på at forbedre: "They too are programmers. They share in the will to improve, and more specifically the will to empower".⁴⁰

37 Li trækker her på Nikolas Roses operationalisering af Foucaults governmentalitetsbegreb i forhold til at styre gennem lokale fællesskaber (*governing through community*). Rose: *Powers*, 176.

38 Li: *The Will to Improve*, 232.

39 Li: *The Will to Improve*, 233.

40 Li: *The Will to Improve*, 25.

EN UBESMITTET MODSTAND?

Ligesom Scott opererer med en stat-samfunds-dikotomi, fremanalyserer han en tydelig adskillelse mellem to forskellige former for viden: den videnskabelige og den praktiske. Med de interessante eksempler i *Seeing Like a State* vil Scott blandt andet vise, at den tidligere eksisterende dialog mellem videnskabelig og praktisk viden er blevet erstattet af "an 'imperial' scientific view, which dismisses practical knowhow as insignificant at best and as dangerous superstitions at worst".⁴¹ Den videnskabelige, formaliserede og standardiserede erkendelsesimperialisme levner ikke plads til de lokalt funderede, praktiske og fleksible indsigter, som ifølge Scott i praksis er uundværlige redskaber i social handlen og praktiske forhold. Bogens analytiske eksempler afslører således en generel pointe om formelt organiseret social handlen og undertrykkelsen af praktisk viden.⁴² I forhold til landbrug lister Scott eksempelvis tre årsager til, at den praktiske og lokalt funderede viden tilsidesættes som uvidenskabelig og ubrugelig: 1) jo mere viden, der findes lokalt, jo mindre værdi har ekspertens udsagn, 2) videnskaben er per definition knyttet til en forestilling om moderne fremskridt og udvikling og 3) den lokale og praktiske viden passer ikke ind i den videnskabelige modernismes konceptualisering af viden.

I slutningen af bogen søger Scott derfor med begrebet *Metis* at begrebsliggøre den praktiske og lokale (know-how /common sense-) vidensform, der udgrænses i den standardiserede iagttagelsesform. Her sætter Scotts grundlæggende magt- og statsforståelse rammen for en række kontraster mellem den undertrykkende videnskabelighed og den lokalt situerede praktiske viden, der nærmest optræder som en modstandsform. Som Scott formulerer det: "We might reasonably think of situated knowledge as being *partisan* knowledge as opposed to generic knowledge".⁴³ Selvom der kan siges meget godt om denne bestræbelse på at bryde med det etablerede videnshierarki og dermed skabe mere jævnbyrdighed mellem praktisk og videnskabelig viden, er de kategorier, som Scott trækker ud af sin analyse, præget af hans manglende greb om nuancerne.

Som allerede omtalt udpeger Li forskellige svagheder ved den enkle identifikation af den lokale viden som modsætningen til den undertrykkende videnskabelighed. Hun peger blandt andet på, at lokalt funderet praktisk viden til tider er selve udgangspunktet for videnskabelige interventioner. Eksempelvis er både koloniale og postkoloniale (udviklings-)projekter ofte blevet formuleret med udgangspunkt i en lokal praksis. Faktisk er koblingen mellem beherskelse af etnografisk viden om de koloniseredes kulturer og etableringen af konkret tilpassede styringsstrategier et veletableret tema i analyser af koloniale og postkoloniale situationer. Antropologen Bernard Cohn var blandt de første, der lagde vægt på

41 Scott: *Seeing*, 311.

42 Scott: *Seeing*, 310.

43 Scott: *Seeing*, 318.

denne sammenhæng mellem etnografisk viden og kolonial administration. Cohn beskrev, dels hvordan viden om forskellige befolkningsgrupper i Indien blev etableret i tæt forbindelse med det koloniale projekt, dels hvordan den indsamlede viden blev operationaliseret i konkrete strategier, der i sidste ende forstærkede og fastholdt kulturelle elementer hos de koloniserede folk.⁴⁴ Ifølge Nicholas Dirks er fremvæksten af bestemte kulturbilleder tæt knyttet til de koloniale projekter: "culture was what colonialism was as all about".⁴⁵ I denne optik er det vanskeligt at identificere, hvad der er oprindeligt og traditionelt. Etableringen af "traditionelle/oprindelige" kulturelle træk har ofte været en paradoksal effekt af kolonialt styre: "where culture was carefully depoliticized and reified into a specifically colonial version of civil society".⁴⁶

Nicholas Thomas bruger koloniprojektet i Fiji, hvor briterne havde kulturbeskyttelse som ideal, som eksempel på, hvordan en styringsstrategi kan være antropologisk funderet. De styringstiltag, der sigtede på at bevare den kulturelle oprindelighe, endte med at fastfryse den kulturelle situation og dermed underminere den traditionelle fleksibilitet og gensidighed i relationerne. I sidste ende var forestillingen om, at den fijianske kultur var sårbar med til at gøde jorden for forskellige forandrende interventioner. Paradoksalt nok endte ambitionen om at bevare det oprindelige dermed med at blive udgangspunkt for forandringer og "forbedringer".⁴⁷ Pointen i forhold til Scott er, at det kan være umådeligt vanskeligt at afgøre, hvad der er lokalt, oprindeligt og ikke-statsligt. Når de lokalt funderede, praktiske indsigter bliver mål for videnskabelig viden, og til tider danner udgangspunkt for visioner om samfundsforandring/-bevaring, bliver billedet nemlig mere kompliceret. Det bliver vanskeligt at opretholde skellet mellem det videnskabelige og det praktiske lag, fordi virkeligheden ofte er langt mere mudret og præget af modsætninger, end det ser ud til hos Scott. De empiriske eksempler, som Scott behandler, er kendetegnet ved autoritær statslig magtudøvelse, og her har den statscentristiske tilgang sin klare berettigelse. Imidlertid er Scotts tilgang mindre anvendelig, når magtudøvelse i højere grad fungerer gennem ikke- eller semistatslige aktører. Som Li skriver er missionærer, socialreformister, videnskabsfolk, politiske aktivister, etnografer og andre eksperter "who routinely diagnose deficiencies in the population or some segment of it, and who propose calculated schemes of improvement" ikke så synlige i Scotts arbejde.⁴⁸ Den lidt romantiske ide om en ubesmittet modstand, der vokser ud af analyserne i *Seeing Like a State* og *The Art*, er en konsekvens af Scotts forenkledte magt- og statsforståelse.

44 Cohn: *Colonialism*.

45 Dirks (red): *Colonialism*, 3.

46 Dirks (red): *Colonialism*, 8.

47 Thomas: *Colonialism's Culture*.

48 Li: 'Beyond "the State"', 386.

KONKLUSION

Et temanummer af *American Anthropologist* fra 2005 var dedikeret til en diskussion af Scotts bøger. En af bidragsyderne var Tania Li, der fremførte sin allerede omtalte kritik af Scotts ensidige magtopfattelse. I en afsluttende artikel fik Scott mulighed for at kommentere på artiklerne, og her svarede han temmelig polemisk på Lis kritik. Ifølge Scott er det lokalsamfundsorienterede udviklingsprojekt i Indonesien, som Li analyserer (og som Scott i øvrigt er ret positiv over for) ikke repræsentativt for verdensbankens aktiviteter. Det er derimod jordreformer, der efter et neoliberalt ideal, sikrer bønder privat ejerskab over deres jord. Her er magtfordelingen mellem de lokale aktører og den internationale organisation, ifølge Scott, så asymmetrisk, at den lokale indflydelse er begrænset. Han mener derfor, at magt-asymmetrien mellem stat og subjekter, der kendetegnede statens blomstringsperiode, er videreført i asymmetrien mellem internationale organisationer/NGOer og subjekter. Scott forholder sig derimod ikke så direkte til den kritik, Li retter mod den dikotomiske tænkning (vedligeholdet i Scotts kategorisering i organisationer/NGOer over for de modtagende subjekter). Han kommer tættest på ved at skrive, at meningsforskellen afspejler antropologens optagethed af detaljen i modsætning til politologens mere overordnede perspektiv.⁴⁹

Som vores diskussion viser, stikker forskellene dog dybere end det, Scotts forståelse som et spørgsmål om detaljeringsgrad. Mens Scott effektivt kritiserer det videnskabelige blikks destruktive kraft, placerer han entydigt dette blik ét sted (i højmodernismen hos staten). Uden for dette sted findes ikke-berørte rum (som Zomia) og ikke-videnskabelig viden (praktisk viden). Med vores perspektivering til andre analytiske tilgange til staten, har vi ønsket at komplicere eller nuancere Scotts opfattelse. I analyser præget af en alternativ stats-epistemologi, hvor magten er langt mere decentral og udspremt end hos Scott, analyserer forskerne typisk, hvorledes konkrete praksisser til stadighed producerer og reproducerer forestillingen om staten som en homogen enhed, der er klart afskilt fra samfundet. Mens Scotts stats- og magtopfattelse umiddelbart tilbyder en god kritik af magthavere og centralistisk funderede forandringsprojekter, finder vi, at hans analytiske redskaber er mindre gode til at forstå, *hvordan magt fungerer*. For at indfange de subtile måder, hvormed magt fungerer gennem ekspertviden og forankring i lokale netværker, må vi anlægge et andet blik på staten, som gør mere end at fremanalysere åbenlyse overgreb.

SØREN RUD

ADJUNKT

SAXO-INSTITUTTET

KØBENHAVNS UNIVERSITET

SORENRU@HUM.KU.DK

49 Scott: 'Afterword', 395-402.

SØREN IVARSSON
LEKTOR
SAXO-INSTITUTTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET
IVARS@HUM.KU.DK

ABSTRACT

The State's Gaze – The Gaze at the State: A Critical Discussion of Scott's Simplifications

Søren Rud

The Saxo Institute, University of Copenhagen.

E-mail: sorenru@hum.ku.dk

Søren Ivarsson

The Saxo Institute, University of Copenhagen.

E-mail: ivars@hum.ku.dk

This article focuses on the conception of the state that characterizes James C. Scott's influential writings. While the state appears as a prominent entity in Scott's texts, he leaves the concept of the state almost untreated from an analytical point of view. Taking departure in this observation, the authors first identify Scott's conception of the state through a discussion of his three books *Seeing Like a State*, *The Moral Economy of the Peasant*, and *The Art of Not Being Governed*. Then they contextualize and problematize Scott's conception of the state through a comparison with recent theoretical positions on the state as a phenomenon. Scott's perception of state and power offers a good departure for criticizing rulers and centralist-planned and executed projects of development. Still, the authors argue that Scott's analytical tools are less satisfactory when it comes to highlighting how power works. Thus, the authors argue that Scott's gaze at the state creates a simplified view of modernization projects which prevents us from understanding important aspects of their complex nature.

LITTERATUR

- Cohn, Bernard S.: *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*, Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Dirks, Nicholas B. (red): *Colonialism and Culture*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992.
- Evans, Peter B., Dietrich Rueschemeyer & Theda Skocpol (red): *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Ferguson, James: *The Anti-politics Machine. 'Development', Depoliticization and Bureaucratic Rule in Lesoto*, Minneapolis: University of Minnesota, 1994.
- Foucault, Michell: *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*, New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Hansen, Thomas Blom og Finn Stepputat (red): *States of Imagination: Ethnographic Explorations of the Postcolonial State*, Durham: Duke University Press, 2001.

- Jessop, Bob: *State Power*, Cambridge: Polity Press, 2008.
- Jonsson, Hjorleifur: *Mien Relations: Mountain People and State Control in Thailand*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005.
- Jonsson, Hjorleifur: 'Paths to Freedom: Political Prospecting in the Ethnographic Record', *Critique of Anthropology* 32 (2), 2012, 158-172.
- Li, Tania Murray: 'Beyond "the State" and Failed Schemes', *American Anthropologist* 107 (3), 2005, 383-394.
- Li, Tania Murray: *The Will to Improve. Governmentality, Development, and the Practice of Politics*, London: Duke University Press, 2007.
- Mitchell, Timothy: 'The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and their Critics', *American Political Science Review* 85 (1), 1991, 77-96.
- Mitchell, Timothy: 'Society, Economy, and the State Effect'. I George Steinmetz (red): *State/culture: State-formation After the Cultural Turn*, Cornell: Cornell University Press, 1999, 76-97.
- Rose, Niklas: *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Scott, James C.: 'Afterword to "Moral Economies, State Spaces, and Categorical Violence"', *American Anthropologist* 107 (3), 2005, 395-402.
- Scott, James C.: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven and London: Yale University Press, 1999.
- Scott, James C.: *The Art of Not Being Governed. An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, New Haven and London: Yale University Press, 2009.
- Scott, James C.: *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven and London: Yale University Press, 1976.
- Scott, James C.: *Two Cheers for Anarchism: Six Easy Pieces on Autonomy, Dignity, and Meaningful Work and Play*, Princeton: Princeton University Press, 2012.
- Thomas, Nicholas: *Colonialism's Culture: Anthropology, Travel, and Government*, Princeton: Princeton University Press, 1994.

MODERNITET, SUBJEKTIVITET OG RELIGION

HIZB UT-TAHRIRS FORESTILLINGER OM DEN MODERNE MUSLIM

■ DIETRICH JUNG & KIRSTINE SINCLAIR

Konstruktion af mennesker som subjekter var det mest centrale aspekt ved moderniteten i Michel Foucaults senere værker. Foucault observerede to forskellige men forbundne former for dannelse af moderne subjekter: domiansteknologier og selvets teknologier – altså eksterne og internaliserede disciplineringsstrategier – og skæringspunktet mellem disse teknologier opfattede han som udgangspunktet for regulering af social adfærd i bred forstand. Han kaldte dette udgangspunkt for styring af moderne individer for governmentalitet: en samling af institutioner, bureaukratiske processer, praksisser og viden i samarbejde om at forvandle det enkelte menneske til et subjekt. Historisk set var den moderne nationalstat den centrale aktør for implementeringen af disse forskellige former for governmentalitet. Stats- og subjektformation, modernitet på makro- og mikroniveau, gik således hånd i hånd som også den tyske sociolog Norbert Elias påviser i sit skelsættende værk *Der Prozess der Zivilisation* (1936). Men mens Elias har fokuseret på statens rolle i dannelsen af moderne subjekter, peger Foucaults teori på andre måder at inddrage forskellige arenaer for selv-dannelsen uden for statens rækkevide. Inspireret heraf anlægger vi i vores artikel dette perspektiv: Vi tager den islamistiske organisation Hizb ut-Tahrir som eksempel på moderne muslimsk governmentalitet uden tilknytning til en eksisterende stat men i stedet med et stærkt statsideal.

I de danske medier er Hizb ut-Tahrir (Befrielsespartiet) normalt kendt for højlydt og ganske aggressivt at tale dunder mod demokrati og liberale frihedsrettigheder, samt offentligt at demonstrere og påkalde sig Allahs storhed ("*Allahu akbar!*") under kalifatets sorte fane. Genindførelsen af en islamisk stat kaldet et kalifat er organisationens overordnede politiske mål og kalifatet skal sikre at muslimer rundt omkring i verden kan praktisere Islam korrekt og konstruere en form for moderne subjektivitet baseret på sande, islamiske værdier og levevis. Som den tidligere talsmand, Chadi Freigeh (i Hizb ut-Tahrir benævnt "medierepræsentant") forklarede i en videoinvitation til konferencen "Muslimernes rolle i Vesten", så kan "50 millioner muslimer i Vesten [...] påvirke samfundet massivt",

såfremt de forenes og bakkes op af en islamisk stat.¹ Som medlem forventes du derfor ikke blot at kunne referere til ideologisk materiale og argumentere på en bestemt måde, nej, du forventes også i din påklædning og opførsel at repræsentere partiet som et moralsk subjekt.

Med Hizb ut-Tahrir som eksempel stiller vi spørgsmålet: Hvorledes kombinerer en transnational, islamistisk organisation dominansteknologier med normgivende selvteknologier i ambitionen om at forme nye, moderne muslimske subjektiviteter i forbindelse med deres forestillede, globale kalifat? Det er dermed ikke Hizb ut-Tahrir selv, som står i centrum af vores artikel, men brug af begrebet governmentaltitet som teoretisk redskab til at analysere konstruktionen af en specifik islamisk form af modernitet. Vi tager Hizb ut-Tahrir som et paradigmatiske eksempel for at analysere islamistiske forestillinger om modernitet, som antager, at en autentisk form af muslimsk modernitet skal bygges på islamiske traditioner.² Kombination af modernitet og religion er her særlig interessant, fordi Hizb ut-Tahrir i den danske offentlighed ofte fremstilles som en ikke-moderne organisation præcis på grund af den religiøse identitet. Selvom Hizb ut-Tahrir er en relativt marginal organisation hvad angår størrelse, er den forskningsmæssigt interessant på grund af en dyb forankring i mere generelle og historisk indflydelsesrige moderniserings- og reformbestrebelse blandt muslimske tænkere og islamiske organisationer i overgangen mellem det 19. og 20. århundrede. Organisationen repræsenterer et godt eksempel på den så vigtige kombination af modernitet og religion i islamiske reformbevægelser.

Efter en kort præsentation af vores analytiske ramme vil artiklen anskueliggøre denne forankring af Hizb ut-Tahrir i den moderne islamiske reformbevægelse. Samtidig peger vi på ligheder og forskelle mellem Hizb ut-Tahrir og den i det 20. århundrede dominerende islamistiske organisation Det Muslimske Broderskab. Derefter diskuterer vi organisering og social adfærd med udgangspunkt i studier af Hizb ut-Tahrirs danske afdeling, og analyserer organisationens samtidige praksis i forhold til bearbejdning af tanker, sjæle, overbevisning, fysisk fremtoning og adfærd blandt medlemmer.³

1 Konferencen blev afholdt i oktober 2010 i Bella Center i København kun 10 måneder efter dette sted havde dannet rammen om FNs klimatopmøde COP15. Med valget af dette sted for arrangementet havde Hizb ut-Tahrir flyttet sig rent geografisk fra deres sædvanlige territorium: sportshaller og medborgerhuse på Nørrebro.

2 Det er vigtigt at pointere, at alle muslimer selvfølgelig ikke konstruerer modernitet med referencer til islamiske traditioner. Der findes store variationer af sekulære, nationalistiske og religiøse forestillinger om moderniteten blandt muslimer, og det er kun i løbet af de sidste årtier, at diskursen om det islamiske moderne har indtaget en vis dominerende position (cf. Jung et al.: *Politics of*).

3 Det empiriske materiale består af interviews med medlemmer og tidligere medlemmer samt deltagerobservation ved organisationens arrangementer og er hovedsageligt indsamlet i forbindelse med udarbejdelsen af ph.d.-afhandlingen: "The Caliphate as Homeland: Hizb ut-Tahrir in Denmark and Britain" (Sinclair: *Caliphate as Homeland*). Det seneste inter-

FRA MODERNITET TIL MODERNITETER

I et temanummer dedikeret til undersøgelse af historiske modernitetsforestillinger, er det uundgåeligt at forsøge sig med en definition af modernitet. Ikke mindst fordi en sådan definition er omstridt inden for socialvidenskaberne og humaniora. Den sikkerhed, der lå i formuleringerne i moderniseringsteorierne fra 1950'erne og 1960'erne, er i dag erstattet af et udvalg af konkurrerende modernitetsdefinitioner i flertal – alternative, sammenflettede, mangfoldige og fortløbende moderniteter. I dette bidrag tager vi med vores modernitetsbegreb afsæt i Foucaults formuleringer, fordi de indebærer et kritisk blik på forestillinger om det moderne subjekt som et kerneelement af moderniteten. Med henvisning til Baudelaire definerede Foucault modernitet som den ultimative udfordring og opgave for moderne individer at skabe deres selv; altså at gøre sig selv til genstand for et stykke komplekst udviklingsarbejde.⁴ Denne komplekse udfoldelse af selvet ligger til grund for moderne subjektivitetsformation. Den henviser til det moderne subjekts paradoksale natur, nemlig dette at subjektet dels er et resultat af egen skabelse, dels er resultat af kulturelle strukturer, der afgør hvilke former for subjektivitet, der er socialt genkendelige og acceptable. Som historisk betinget kulturel form er det moderne subjekt således et komplekst resultat af såvel selvudfoldelse som undertvingelse. Med dette begreb for det moderne subjekt rettede Foucault kritik mod den hegemoniske, liberale forestilling om en modernitet, der har frigjort individet som et autonomt, refleksivt, rationelt, selv-orienteret og udtryksfuldt subjekt. Med sin definition understregede Foucault det moderne subjekts hybride natur, ligesom han pegede på subjektivitetsformation i historisk set forskelligartede og konkurrerende former for social orden og diskursiv praksis som udgangspunkt.

Historisk specifikke magtrelationer præger moderne subjektivitetsformationsprocesser. Konstruktionen af offentligt anerkendte former for meningsfulde identiteter foregår inden for rammerne af sociale magtkonfigurationer. Centralt for disse magtkonfigurationer er moderne statsinstitutioner, som er knyttet til moderne subjektivitetsformation gennem begrebet governmentaltitet. I *Der Prozess der Zivilisation*, understregede Elias netop den gensidige afhængighed i den evolutionære udvikling af den moderne stat og det moderne subjekt. Med udgangspunkt i en kombination af makro- og mikrosociologiske perspektiver fandt Elias, at baggrunden for fremkomsten af det moderne individ lå i transformationen fra ydre påvirkning, restriktioner eller bundethed, til selvpåførte restriktioner. Som konsekvens heraf var den moderne forestilling om sondringen mellem

view med en dansk medierepræsentant blev gennemført i juni 2013 (Chadi Freigeh), mens det seneste møde med den nuværende medierepræsentant (Junes Koch) fandt sted i november 2014. Korrespondancen med tidligere medlemmer foregår løbende.

4 Foucault: 'What is Enlightenment', 41.

samfund og individ ifølge Elias ikke andet end en historisk betinget, konstrueret fiktion.⁵

Sammenhængen mellem fremkomsten af makrostrukturer og moderne subjektivitetsformation var også central i Michel Foucaults senere arbejde. Med begrebet governmentaltitet understregede han statens autoritet og det moderne subjekts autonomi som gensidigt afhængige. Moderne ledelse forstås således her som diskret integration af undertvingelsesteknologier, eller dominansteknologier, med selvets teknologier.⁶ Som en panoptisk institution styrer staten såvel det enkelte individ som hele befolkninger.⁷ Men Foucaults teori omfatter også analytiske tilgange til former for governmentaltitet, som ikke direkte er relateret til staten. Mens Elias' teori bygger på en lang historisk proces om sammenhæng mellem statsdannelse og individualisering, definerer Foucault governmentale praksisser og selvets teknologier som et kompleks af relativt selvstændige men indbyrdes afhængige sociale praksisser, hvor ikke blot staten men også ikke-statslige organisationer, sociale bevægelser og religiøse og ikke-religiøse etikker bidrager til den moderne subjektsdannelse.⁸

Det, vi her interesserer os for, er samspillet mellem statslig og ikke-statslig indflydelse, og hvorledes dominansteknologier fungerer gennem påtvungne autoritative regler for opførsel, mens selvets teknologier fungerer gennem historisk specifikke, individuelle fortolkninger af overvågning og afprøvning af grænser og rammer.⁹ Således peger Foucaults begreb governmentaltitet på et meget bredt felt af sociale praksisser rettet mod styring af kollektiver og individer.¹⁰ Men hvad er endnu mere vigtigt: Begrebet kombinerer modernitet som diskursivt fænomen og praksis for skabelse af modernitet gennem statslige og ikke-statslige midler.

Hvis man sammensætter perspektiverne fra Elias og Foucault, har man en ramme for fortolkning af moderne ledelsesformer med specifikke kombinationer af dominansteknologier og selvteknologier. Her anvender vi begrebet governmentaltitet som en heuristisk ramme for vores analyse af den historiske fremkomst af forholdet mellem dominansteknologier og selvteknologier. Med henvisning til Foucaults senere værker mener vi, at dette heuristiske begreb kan anvendes ikke bare til analyse af statsinstitutioner men også til analyse af den disciplinering, der finder sted hos ikke-statslige aktører som for eksempel Hizb ut-Tahrir. Selvom Hizb ut-Tahrirs dannelse og handlinger aldrig har været fuldstændigt afkoblet fra den moderne stat som politisk makrostruktur, så er Hizb ut-Tahrir primært en religiøs ikke-statslig organisation, som er opstået i kølvandet på en bredere

5 Elias: *The Civilizing Process*.

6 Foucault: 'About the Beginning', 162-3.

7 Foucault: *Discipline & Punish*.

8 Dean: 'A Social Structure of'.

9 Foucault: *The Use of Pleasure*.

10 Bröckling et al.: 'From Foucault's Lectures'.

strømning af moderne, islamiske reformbevægelser. I bestræbelserne på at nå det langsigtede mål, nemlig (gen)etableringen af et islamisk kalifat, ønsker Hizb ut-Tahrir i første omgang at skabe et ideal for et moderne, muslimsk subjekt. En sådan moderne muslim skal genereres af et regime af selvledelse og kontrol, som kombinerer partikulære former for dominansteknologi med selvteknologier. Vi prøver her at forstå Hizb ut-Tahrirs aktiviteter som et forsøg på at indskrive og retfærdiggøre specifikke former for moderne muslimsk selvforståelse blandt medlemmer. Når vi anvender perspektiverne fra Elias på eksemplet Hizb ut-Tahrir, kan vi observere en form for omvendt statsopbygning: en foregangsgruppe der har som mål at transformere individer på mikroniveau med henblik på at skabe statsagtige makrostrukturer i fremtiden.

I valget af en religiøs, social bevægelse som case for analysen af bevidste institutionelle og individuelle moderniseringsbestræbelser udvider vi Foucaults kritik af det liberale, autonome subjekt til også at omfatte en anden antagelse, der ofte tages for givet i klassisk moderniseringsteori, nemlig tabet af religion og religiøsitet i den moderne verden. I klassisk moderniseringsteori satte man lighedstegn mellem sekularisering forstået som religionens tilbagetrukne rolle i samfundet og modernitet. Mange af disse teorier forstod forholdet mellem modernitet og religion som et nulsumsspil. Som konsekvens heraf skulle religiøse traditioner ikke spille en rolle i moderne forestillinger uanset om det drejede sig om institutionsopbygning eller konstruktionen af kollektive eller individuelle identiteter. Moderne samfund skulle være sekulære og henvise religion til den ikke-politiske sfære. I samtidige akademiske diskussioner om religion har denne påstand om en eksklusiv sekulær modernitet i stigende grad mistet sin gyldighed. Ifølge langt de fleste religionsforskere i dag er opfattelsen af modernitet som værende lig med sekularisering udtryk for en overforsimpling af sociale forandringer i europæisk historie. I flere samtidige eksempler fra Europa og andre steder påvises det, at religiøse aktører har spillet afgørende roller i politiske transformationsprocesser.¹¹ I stedet for at illustrere eller begrebsliggøre forholdet mellem religion og modernitet som et lineært fald hen imod religionens forsvinden på samfunds- og individplan mener man nu, at modernitet nok er at forstå som sekulariseringens tidsalder, men at der er tale om et pluralistisk scenario, hvor religiøs etik konkurrerer med såvel alternativ religiøs etik som ikke-religiøs videns og moral.¹² I forlængelse heraf er det vores opfattelse, at religiøse traditioner kan men ikke nødvendigvis må spille en rolle i formationen af moderne subjekter.

I vores tilgang til analysen af eksemplet Hizb ut-Tahrir kombinerer vi samtidige religionssociologiske perspektiver og indsigter med teorier om mangfoldige moderniteter. Dette mangfoldige, teoretiske felt har også fundamentalt udfordret den forsimplede sidestilling af modernitet og sekularisering. Med rødder

11 Casanova: *Public Religions* & 'Civil Society and Religion'.

12 Taylor: *A Secular Age*.

i civilisationsanalyse udtrykker begrebet mangfoldige moderniteter den globale spredning af modernitet til forskellige kulturelle kontekster. Især i den israelske sociolog Eisenstadts udlægning opnår global modernitet sine lokale variationer gennem en kombination af moderne mønstre og religiøse traditioner. Eisenstadt erstatter således den groft optegnede dikotomi mellem tradition og modernitet med et kompleks samspil mellem moderne og traditionelle kulturer inden for hvilke religiøse og imperiale traditioner danner en vigtig kulturel ramme for konstruktionen af mangfoldige moderniteter.¹³ Som civilisationsfænomen par excellence kan religion således spille en væsentlig rolle i formationen af kulturelle variationer af modernitet.¹⁴

Den islamiske reformbevægelse, som opstod i sidste halvdel af det 19. århundrede, er et fortræffeligt eksempel på den rolle de religiøse traditioner spiller i formationen af mangfoldige moderniteter. Bevægelsens centrale personer var Jamal al-Din al-Afghani (1838-1897), Mohammad Abduh (1849-1905) og Rashid Rida (1865-1935). I opposition til sekulære modernister og religiøse traditionalister, argumenterede bevægelsen for politiske, sociale og religiøse reformer for hvilke reference til den islamiske tradition repræsenterede det kulturelle anker for etableringen af autentiske former for muslimske moderniteter. I løbet af det 20. århundrede har idéen om det "islamisk moderne" udviklet sig til en hovedpointe i muslimske diskurser om modernitet, og Hizb ut-Tahrirs ideologi er formuleret inden for rammerne af en sådan muslimsk modernitetsdiskurs.

MUSLIMSK MODERNITETSDISKURS: EKSEMPEL HIZB UT-TAHRIR

Dannelsen af Hizb ut-Tahrir skal forstås i konteksten af både opbygning af moderne nationalstater i Mellemøsten og islamiske reformtanker om en autentisk muslimsk modernitet samtidig med denne proces. Grundlæggeren af Hizb ut-Tahrir, palæstinenser Taqi al-Din al-Nabhani (1909-1977) stammede fra området nær Haifa i det nordlige Palæstina og var juridisk og religiøst skolet fra blandt andet den førende klassiske uddannelsesinstitution for religiøse lærde inden for sunni-islam, al-Azhar i Cairo. Al-Nabhani var tilknyttet en gruppe af palæstinensiske intellektuelle i Jerusalem, som havde forbindelse til det Muslimske Broderskab og som var uddannet på vestligt orienterede universiteter og moderne i deres opfattelse af politisk organisering og aktivitet.¹⁵ Nabhanis forestillinger om den islamiske stat og en tilsvarende muslimsk subjektivitet var stærk inspireret af den islamistiske modernitetsdiskurs, som i særdeleshed var præget af Det Muslimske Broderskab.

13 Eisenstadt: 'Multiple Modernities' & 'The Civilizational Dimension'.

14 Arnason: *Civilizations in Dispute*, 232. Det bør bemærkes, at Eisenstadt og Arnason alene tematiserer religion som kulturel makrostruktur og ikke relaterer til religioners interne mangfoldighed af sociale praksisser.

15 Taji-Farouki: 'Islamic Discourse', 369.

Det Muslimske Broderskab blev grundlagt af den egyptiske skolelærer Hasan al-Banna i 1928. Al-Banna var påvirket af de nævnte reformtænkere, al-Afghani, Abduh og Rida. Han understregede deres idéer om det nødvendige i at vende tilbage til den eksemplariske orden i tidlig Islam med henblik på at overvinde den koloniale undertrykkelse og moralske krise i den muslimske verden. For al-Banna var det kun profeten og de første fire kaliffer, der repræsenterede Islam som tro og social orden på korrekt vis.¹⁶ Etableringen af uafhængige muslimske stater og samfund og formationen af moralske muslimske subjekter måtte derfor ske med henvisning til "Islams Guldalder". Det Muslimske Broderskab lagde vægt på den holistiske holdning hos reformtænkere og videreudviklede denne til et ideal om et altomfattende islamisk system, hvormed de implicit fulgte moderne modeller for menneskelig udvikling og socialt fremskridt.¹⁷ Desuden var al-Banna med til at popularisere den intellektuelle idé om islamisk reform, og i dannelsen af en moderne massebevægelse tog han "forsvaret for Islam" direkte til folket.¹⁸ Med Det Muslimske Broderskab advokerede han for en bevidst rekonstruktion af samfundet baseret på islamisk lov (*sharia*) og udfoldede gradvist idéen om et islamisk styre fra uddannelsesområdet til disciplinerende statskontrol over kunst og korrekt religiøs praksis.¹⁹ Som bevægelse transformererede Det Muslimske Broderskab idéerne om islamisk reform til en ideologi omhandlende ledelse af det muslimske folk gennem en kombination af dominansteknologier og selvteknologier.

Denne konstruktion af et disciplinerende islamisk styre har fundet sted i spændingsfeltet mellem det normative ideal om et transnationalt islamisk trosfællesskab (*umma*) og etableringen af territoriale nationalstaters historiske realiteter. Med henblik på denne spænding kom Det Muslimske Broderskab til at spille en dobbeltrolle i mellemøstlig politik. På den ene side var bevægelsen grundlagt med reference til den islamiske reformbevægelses pan-islamiske tradition og propaganderede for foreningen af den islamiske *umma* repræsenteret i skikkelse af det islamiske kalifat. På den anden side udviklede bevægelsen sig i retning af forskellige nationale afdelinger, som i deres daglige praksis principielt bekræftede den moderne politiske struktur af territoriale stater i Mellemøsten. Dette forklarer hvorfor den konkrete politik hos forskellige nationale afdelinger af broderskabet i eksempelvis Syrien, Jordan, Palæstina, Egypten og Tunesien var og er forskellig, trods det at disse nationale afdelinger deler det ideologiske udgangspunkt.

I Jordan havde det herskende monarki appliceret sin egen version af islamisk modernitet som statsideologi, hvormed kongen repræsenterede såvel landets religiøse som nationale enhed. I 1946 tildelte kong Abdullah I Det Muslimske Bro-

16 Mitchell: *The Society of*, 210.

17 Shephard: 'Islam and Ideology', 315.

18 Mitchell: *The Society of*, 211.

19 Commins: 'Hasan al-Banna', 140.

derskab juridisk status som velgørenhedsorganisation.²⁰ Broderskabets officielle anerkendelse som bevægelse i Jordan og på Vestbredden skyldtes især to ting: For det første præsenterede Det Muslimske Broderskab sig i Jordan først og fremmest som en islamisk velgørenhedsorganisation og ikke et politisk parti. For det andet gjorde personerne bag Broderskabet sig umage for at fremstille aktiviteterne i overensstemmelse med gældende lovgivning og anerkendte den nye jordanske nationalstat og monarkiet som politisk ramme. Selvom Nabhani ideologisk stod reformtankerne i Det Muslimske Broderskab meget nær, var han i opposition til den øgede nationalistiske og efter introduktionen af undtagelsestilstand i 1957 tilnærmelsesvist loyalistiske holdning broderskabet havde til det jordanske monarki.²¹ Nabhani holdt fast i sin modstand imod dannelse af nationalstater.

I 1952 og igen i 1953 ansøgte Nabhani den jordanske indenrigsminister om tilladelse til at etablere et nyt parti. Hizb ut-Tahrir blev af Nabhani beskrevet som et politisk parti med islam som ideologi og med den målsætning at genetablere islamisk livsførelse i en islamisk stat og at implementere islam i resten af verden. Partiets formål var således rettet både mod dannelsen af muslimske subjekter og en islamisk stat. Til trods for at partidannelse var tilladt i henhold til den jordanske grundlov, blev projektet ikke godkendt – hverken i 1952 eller 1953. I modsætning til Det Muslimske Broderskab var Nabhani ikke parat til at nedtone det politiske indhold i Hizb ut-Tahrir og dermed gå på kompromis med ideologien og det revolutionære formål for sikre en godkendelse af partiet.²² Det entydigt politiske indhold af Nabhanis parti tilkendes gives i navnet: Hizb ut-Tahrir. "Hizb" betyder "parti", hvilket signalerer et politisk indhold. Hvorimod begrebet *hizbiyya* (partivæsnethed) for Hasan al-Banna havde en negativ konnotation, hvorfor han med vilje ikke betegnede Det Muslimske Broderskab som parti.

Det blev fra det jordanske regimes side vurderet, at den bagvedliggende ideologi i Hizb ut-Tahrir ikke var i overensstemmelse med Jordans nye juridiske fundament, idet målsætningen bag Nabhanis projekt var at afskaffe de nye mellemøstlige nationalstater til fordel for et transnationalt kalifat. Ønsket om etableringen af et kalifat blev opfattet som en trussel for Jordan som nationalstat og dens monarkiske styreform. Desuden frygtede man fra jordansk side, at Hizb ut-Tahrirs politik kunne resultere i religiøs opsplitning af befolkningen. Efter forgæves at have ansøgt om tilladelse til at etablere sit parti, blev Nabhani fængslet. Dette betød imidlertid ikke et stop for aktiviteterne under navnet "Hizb ut-Tahrir", og mellem 1950 og 1954 oprettede partiet kontorer i Damaskus, Amman, Beirut foruden hovedkontoret i Jerusalem.

20 Jung et al: *Politics of*, 47-64.

21 Fra slutningen af 1950'erne til 1980'erne var det jordanske regime i stand til at rumme det muslimske broderskab takket være det integrerede element af religiøs legitimitet i den moderne jordanske stat (Jung et. Al.: *Politics of*, 51-60).

22 Taji-Farouki: *A Fundamental Quest*, Sinclair: *Caliphate as Homeland*.

Siden 1960'erne har Hizb ut-Tahrir spredt sig geografisk til Europa, Kaukasus, Sydasien, Australien og USA og har i dag 43 nationale afdelinger. De første afdelinger i Europa blev etableret i Tyskland i 1960'erne og i Storbritannien i 1980'erne. I Storbritannien voksede Hizb ut-Tahrir fra omkring 400 medlemmer i 1990 til omkring 2.000 på 10 år takket være en ihærdig indsats fra den kontroversielle leder Omar Bakri Mohammed, som immigrerede til landet fra Syrien via Saudi Arabien. Antallet af medlemmer er siden faldet til omkring 1.000. I Danmark blev Hizb ut-Tahrir introduceret med palæstinensiske flygtninge i 1990'erne. Her ligger medlemstallet på omkring 150 i dag, hvilket har været nogenlunde konstant det sidste årti. De største nationale afdelinger findes i Indonesien og Usbekistan. I Indonesien samles gerne op til 100.000 personer til konferencer. Vigtigt at understrege er, at partiet og ideologien har rejst med medlemmer fra Mellemøsten til resten af verden.²³ Der er ikke tale om en bevidst ledelsesstrategi, men om at medlemmer af forskellige årsager har flyttet sig geografisk og som en naturlig del af deres liv og virke har haft ideologien med. Dette understreges af et internt strategidokument rettet mod medlemmer i Europa fra den internationale ledelse i Amman fra 2005. Heraf fremgår det, at det først er i 2005, at ledelsen retter ind efter det vilkår, at de medlemmer, der befinder sig i Europa, ikke har i sinde at flytte tilbage til muslimske stater i Mellemøsten, men agter at forblive i Europa.²⁴ Mere herom følger i næste afsnit.

Nabhani havde frem til 1953 forfattet 8 bøger, der udgjorde og stadig udgør Hizb ut-Tahrirs ideologiske rygrad,²⁵ også for partiets afdeling i Danmark. Disse er siden suppleret med 5 titler, således at man i dag taler om 13 bøger, der tilsammen udgør det materiale, alle medlemmer ideelt set læser og studerer i studiekredse, og som danner udgangspunktet for den troskabsed, medlemmer aflægger partiet.²⁶ Dette materiale kaldes i Hizb ut-Tahrir "adopteret", fordi det repræsenterer partiets officielle synspunkter og politiske mål. Teksterne danner baggrund for det, Nabhani lancerede som den rigtige indsigt i Islam og giver opskriften på, hvorledes verdens magtbalance kunne udfordres og ændres. At Nabhani skrev sig ind i en moderne politisk diskurs blev også tydeligt, da han i 1953 forfattede et udkast til en forfatning til et fremtidigt kalifat. Forfatningsudkastet indeholder 6 kapitler og 181 artikler, der dækker generelle betragtninger om Islam som doktrin og fundamentet for staten, det politiske system (kalif, ledelseskomiteer til støtte for kaliffen, jihad-ledelse, provinsledelse, administration, *umma*-råd,

23 Taji-Farouki: *A Fundamental Quest*, Sinclair: *Caliphate as Homeland*, Osman: 'Reviving the Caliphate'.

24 Sinclair: *Caliphate as Homeland*.

25 Taji-Farouki: *A Fundamental Quest*, 9.

26 Af Mohammed Hees bog "Afhopperen" (2008) fremgår det, at man før 2008 blot læste 3 bøger, før end troskabseden kunne aflægges. Et andet tidligere medlem uddyber, at den studiekreds, der i dag har læst flest af bøgerne, har læst fem. I den britiske afdeling læses et større antal af Nabhanis bøger forud for edsaflæggelse.

hær, domstol), det sociale system, det økonomiske system, uddannelsespolitik og udenrigspolitik. Et forfatningsudkast, som blev revideret og genudgivet i 1979, demonstrerer hvorledes partiets ideal om et islamisk kalifat bygger på elementer karakteristisk for en moderne stat – det til trods, at der ikke henvises til et konkret territorium.

Helt grundlæggende argumenterede al-Nabhani for, at netop hans fortolkning af Profeten Mohammeds liv og laden var mest præcis, men sammenlignet med gængse definitioner og forståelser af centrale ord og begreber i Koranen og beskrivelserne af Profetens sædvane (*sunna*), fremgår det, at al-Nabhani tillagde bestemte begreber helt nye moderne betydninger. Gode eksempler herpå er begreberne parti, *umma* og vækkelse. Ifølge Taji-Farouki læste og forstod al-Nabhani den oprindelige Islamiske *umma*, beskrivelsen af profetens nærmeste følgere i Medina, som en gruppe af individer bundet sammen af overbevisning og tro i en sådan grad, at man ville kunne adressere og mobilisere dem som en enhed. Hans forståelse af den oprindelige *umma* nærmer sig således opfattelsen af, hvad et moderne politiske avantgarde parti er og kan.²⁷ Ifølge Nabhani skulle etableringen af kalifatet ske gennem skabelsen af en ny politisk avantgarde, hans parti. Han forestillede sig Hizb ut-Tahrir som et moderne, politisk parti, der som en art revolutionær fortrop ville kunne transformere de gængse opfattelser og tankemønstre i samfundet fra roden.²⁸ Til formålet lancerede Nabhani detaljerede beskrivelser af, hvordan denne politiske elite gennem en korrekt forståelse af islamiske traditioner og religiøs praksis skulle udbrede budskabet til masserne. Paralleller til Lenins partibegreb er ikke svære at få øje på.²⁹

Al-Nabhanis mål om at transformere det muslimske samfund fra "roden" indbefattede to ting, som er kerneideer i modernitetskonstruktioner af den islamiske reformbevægelse: forbindelse mellem nyfortolkning af islamiske traditioner og reform af det muslimske samfund. Han ville gå til roden af det islamiske, religiøse tekstkorpus og foranledige hvad han forstod som mere præcise læsninger, som han gjorde det med begrebet *umma*. Derpå ville han forandre de samtidige mellemøstlige samfund fra roden med henvisning til disse mere korrekte læsninger. Med denne nye læsning og forståelse af centrale begreber i den islamiske tradition, kunne Nabhani således vende sig mod det politiske projekt: Den gennemgribende forandring af de samtidige samfund gennem dannelse af et moderne muslimsk subjekt med henblik på etableringen af et kalifat. Denne forandring skulle baseres på en vækkelse blandt de muslimske befolkninger i Mellemøsten; en vækkelse baseret på lige dele politiske og religiøse elementer og på lige dele nye opfindelser og henvisninger til islamiske traditioner.³⁰ Dannelsen af det mo-

27 Taji-Farouki: 'Islamic Discourse', 375.

28 Taji-Farouki: 'Islamic Discourse', 370.

29 Taji-Farouki: *A Fundamental Quest* & Sinclair: *Caliphate as Homeland*, 136-144.

30 Taji-Farouki: 'Islamic Discourse', 374 & 393.

derne muslimske subjekt og dets organisation inden for en statslig – men ikke national – politisk ramme står dermed i centrum af Hizb ut-Tahrirs formål. I det efterfølgende giver vi eksempler på, hvordan Hizb ut-Tahrirs aktiviteter i Danmark kan forstås gennem begrebet governmentalitet, dels baseret på dominanteknologier, dels gennem opdragelse til selvdisciplinering.

DISCIPLINERING I HIZB UT-TAHRIR: FLYDENDE OVERGANG MELLEM DEN EKSTERNE OG DEN INTERNALISEREDE

Nabhanis ideal om et avantgarde-parti, der kunne lede masserne mod en mere retfærdig stat, er siden 1950'erne fulgt op af detaljerede strategidokumenter. Disse dokumenter beskriver et antal af dominanteknologier for hvorledes partimedlemmer skal arbejde, hvor de skal søge indflydelse, og hvem de skal arbejde – altså hvilke positioner i samfundet, der vil bringe partiet nærmere en magtovertagelse og siden en etablering af en ny stat. I det seneste strategidokument (2005), vi har haft adgang til, findes sådanne beskrivelser af, hvordan også partiets europæiske afdelinger skal forsøge at bearbejde personer i bestemte stillinger i samfundet. Det drejer sig om indflydelsesrige personer i eller med tilknytning til militær, politikere og andre meningsdannere og akademikere. Desuden skal partiets medlemmer rette forskellig slags opmærksomhed mod personer med muslimsk baggrund afhængig af, om disse må formodes at blive i Europa permanent, eller om de kunne tænkes at nære ønske om at "vende hjem" til et (mellemøstligt) muslimsk majoritetsland.³¹

Der udtrykkes i dokumentet fra 2005 en erkendelse af og forståelse for, at muslimer i Europa ikke nødvendigvis agter at rejse tilbage til muslimske majoritetslande (i Mellemøsten), men at en stor andel må forventes at forblive i Europa. Omend tidspunktet for partiledelsens erkendelse af tingenes tilstand er bemærkelsesværdigt sen, så ligger der her formuleringer, der har fået konsekvenser for de europæiske afdelingers daglige arbejde. Som nævnt skal medlemmer blandt andet rette henvendelse til meningsdannere og andre individer, der anses for betydningsfulde. Et tidligere medlem af den danske afdeling, Mohammed, har forklaret, at det hørte med til hans funktioner som medlem af ledelsen at holde øje med især danske forskere, der beskæftigede sig med organisationen, og i videst muligt omfang få sådanne personer i tale og søge at influere deres arbejde. Formålet med dette arbejde var at påvirke udsagn om Hizb ut-Tahrir i en dansk kontekst og på længere sigt bearbejde forskeres holdninger til organisationens ideologi og virke. Dette er noget, vi har mærket i forbindelse med vores studier og publicering om organisationen. Efter nye udgivelser har det været reglen snarere end undtagelsen at modtage en skriftlig kommentar fra et medlem af Hizb ut-Tahrir, der detaljeret kritiserer tekst i såvel form som indhold. Mohammed var sær-

31 Sinclair: *Caliphate as Homeland*, 87-90.

ligt omhyggelig, og vores udvekslinger endte i reglen med enighed om at forblive uenige.

Hizb ut-Tahrirs strategi og ideologi etableres som styrende for det enkelte medlem inden for en religiøs ramme. Medlemmer lærer, at Islam er at forstå som en ideologi, og at ethvert forsøg på at sondre mellem politik og religion er kontra-produktiv. Islam opfattes af medlemmer som altings begyndelse, midte og ende og som svaret på alle spørgsmål. Her er det vigtigt at fastslå, at der blandt medlemmer ikke skelnes mellem de religiøse tekster i sig selv og udlægningen af dem i de ideologiske bøger. I studiekredsene lærer medlemmer endvidere, at arbejdet for genindførelse af kalifatet er ensbetydende med korrekt islamisk praksis – der sættes således lighedstegn mellem at være ”en god muslim” og at arbejde for Hizb ut-Tahrirs sag. Denne totale sammenblanding af partiets politiske mål, etableringen af kalifatet, og opfattelse af, hvad der er korrekt religiøs praksis, blev tydelig i en samtale med et tidligere medlem i Storbritannien. Denne fortalte, at det efter den første tvivl om rigtigheden i Hizb ut-Tahrirs budskab og formålet med arbejdet begyndte at melde sig, tog ham halvandet år endeligt at bryde med organisationen. Årsagen var en grundlæggende og gennemgribende frygt for helvede. Sammenhængen mellem at arbejde for partiet som medlem og at være muslim var total, og det var ikke partifællers dom, han frygtede ved at forlade Hizb ut-Tahrir, men Guds straf. Dette kan fortolkes som udtryk for, at Hizb ut-Tahrirs dominans-teknologi er underbygget med religion og frelse som middel. Partiet og dets regler bliver opfattet som ”gatekeeper” til den transcendent verden og påvirker dermed det enkelte medlems tilgang til frelse.

Et godt eksempel på, hvordan ekstern dominans og internaliseret disciplinering flyder sammen i Hizb ut-Tahrirs skabelse af et moralsk subjekt, fremgår af Faruks historie i det følgende. En hverdagssituation tydeliggør med ét for Faruk, at der er en modsætning mellem den opførsel, han har tillært sig som Hizb ut-Tahrir-medlem og den opførsel, der anerkendes som acceptabel i samfundet omkring ham. Faruk befinder sig som moralsk subjekt pludselig i et dilemma.

Mens han stadig var medlem af Hizb ut-Tahrir, blev Faruk en dag grebet af nervøsitet og ubehag i en elevator, hvor han befandt sig sammen med to fremmede. De fremmede var en kvinde og en mand, der ikke fulgtes ad. Faruk var klar over, at hvis den fremmede mand nåede sit bestemmelsessted og steg ud, før Faruk skulle ud, og dermed efterlod Faruk alene i elevatoren med den fremmede kvinde, ville Faruk være nødsaget til at skynde sig ud også, selvom han ikke havde nået sin destination – alene fordi, det ville være upassende for ham at opholde sig alene i en elevator med en kvinde, han ikke var i familie eller gift med. Nervøsiteten og ubehaget skyldtes ikke, at Faruk ikke vidste, hvad han skulle gøre i situationen, men at det slog ham, at kvinden måske ville opfatte hans opførsel som provokerende eller uhøflig. En hurtig og uplanlagt exit fra den elevatoren ville blive bemærket, og grundet Faruks hudfarve ville kvinden måske lægge informationer-

ne sammen og konkludere, at hun blev diskrimineret af en reaktionær muslimsk mand – altså Faruk. Hvilket måske ikke var helt forkert.

Faruks ubehag skyldtes således, at han begyndte at betvivle den opførsel, han havde tillært sig som medlem af Hizb ut-Tahrir. Den selvteknologi, Hizb ut-Tahrir havde formidlet, og som han havde internaliseret for at blive anerkendt som et moralsk subjekt i kredsen af medlemmer, føltes ikke længere rigtig eller moralsk forsvarlig. Han var ikke sikker på, han ville være en person, hvis opførsel kunne fremstå uhøflig eller decideret diskriminerende. Forud for situationen i elevatoren, havde Faruk tilbragt otte år med at studere Nabhanis tekster og argumentation, han havde taget budskabet, visionen, opførslen, påklædningen og det hele til sig. Han socialiserede stort set udelukkende med andre medlemmer og propagerede for partiet på ferierejser til familien i Pakistan. I otte år gjorde han sig umage for at leve op til partiets idealer for god opførsel og brugte al sin tid på at arbejde for kalifatet.

Elevatoroplevelsen, tvivlen og ubehaget, blev starten på Faruks farvel til Hizb ut-Tahrir. Der gik over et år efter elevatoroplevelsen, før Faruk brød endeligt med Hizb ut-Tahrir, men denne er én af de situationer, han selv fremhæver, når han fortæller om sin ungdom som partisoldat for Nabhanis kalifat og bruddet med organisationen. Faruks elevatoroplevelse er et godt eksempel på, hvordan medlemmer af Hizb ut-Tahrir har internaliseret partiets regler for opførsel og lagt afstand til samfundets almindeligt gældende regler. Det var i elevatoren, at det gik op for Faruk, at den tillærte opførsel og de tillærte normer var i modstrid med normerne gældende i hans oprindelige opdragelse og i det danske samfund for, hvordan man skal omgås andre mennesker i det offentlige rum. I lyset af de her modstridende moralske imperativer nåede han til den erkendelse, at han ikke kunne forblive medlem af Hizb ut-Tahrir. Han kunne ikke arbejde for et politisk projekt sammen med personer, som var holdt op med at opføre sig ordentligt over for andre mennesker. Eksemplet viser et konfliktfyldt møde mellem to etikker og to moralske subjekter i individets hermeneutiske skabelse af selvet. Eksemplet viser hermed også, at Hizb ut-Tahrir er udfordret med hensyn til at styre individuelle medlemmer gennem selvteknologier, idet disse selvteknologier ofte er i modstrid med de selvteknologier, der formidles gennem den primære socialisering i familien og af den danske stat og det danske samfund.

MODERNITETSBESTRÆBELSER I HIZB UT-TAHRIR

Vi ser de anførte eksempler som illustrationer af, at der fra organisationens top udstikkes retningslinjer, der afgør enkelte medlemmers aktiviteter i de forskellige nationale afdelinger. Der er i alle aktiviteter en klarhed om mål og strategi, og der afviges ikke fra dette. Forfatningsudkastet fra 1953 (1979) og de forskellige strategidokumenter demonstrerer, at Hizb ut-Tahrir ikke blot arbejder ud fra en skitse til, hvordan deres stat skal indrettes, men også en klar strategi for, hvordan målet – etableringen af staten – skal nås, og medlemmer retter sig efter det ned til

mindste detalje. Foruden de udefrakommende retningslinjer vedrørende strategi og mål, internaliseres idealet også. Og det er her, religionen og spørgsmålet om tro – og herunder frygten for helvede – spiller en afgørende rolle for medlemmer. Religion fungerer her ligesom statens magt i en panoptisk situation, og markerer overgangen fra dominansteknologi til selvteknologi.

Tidligere medlemmer af Hizb ut-Tahrir har forklaret, at afviklingen af succesfulde arrangementer er forbundet ikke blot med stor tilfredshed, fordi det anerkendes af såvel den nationale som internationale ledelse, men også som en påmindelse om, hvad det politiske projekt går ud på, og hvordan det enkelte medlem ser sig selv som muslim. Et tidligere, kvindeligt medlem, Aisha, har forklaret, at hun i rollen som værtinde og ansvarlig for børnepasning i forbindelse med større offentlige møder følte, at hun demonstrerede for alverden, hvad kalifatet handler om; disciplin, orden, socialt ansvar og arbejde for retfærdighed. I denne funktion befandt hun sig så at sige – med vores ord – mentalt allerede i kalifatet.

Medlemskab af Hizb ut-Tahrir resulterer for medlemmerne i en sammensmeltning af arbejde og hobby, af verdenssyn og menneskesyn, der giver retning og mening. Medlemskab bliver en livsstil. Hvor end man går, og hvad end man foretager sig, har man partiet, holdningerne, religionen og ideologien med. Dette illustreres i Faruks elevatoreksempel, og er også meget synligt i kraft af at medlemmer bærer en art uniform. Kvinderne er til daglig iført tørklæde og *jilbab*, en ankellang frakke, og til konferencer i Danmark typisk holdt i farverne sort og hvid (sort *jilbab*, hvidt tørklæde), hvilket gør dem meget synlige. Mandlige medlemmer bærer i reglen mørke bukser og skjorte, veltrimmede skæg og er kortklippede – alt i alt nydeligt, diskret og ikke opsigtsvækkende. På denne måde skaber og udtrykker medlemmer i kraft af de synlige identitetsmarkører, påklædning og opførsel, også partiets og egne forventninger til hvad kalifatet vil bringe: disciplin, orden, gruppetilhør og ensartethed. Dette er udtryk for en sammensmeltning mellem ekstern og internationaliseret disciplinering. Kroppen udgør et væsentligt selvteknologisk element, fordi man netop med kroppen signalerer, hvor man hører til.

GOVERNMENTALITET MED RELIGION SOM MIDDEL

Governmentalitet er et centralt begreb i modernitetsforståelsen i Michel Foucaults senere arbejde. Begrebet fokuserer på den specifikke sammenknytning af dominans- og selvteknologier i dannelsen af det moderne subjekt. Gennem begrebet governmentalitet har vi i nærværende bidrag analyseret Hizb ut-Tahrirs dannelse og virke som en del af den moderne islamiske reformbevægelse. Denne analyse peger på to pointer, som har betydning for den generelle debat om historiske modernitetsforestillinger. For det første viser Hizb ut-Tahrir som eksempel, at governmentalitet er en analysestrategi, som favner bredere end blot relationer mellem stat og subjekt. Også ikke-statslige aktører og sociale bevægelser bruger dominansteknologier og formidler selvteknologier i deres bestræbelser at skabe det moderne menneske som subjekt. For det andet er vores analyse også en kritik

af den fortolkning, at modernitet er en ren sekulær konstruktion. Den islamiske reformbevægelse er et eksempel på, hvordan forestillinger om en moderne social orden og et moderne subjekt kan knyttes til religiøse traditioner. Mens den moderne islamiske reformtanke er næsten paradigmatisk for Eisenstadts forståelse af udviklingen af mangfoldige moderniteter, så peger de forskellige fortolkninger også på, at Eisenstadts teori ikke giver en forklaring på opkomsten af mangfoldige moderniteter inden for civilisatoriske komplekser som islam. Den islamiske reformbevægelse har i løbet af det 20. århundrede udviklet sig til et forgrenet netværk med en bred vifte af politiske, sociale og kulturelle positioner. Der eksisterer en mangfoldighed af muslimske moderniteter hvoriblandt Det Muslimske Broderskab kun står mest markant, idet det udviklede sig til en verdensomspændende masseorganisation og hermed har opnået en vis dominans blandt de forskellige stemmer i den islamiske reformdebat.³²

Vi fortolker Hizb ut-Tahrirs ideologi og aktiviteter som repræsentant for den moderne islamiske reformbevægelse og forsøget på at implementere moderne forestillinger om stat, politik og subjektivitet, en form af "islamisk modernitet", gennem dominans- og selvteknologier blandt deres medlemmer. Hizb ut-Tahrir er set på denne måde et politisk projekt, der handler om at danne både en statsliggende organisation for alle muslimer og en moderne form for muslimsk subjektivitet. Nabhanis modstand mod den territoriale form af den moderne stat var et centralt udgangspunkt for grundlæggelsen af Hizb ut-Tahrir. Partiets ideologi deler væsentlige elementer af Det Muslimske Broderskabs islamistiske verdenssyn med hensyn til skabelsen af en islamisk orden og et moderne muslimsk subjekt. Men den adskiller sig fra Broderskabets pragmatisme i forhold til accept af den territoriale orden af moderne stater. Mens Nabhani konstruerede kalifatet efter en institutionel plan – forfatning, parti, ledelsesorganisation, militær, domstole og provinsadministration – som minder meget om de moderne nationalstaters struktur, så var det statens territoriale begrænsning, han ikke ville acceptere. Han holdt fast i den idé, at den moderne politiske orden i den muslimske verden skulle omfatte den islamiske *umma* som helhed og ikke være en mellemstatslig organisation af muslimske nationalstater. Dermed talte Hizb ut-Tahrir den dominerende struktur af det politisk moderne midt imod, hvilket fik den konsekvens – og det er vores hypotese – at partiet kom til at spille en marginal rolle blandt islamistiske organisationer, idet størstedelen af disse havde accepteret nationalstaten som det centrale omdrejningspunkt for deres aktiviteter. Derudover viste den globale politiske struktur sig som en magtfuld kontekst, der også påvirkede Hizb ut-Tahrir. Det genspejler sig i den kendsgerning, at Hizb ut-Tahrir blev nødt til at organisere sig selv som et transnationalt parti repræsenteret gennem nationale afdelinger.

32 Jung et al.: *Politics of*, 37-46; Jung og Sinclair: *Multiple Modernities*.

Ligeledes i dannelsen af moderne muslimske subjekter er Hizb ut-Tahrir en repræsentant for den islamiske reformbevægelse. Det er religionen, som definerer det autentiske moralske subjekt i Hizb ut-Tahrirs ideologi og lægger fundamentet for partiets governmentalitet. Hermed fremstår partiet igen som et paradigmatiske eksempel på tanken om mangfoldige moderniteter, som Eisenstadt definerede gennem sammenfletning af modernitet og religiøse traditioner. Den religiøse diskurs er et afgørende redskab i partiets form for governmentalitet. Hizb ut-Tahrirs strategipapirer repræsenterer præsriptive tekster med normer og værdier for dannelsen af de ønskede moderne subjekter. Partiets fortolkning af de islamiske traditioner viser vejen til frelse for de enkelte medlemmer. Det er partiet, som kontrollerer adgang til den transcendent verden og dermed bruger deres medlemmers frygt for helvede som middel i dominansteknologier. Med en analogi til Max Webers definition af den moderne stat kunne man sige, at hvor stater er karakteriseret ved voldsmonopol, legitimerer Hizb ut-Tahrir som organisation sit magtmonopol med religion som middel. Dette monopol forsøges opretholdt gennem en sekterisk adskillelse af deres medlemmer fra resten af samfundet. Social eksklusion og religiøst monopol er de to centrale virkemidler af partiets governmentalitet, og troen indgår som kerneelement i overgang fra dominans- til selvteknologien. Dannelsesprocessen af det muslimske subjekt iflg. Hizb ut-Tahrirs fortolkning af Islam er afsluttet, når deres medlemmer har internaliseret partiets præsriptive normer og værdier som afgørende for at opnå frelse.

Men hvis vi tager udgangspunkt i Foucault, så er skabelsen af moderne subjektiviteter en permanent proces mellem ofte modstridende sociale praksisser snarere end et resultat. Og i denne proces konkurrerer Hizb ut-Tahrirs governmentale praksisser med sociale praksisser og normative diskurser på det lokale, nationale og globale niveau. Elevatoreksemplet viser, hvordan den konkurrence kan føre til moralske konflikter blandt partiets medlemmer. Eksemplet kunne fortolkes således, at dominans- og selvteknologier i sidste ende ikke er stærkere end det enkelte individs overbevisning. At skabelsen af mening og sammenhæng altid i sidste ende er op til den enkelte.

DIETRICH JUNG

PROFESSOR

CENTER FOR MELLEMOESTSTUDIER

SYDDANSK UNIVERSITET

JUNG@SDU.DK

KIRSTINE SINCLAIR

LEKTOR

CENTER FOR MELLEMOESTSTUDIER

SYDDANSK UNIVERSITET

SINCLAIR@SDU.DK

ABSTRACT

**Modernity, Subjectivity and Religion:
Hizb ut-Tahrir's Ideas about the Modern Muslim***Dietrich Jung**Centre for Contemporary Middle East Studies, University of Southern Denmark.**E-mail: jung@sdu.dk**Kirstine Sinclair**Centre for Contemporary Middle East Studies, University of Southern Denmark.**E-mail: sinclair@sdu.dk*

The construction of people as subjects was the most central aspect of modernity according to Michel Foucault's later works. Foucault observed two different but connected types of formation of the modern subject: technologies of domination and technologies of the self – i.e. external and internalised strategies for discipline. The intersection between the two technologies, he perceived as a point of departure for regulation of social behavior in broad terms in relation to modern individuals and he referred to it as governmentality. Historically, the modern nation state has been the central actor in the implementation of different types of governmentality. However, in this contribution we argue that non-state actors contribute with the formation of modern subjectivities of individuals through governmentality, too. We use the transnational, Islamist organisation Hizb ut-Tahrir as an example of how the combination of different technologies of domination and technologies of the self, play a part in the shaping of new, modern Muslim subjectivities drawing on an imagined, global Caliphate.

LITTERATUR

- Arnason, Johann P.: *Civilizations in Dispute. Historical Questions and Theoretical Traditions*, Leiden: Brill, 2003.
- Bröckling, Ulrich, Susanne Krasemann and Thomas Lemke: 'From Foucault's Lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality. An Introduction.', Ulrich Bröckling, Susanne Krasemann and Thomas Lemke (red.): *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*, London and New York: Routledge, 2011, 1-33.
- Casanova, José: *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Casanova, José: 'Civil Society and Religion: Retrospective Reflections on Catholicism and Prospective Reflections on Islam', *Social Research* 68(4), 2001, 1041-1080.
- Commins, David: 'Hasan al-Banna (1906-1949)', Ali Rahnama (red.): *Pioneers of Islamic Revival*, London: Zed books, 2005, 125-153.
- Dean, Mitchell: 'A Social Structure of Many Souls', *Moral Regulation, Government, and Self-Formation*, *The Canadian Journal of Sociology* 19 (2), 1994, 145-168.
- Duara, Prasenjit: *Sovereignty and Authenticity: Manchukuo and the East Asian Modern*, Lanham and Oxford: Rowman & Littlefield, 2004.
- Eisenstadt, Shmuel N.: 'Multiple Modernities', *Daedalus* 129(1), 2000, 1-29.
- Eisenstadt, Shmuel N.: 'The Civilizational Dimension of Modernity: Modernity as a Distinct Civilization', *International Sociology* 16 (3), 2001, 320-340.
- Elias, Norbert: *The Civilizing Process. The History of Manners and State Formation and Civilization*, Oxford: Basil Blackwell, 1994.

- Ferrara, Alessandro: *Modernity and Authenticity. A Study of the Social and Ethical Thought of Jean-Jacques Rousseau*, Albany: State University of New York Press, 1993.
- Foucault, Michel: 'About the Beginning of the Hermeneutics of the Self', Jeremy R. Carrette (red.): *Religion and Culture by Michel Foucault*, Manchester: Manchester University Press, 1980.
- Foucault, Michel: 'What is Enlightenment', Paul Rabinow (red.): *The Foucault Reader*, Pantheon Books: New York, 1984, 32-51.
- Foucault, Michel: *The Use of Pleasure*, New York: Vintage Books, 1990.
- Foucault, Michel: *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, New York: Vintage Book, 1995.
- Hee, Mohammad: *Afhopperen – Seks år i Hizb ut-Tahrir*, København: Jyllands-Postens Forlag, 2008.
- Jung et al: *Politics of Modern Muslim Subjectivities. Islam, Youth, and Social Activism in the Middle East*, New York and London: Palgrave, 2014.
- Jung, Dietrich og Kirstine Sinclair: 'Multiple Modernities, Modern Subjectivities and Social Order: Unity and Difference in the Rise of Islamic Modernities.' *Thesis Eleven* 130 (1), 2015, 22-42.
- Mitchell, Richard P.: *The Society of the Muslim Brothers*, London: Oxford University Press, 1969.
- Osman, Mohamed Nawab: 'Reviving the Caliphate in the Nusantara: Hizb ut Tahrir Indonesia's Mobilization Strategy and Its Impact in Indonesia', *Terrorism and Political Violence*, 22: 4, 2010, 601-622.
- Shepard, William E.: 'Islam and Ideology: Towards a Typology', *International Journal of Middle East Studies*, 19, 1987, 307-336.
- Sinclair, Kirstine: *The Caliphate as Homeland: Hizb ut-Tahrir in Denmark and Britain*, University of Southern Denmark, Unpublished PhD Thesis, 2010.
- Taji-Farouki, Suha: 'Islamic Discourse and Modern Political Methods: An Analysis of al-Nab-hani's Reading of the Canonical Textual Sources of Islam', *American Journal of Islamic Social Sciences*, 11: 3 (1994), 1994, 365-39.
- Taji-Farouki, Suha: *A Fundamental Quest: Hizb al-Tahrir and the Search for the Islamic Caliphate*, London: Grey Seal, 1996.
- Taylor, Charles: *A Secular Age*, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

MODERNITETSBEGREBETS MULIGHEDER

– PERSPEKTIVER FRA SOCIOLOGI,
ANTROPOLOGI OG HISTORIE

■ NIELS BRIMNES & CASPER ANDERSEN

'Modernitet' er på en gang et helt centralt og et dybt problematisk begreb. Men er det også et nyttigt begreb, der kan gøre os bedre til at analysere verden som den ser ud i dag, og som den har udviklet siden den angiveligt blev 'moderne'? Blandt historikere har dette spørgsmål i de seneste to årtier været genstand for omfattende refleksion. I 2011 viede redaktionen af *American History Review* en af sine velkendte *roundtables* til 'spørgsmålet om moderniteten' og noterede, at versioner at ordet 'moderne' fortsætter med at dukke op som uproblematisk tillægsord overalt i historiefaglige tekster, på trods af, at begrebet 'modernitet' (og de tilhørende begreber modernisering og modernisme) problematiseres og diskuteres som aldrig før. Det var som om, noterede redaktionen endvidere, at moderniseringsteoriens forsvinden som selvindlysende referencepunkt havde åbnet for en frugtbar debat om moderniteten.¹

Modernitetsbegrebet er imidlertid ikke historikernes alene. For sociologien og antropologien spiller forestillinger om moderniteten en mindst lige så central rolle, og historikernes fornyede interesse for begrebet giver kun mening, hvis den ses i lyset af tilsvarende refleksioner inden for disse nabodiscipliner. I denne artikel vil vi derfor afsøge centrale aspekter af modernitetsdiskussionen inden for sociologi, antropologi og historie for herigennem at give nogle bud på, hvordan modernitetsbegrebet på trods af en række skavanker kan berige historiefaglige analyser. Vi er af den opfattelse, at forestillingen om at være moderne er for vigtig til, at historikerne kan overlade den til andre fagligheder. Vi er også af den opfattelse, at modernitetsbegrebet – på trods af, at det bærer en tung eurocentrisk arv – er vigtigere for studiet af den ikke-vestlige verden i de sidste 100 år, end den er for studiet af vesten.

1 *American Historical Review*: 'Introduction', 632.

SOCIOLOGERNES MODERNITET

I løbet 1990'erne indtog diskussioner om moderniteten en central plads i sociologien. Debatten havde form af en diagnose, og hovedbudskabet var, at der var sket 'noget' med moderniteten i slutningen af det 1900-tallet. Der var sådan set tale om et *comeback* for moderniteten, som indtil 1980'erne altid havde været et af fagets hovedtemaer. Så overtog postmodernismen og den tilhørende påstand om det modernes afslutning scenen, om end det postmodernes dominans blev kortvarig. Modernitetens comeback kan i betydelig grad tilskrives Ulrich Beck og Anthony Giddens. Beck udgav allerede i 1986 bogen *Risikogesellschaft*, hvor undertitlen *Auf dem Weg in eine andere Moderne* lovede, at vi var på vej mod en anden og mere refleksiv modernitet. Fire år senere destillerede Giddens i bogen *The Consequences of Modernity* det, han opfattede som de grundlæggende træk ved de moderne samfund ved det 20. århundredes afslutning. Tid og sted var blevet abstrakte og uafhængige af hinanden, sociale relationer løftet ud af lokale sammenhænge, tilliden til upersonlige ekspertsystemer voksede, og socialvidenskabelige selvfølgeligheder forsvandt.²

Diagnoserne hos Beck og Giddens udviklede sig i et tæt samspil. De publicerede sammen og tematiserede de samme tendenser, omend Beck så et tydeligere brud mellem industrisamfundets simple modernisering og risikosamfundets refleksive modernitet. Den første er karakteriseret ved faste og givne sociale systemer og identiteter; den anden ved et krav om at subjektet selv kontinuerligt skaber sin identitet i en verden, hvor sociale systemer er i opløsning. Vi har kort og godt at gøre med to forskellige epoker: "that of 'unambiguous' and that of 'ambivalent' modernity", og det afgørende skel var murens fald og slutningen på den kolde krig.³

I 2000 sluttede en tredje af sociologiens fremtrædende stemmer, Zygmunt Bauman, sig til bestræbelserne på at bestemme modernitetens forandring. Han anvendte modstillingen mellem den faste og den flydende modernitet. Industrisamfundets faste modernitet var ganske vist præget af forandring: "the obsessive, compulsive, unstoppable change that is nowadays called modernization". Men forandringen havde som mål at nå det stabile og ligevægtige samfund, der ville afslutte al forandring: "In short, modernization then was a road with an *a priori* fixed, preordained finishing line; a movement destined to work itself out of a job".⁴ I den flydende modernitet er forandringen derimod uden mål og uden ende.

Selvom modernitetens tilbagekomst overraskede mange, så er forskellen mellem debatten om det postmoderne i 1980'erne og debatten om det andet, refleksive eller flydende moderne i 1990'erne kun overfladisk. Giddens var langt hen af vejen enig med postmodernismens budbringer, Jean Francois Lyotards diagnose

2 Beck: *Risikogesellschaft*; Giddens, *The Consequences*.

3 Beck: 'The Reinvention', 13-17.

4 Bauman: *Liquid Modernity*, viii, xi.

af de samfundsmæssige forandringsprocesser. Når Lyotard i 1982 fremhævede, at det ikke længere var muligt at vide noget med sikkerhed, og at 'de store fortællinger' var brudt sammen, så var Giddens i 1990 ikke uenig. Blot markerede disse tendenser for ham ikke modernitetens afslutning, men dens radikalisering: "Rather than entering a period of post-modernity, we are moving into one in which the consequences of modernity are becoming more radicalized and universalized than before".⁵ Det er heller ikke vanskeligt at se paralleller mellem post-modernismen og Becks ambivalente modernitet, hvor sociale systemer og identitetsformer er i opløsning. Baumans begreb om den flydende modernitet, hvor forandringen ikke længere har et mål at sigte efter, er stort set en omskrivning af tesen om de store fortællingers sammenbrud. I den forstand var 1990'ernes fornyede interesse for moderniteten blot en fortsættelse af 1980'ernes debat om det postmoderne med en ny terminologi.

For en historiefaglighed forekommer det modernitetsbegreb, der erobrede sociologernes dagsorden i 1990'erne imidlertid forbavsende konventionelt. Der var tale om en institutionel og eurocentrisk bestemmelse af moderniteten. Således lød Giddens bestemmelse i 1990 kun alt for velkendt: " 'modernity' refers to modes of social life or organisation which emerged in Europe from about the seventeenth century onwards and which subsequently became more or less worldwide in their influence".⁶ Moderniteten 'fødtes' i Europa på et tidspunkt mellem renæssancen og den industrielle revolution, for derefter at brede sig til resten af verden. Uden for moderniteten fandtes (og findes) de langt mindre dynamiske traditionelle samfund: "we have to account for the extreme dynamism and globalising scope of modern institutions and explain the nature of their discontinuities from traditional cultures".⁷ Det er som følge af dette grundsyn, at Giddens ovenfor refererer til moderniseringens radikalisering som dens universalisering.

Beck er helt på linje med Giddens, når han identificerer det afgørende spørgsmål efter murens fald i 1989 som spørgsmålet om, hvorvidt det er muligt at globalisere den modernitet, som vesten indtil da havde haft monopol på: "whether the historical symbiosis between capitalism and democracy that characterized the West can be generalized on a global scale without exhausting its physical, cultural and social foundation".⁸ I den simple moderniseringsfase, som var gældende indtil kommunismens sammenbrud, havde moderniteten kun en form – det vestligt industrielle samfund – mens det først er i den aktuelle, reflektive modernisering, at flere moderniteter er blevet en mulighed.⁹ Bauman er ikke så direkte;

5 Giddens: *The Consequences*, 3, 45-53.

6 Giddens: *The Consequences*, 1.

7 Giddens: *The Consequences*, 16.

8 Beck: 'The Reinvention', 1.

9 Beck: 'The Reinvention', 24.

men når han skriver "by now all or almost all of us, in every or almost every part of the planet, have become modern" så fastholdes grundfiguren om den vestlige modernitet som ekspansiv og som noget, der (næsten) har nået klodens fjerne-
ste afkroge. Selv om de her behandlede sociologiske perspektiver givet rummer mange præcise samtidsmæssige indsigter, og selv om sociologernes modernitetsdiskussion er mere nuanceret end gengivet her, er vi af en opfattelse, at der for historiefaget er store begrænsninger i sociologiens modernitetsdiskussion. Et historiefag, der sætter modstillingen mellem tradition og modernitet på spil, og som får stadigt vanskeligere ved at opretholde et eurocentrisk blik på globale processer må søge andre steder efter inspiration. En mulighed er antropologien.

ANTROPOLOGERNES MODERNITET

Antropologien er født som studiet af det, som endnu ikke er omfattet af moderniteten. Derfor begyndte moderniteten sin karriere inden for antropologien som en trussel; som det der truede med at fjerne disciplinens objekt. Aihwa Ong beskriver det på følgende måde i en leksikalsk artikel: "for over a century, anthropologists have decried the destruction or debasement of native cultures that came with capitalism, Christianity and foreign rule".¹⁰ Men efterhånden kom antropologiske studier, i tillæg til studiet af fjerne eksotiske og af moderniteten ubesmittede samfund, i lige så høj grad til at dreje sig om, hvordan moderniteten påvirkede og interagerede med før-moderne samfundsformer. Fra at være noget 'udenfor' det egentlige antropologiske studie, blev moderniteten – i dens varierende manifestationer – et centralt etnografisk objekt. For igen at citere Ong: "It becomes apparent that the goal is not to arrive at some grand theory about modernity, but rather to scrutinize the concrete manifestations of emerging social practices, norms, and cultural politics in relation to the market, the nation-state, and to globalizing forces".¹¹ Antropologiens modernitet opstod i abstrakte globale systemers møde med partikulære sociale forhold. Gennem studiet af modernitetens mutationer med specifikke lokale forhold fik antropologien et særligt blik for variationen af modernitetens fremtrædelsesformer. Man begyndte nu at tale om moderniteter i flertal. Også her var 1990'erne et centralt årti.

Et eksempel, der har påkaldt sig særlig opmærksomhed, er inklusionen af 'magi', 'ritualer' og 'heksekunst' i den særlige afrikanske bearbejdning af moderniteten. I 1993 redigerede det toneangivende antropolog-ægtepar Jean og John Comaroff antologien *Modernity and its Malcontents*, hvori de slog fast, at magi og ikke mindst heksekunst eksisterer sammen med moderniteten i det post-koloniale Afrika: "In its late twentieth-century guise ... witchcraft is a finely calibrated gauge of the impact of global cultural and economic forces on local relations, on perceptions of money and markets, on the abstraction and alienation of 'indige-

¹⁰ Ong: 'Modernity', 9945.

¹¹ Ong: 'Modernity', 9946.

nous' values and meanings. Witches are modernity's prototypical malcontents".¹² Fire år senere udkom den engelske udgave af antropologens Peter Geschiere's bog om heksekunst i det moderne Cameroun med den bemærkelsesværdige titel *The Modernity of Witchcraft*.¹³ Heri demonstrerer Geschiere overbevisende, at heksekunst i nutidens Cameroun udspringer af politiske kampe og økonomiske spændinger i Cameroun og dermed ikke er et før-moderne levn fra en lang, ubrudt tradition. Et tredje bidrag til afdækningen af en særlig ritualiseret og magisk afrikansk modernitet var Birgit Meyers analyse af lokale tilegnelser af kristendommen i Ghana, *Translating the Devil. Religion and Modernity among the Ewe in Ghana*, fra 1999. Meyer tager udgangspunkt i en klassisk Webersk analysemodel, hvor skiftet fra traditionel religion til en af de store verdensreligioner ses som udtryk for en rationalisering og som et led i en moderniseringsproces. Meyers pointe er nu, at når kristendommen møder lokale forestillingsverdener og behov i Vestafrika, så antager den et særligt udtryk, hvor djævl og dæmoner bliver uhørt populære.¹⁴ Denne lokale manifestation af kristendommen er imidlertid stadig moderne, idet den introducerer såvel "the modern conception of the individual person" som en stræben efter fremskridt gennem brud med traditionen. Sidstnævnte er, ifølge Meyer, "the pre-eminent characteristic of modernity".¹⁵

I disse analyser er modernitetsbegrebet blevet både vagt og rummeligt. Vagt fordi forfatterne tydeligvis hellere refererer til moderniserende kræfter og processer, end til modernitet i bestemt ental. Jean og John Comaroff henviser i citatet ovenfor opræcist til "the impact of global cultural and economic forces" og Geschiere foretrak betegnelser som "modern changes" eller "new forms of power and politics".¹⁶ Rummeligt fordi moderniteten i en vis forstand kan rumme sin modsætning: det magiske. Klassisk modernitetsteori ville naturligvis konkludere, at det post-koloniale Afrika endnu ikke er blevet moderne, eftersom 'affortryllesen' af verden ikke er tilendebragt; men så enkelt fremstår det ikke i de her refererede analyser. Selv om Geschiere måske strammer konklusionen rigeligt ved at erklære 'heksekunstens modernitet' – og her bør det nævnes, at titlen på den oprindelige franske udgave af hans bog slet ikke rummede det postulat¹⁷ – så anses det magiske som et uomgængeligt og fremtrædende træk ved de afrikanske samfund, der i øvrigt betegnes som moderne. De var blevet moderne på deres egen måde, og repræsenterer derfor en blandt mange moderniteter.

Antropologiens pluralisering af modernitetsbegrebet og dets applikation i studier af globale systemers møde med lokale forhold er blevet mødt med fagintern kritik. I 2000 skrev Harri Englund og James Leach en kritik af, hvad de så

12 Comaroff & Comaroff: *Modernity*, xxxviii-xxix.

13 Geschiere: *The Modernity*.

14 Meyer: *Translating the Devil*, xvii, xxi.

15 Meyer: xxi, 213.

16 Geschiere: *The Modernity*, 24, 115.

17 Den franske udgaves titel var *Sorcellerie et politique in Afrique – La viande des autres* (1995).

som antropologiens overdrevne omfavnelse af det pluraliserede modernitetsbegreb. Den omfavnelse bygger på tre aprioriske antagelser: 1) moderniteten findes over alt, 2) dens præcise indhold varierer og 3) lokale kulturer giver specifikke svar på globale processer. Men ved på denne måde på forhånd at medbringe konteksten for de konkrete forhold, der skal studeres, har man jo forudsat det, der skal vises, og derved obstrueres for frembringelsen af genuin antropologisk viden. Antropologen kan ikke være sikker på, at de sociale og kulturelle processer, der observeres, faktisk er en 'forhandling' af en allestedsnærværende modernitet: "The gist of our ethnography is to remind us of the *anthropological* insight that the ethnographer can never assume prior knowledge of the contexts of people's concerns".¹⁸ Lige så lidt som sociologerne kan antropologerne tillade sig at antage, at moderniteten i dag er allestedsnærværende. Det må komme an på en konkret analyse.

FREDERICK COOPERS HISTORIEFAGLIGE INTERVENTION

I løbet af 1990'erne kom modernitetsdiskussion altså til at indtage en central plads hos både sociologer og antropologer. Hvor de første forsøgte at (re-)definere modernitetens indhold med udgangspunkt i en forestilling om én vestlig modernitet, så identificerede de sidste mangfoldige lokale variationer af en allestedsnærværende global modernitet. Et væsentligt bidrag til modernitetsdiskussionen kom i 2005 i Afrika-historikeren Frederick Coopers bog *Colonialism in Question*. Coopers skarpe og kritiske behandling af den akademiske omgang med moderniteten har de sidste 10 år været omdrejningspunkt for i hvert fald historikernes diskussioner af modernitetsbegrebet.

Cooper fremfører to væsentlige indvendinger mod den måde, hvorpå akademikere har anvendt modernitetsbegrebet. Den første indvending udspringer af det, han betegner som "modernity's powerful claim to singularity".¹⁹ Cooper kritiserer her sociologernes modernitetsbegreb, uanset om det er klassisk, refleksivt eller flydende, fordi det fastholder udgangspunktet, at der er én modernitet, og at den har sit udspring i vesten. Dette udgangspunkt har den konsekvens, at konkrete, historisk foranderlige forhold abstraheres og homogeniseres til en samlet 'standardpakke', der typisk inkluderer nationalstatslig formation, sekularisering, markedsøkonomi og videnskabsbaseret 'rationalitet', men som i realiteten er stråmand for et Europa, der var langt mere komplekst og intellektuelt splittet på alle parametre. I forlængelse heraf kritiserer Cooper forestillingen om en abstrakt 'kolonial modernitet'. Ligesom standard-moderniteten udviser kompleksiteten i Europas historie, udvises her de koloniserede folks forskelligartede relationer til konkrete koloniale magtkonstellationer: "The use by historians and others of the concept of colonial modernity flattens history, elevating messy

¹⁸ Engelund & Leach: 'Ethnography', 238.

¹⁹ Cooper: *Colonialism*, 113.

histories into a consistent project and underplaying the efforts of the colonized people to deflect and appropriate elements of colonizing policies ...".²⁰

Problemerne flytter med hos dem, der har ønsket at gøre op med eurocentriske modernitetsforståelser med udgangspunkt i et singulært modernitetsbegreb; eksempelvis i Dipesh Chakrabarty's dagsorden om at 'provinsialisere Europa'.²¹ Det imaginære og abstrakte 'Europa', Chakrabarty ønsker at provinsialisere, reducerer ifølge Cooper den europæiske tænknings historie til en karikatur af oplysningstidens rationalitets- og bemestringsfilosofi: "Instead of looking at the conflicting ways in which inhabitants of this province actually thought, he has been content to let the most simplistic version of the Enlightenment stand for the European Province's much more convoluted history".²²

Nu kunne man så tro, at Cooper ville være langt mere begejstret for de forsøg på at pluralisere og nuancere modernitetsbegrebet, som især udspringer af antropologien. Men mens Cooper nok er sympatisk indstillet overfor ambitionen, så er han yderst kritisk over for det konceptuelle fundaments holdbarhed. Når modernitetsbegrebet pluraliseres, så forstærker man nemlig blot dets indbyggede svaghed og diffussitet. Cooper anskueliggør pointen med udgangspunkt i netop Geschieres *The Modernity of Witchcraft*. Han anerkender for så vidt, at Geschieres analyse er lødig og overbevisende; men han påpeger, at analysens omgang med modernitetsbegrebet efterlader stor tvivl om, hvorvidt der overhovedet kunne foregå noget som helst i nutidens Cameroun, som ikke er 'moderne'. Hvis heksekunst kan optages i moderniteten, er kategorien i bedste fald en indholdstom periodisk betegnelse. Cooper skoser også en række andre forsøg på at formulere et vidtfavnende modernitetsbegreb. Blandt disse er historikerne Huri Islamoglu og Peter Perdue, der for at få Osmannerriget og Qing Kina ind under den tidlige modernitets vinger – ikke ulig de oven for citerede antropologer – definerer den som: "the multiple institutional forms, or orderings of social reality, that since the sixteenth century responded to and enabled commercial expansion and competition among different political entities".²³ Som Cooper lakonisk bemærker, kan modernitet defineret på denne måde rumme stort set hvad som helst: "the concept of modernity, multiplied, therefore runs the gamut, from a singular narrative of capitalism, the nation-state, and individualism – with multiple effects and responses – to a word for everything that has happened in the last five hundred years".²⁴

Modsætningen mellem sociologernes generaliserende 'standard-modernitet' og antropologernes uendeligt varierede, men analytisk impotente moderniteter udstiller vores analytiske dilemma: enten fastholdes singulariteten og dermed et

20 Cooper: *Colonialism*, 117.

21 Chakrabarty: *Provincializing Europe*.

22 Cooper: *Colonialism*, 122.

23 Islamoglu & Perdue: 'Introduction', 273.

24 Cooper: *Colonialism*, 127.

udgangspunkt for analyse og kritik, der både er for abstrakt og eurocentrisk; eller også pluraliseres modernitetsbegrebet, hvorved det risikerer at miste enhver analytisk forklaringskraft.

MODERNITET SOM AKTØRKATEGORI

Coopers konklusion er, at vi er bedre stillet ved at opgive modernitetsbegrebet som analytisk kategori. I stedet kommer han med et interessant og historiefagligt meningsfuldt forslag, idet han argumenterer for, at vi i stedet bør tilgå moderniteten som en aktørkategori eller en 'native's category'. Sagt på en anden måde så bør historikeren opgive en potentielt uendelig diskussion af, hvad moderniteten indeholder, og i stedet analysere, hvordan der er blevet talt om den:

But what if we think of modernity as a representation, as the end point of a certain narrative of progress, which creates its own starting point (tradition) as it defines itself by its end point? To see modernity as the story of the 'it' – without necessarily accepting the tangibility of the it – is a useful way of seeing things, but it is a demanding one, for it is convincing only as an empirical argument: Do people tell a story of progress? Which people? Is it a story of the West, about the United States, about England, about China, about the world as a whole?²⁵

At tilgå moderniteten som en sproglig konstruktion kan umiddelbart forekomme at være en reduktionistisk og noget skuffende exit fra det rige teoretiske landskab, der er opbygget omkring modernitetsbegrebet som analytisk kategori. En selvbevidst og gennemført sprogliggørelse af modernitetskategorien har imidlertid vist sig analytisk frugtbar og konsekvensrig. Cooper foreslår specifikt en analysestrategi, der undersøger "how the concept is *used* in the making of claims".²⁶ I sin egen forskning i 1950'ernes Vestafrika har han anlagt dette perspektiv. Her påviser han hvorledes fagforeningsfolk og fagbevægelser i de franske kolonier i Vestafrika i årene efter Anden Verdenskrig – i moderniseringsideologiens glansperiode – brugte et vokabular med modernitetsbegrebet i centrum til at rejse en række krav overfor en fransk koloniadministration, der under internt og internationalt pres havde forpligtet sig på en moderniseringsdagsorden. Den dagsorden åbnede et politisk rum, hvori organiserede, urbaniserede afrikanske arbejdere kunne påberåbe sig at være 'moderne' subjekter med 'moderne' rettigheder – indtil de franske politikere fralagde sig ansvaret for moderniseringen gennem afkoloniseringen.²⁷ Coopers tilgang til modernitet som en aktørkategori, bliver dermed udgangspunkt for en historisk analyse, der kobler et sprogligt niveau tæt til

²⁵ Cooper: *Colonialism*, 126.

²⁶ Cooper: *Colonialism*, 137.

²⁷ Cooper: *Decolonization*.

centrale socio-politiske brudlinjer – i dette tilfælde afkoloniseringsprocesserne på det afrikanske kontinent.

Med Coopers analysestrategi kan historikeren undgå sociologiens abstrakte og singulære modernitet: der tales om at være og blive moderne på mange konkrete måder. Hun kan også undgå udsigtsløse diskussioner om den rette indholdsudfyldning af modernitetsbegrebet: modernitet er det, som historiske aktører opfatter og omtaler som moderne. Det er mindre klart, om hun også undgår problemet med, at man – som Englund og Leach påpegede – kommer til at lægge en modernitetsproblematik ned over processer, der handler om noget andet. Det vender vi tilbage til. I første omgang kan problemet undgås ved at insistere på en restriktiv forståelse af modernitetsbegrebet som aktørkategori; såfremt vi ønsker at analysere noget som gående på spørgsmålet om 'moderniteten', så skal ordet 'moderne' anvendes af de historiske aktører. Hvis der ikke siges modernitet, handler det ikke om modernitet. Cooper formulerede det på følgende måde: "Setting out to do an anthropology of modernity, in other words, is not a good research strategy. *Finding* a discourse of modernity could be a revealing demonstration".²⁸

Fra dette udgangspunkt bliver modernitetsspørgsmålet også et anliggende for intellektuel historisk analyse.²⁹ Når modernitet fortjener opmærksomhed som diskursivt fænomen og aktørkategori, så skyldes det, at 'det moderne' igennem en lang periode har været et globalt kampbegreb, som aktører med meget forskelligartede dagordener har kæmpet om at definere, appropriere og anvende. 'Det moderne' har fungeret som det Quentin Skinner, har betegnet som et evaluativt-deskriptivt udtryk. Det vil sige et begreb, der på én og samme tid bruges til at beskrive og vurdere, det begrebet betegner.³⁰ Politisk har der været meget at vinde ved at kunne påberåbe sig en status som moderne og omvendt at kunne beskrive andre som værende udenfor det moderne. En anden førende intellektuel historiker, John Pocock, påpeger at "Any stable and articulate society possesses key concepts with which to discuss its political affairs."³¹ 'Det moderne' har været et af disse nøglebegreber, ikke blot internt i samfundene men også – og i særdeleshed – i beskrivelsen og hierarkiseringen af samfund på globalt plan.

At tilgå moderniteten som aktørkategori tilbyder en vej til at globalisere den intellektuelle historie. Nok så vigtigt er det, at intellektuel historiske undersøgelser kan knyttes meget direkte til den politiske historie, fordi de forskellige udlægninger af 'modernitet' har affødt en række konkrete moderniseringsbestræbelser i forskellige samfund. Tilgås modernitet som en performativ aktørkategori, så giver det historikeren et konceptuelt rum for at udforske relationen mellem disse

28 Cooper: *Colonialism*, 126.

29 Intellektuel historie er den gængse danske oversættelse af forskningsfeltet 'Intellectual history'.

30 Skinner: *Visions*, 148-155.

31 Pocock: 'The History', 195.

historiske niveauer. Det er denne relation Cooper udforsker; men hans analyse af mødet mellem moderniseringsdagsordener og afrikanske arbejderes påkaldelse af moderniteten, er naturligvis blot én variant af en langvarig og geografisk udstrakt kamp om og erfaring af 'modernitet'. Vi afslutter derfor denne artikel med at præsentere og diskutere to andre historiefagligt interessante forsøg på at begribe og analysere moderniteten.

EN AKTØRANALYSE AF MODERNITET SOM TABSERFARING

I sin indflydelsesrige *Expectations of Modernity: Myths and Meanings Of Urban Life on the Zambian Copperbelt* fra 1999 anvender James Ferguson også modernitetsbegrebet som en aktørkategori. Som Cooper fokuserer Fergusons analyse på erfaringerne med 'modernitet' på det afrikanske kontinent i årtierne efter 1945, i dette tilfælde Zambia. Ved uafhængigheden i 1964 blev Zambia – og i særdeleshed det kobberproducerende 'bælte' i den nordlige del af landet – opfattet som værende på vej mod at blive 'moderne'. Standardpakken af urbanisering, adgang til ny teknologi, mobilitet, lønarbejde og pensioner, skoler, sundhedsklinikker og mulighed for at købe udenlandsk producerede varer, blev i denne moderniseringsteoriens glansperiode fremskrevet som en naturlig og nærmest uomgængelig udvikling på Kobberbæltet. Den positive forventningshorisont brød imidlertid sammen, da den zambiske økonomi gik i langvarig recession og landet i løbet af 1980'erne gled fra mellemindkomstnation til dybt forgældet. Moderniseringsteorien var på det tidspunkt også kollapsede, men udgangspunktet for Fergusons analyse er, at dette teoretiske sammenbrud ikke var rent akademisk:

(T)he myth of modernization was never only an academic myth. The idea that Zambia was destined to move ahead to join the ranks of modern nations, and that "development" would lead Zambia to ever-greater urbanization, modernity and prosperity, had come by the 1960s to be accepted both by academics and national and international policy-makers, and by a wide range of ordinary Zambians as well.³²

Fergusons opfatter i forlængelse heraf moderniseringsidealet som en *myte* i dobbelt forstand; dels fordi den byggede på fejlagtige antagelser om Zambia, men også i den produktive forstand, at moderniseringsmyten tilvejebragte en række kategorier og antagelser, som har formet minearbejdernes tolkninger og oplevelser af deres liv. Dette bliver udgangspunktet for en etnografi over det Ferguson kalder "the social experience of decline" i Zambia. Modernitetsteorier, der tidligere blev brugt som analytiske udgangspunkter for at forstå det antropologer i 1950'erne ofte kaldte "social change" i Afrika, bliver herved til en del af det historiske og etnografiske studieobjekt; det modernistiske metanarrativ en integreret

32 Ferguson: *Expectations*, 14.

del af måden hvorpå minearbejdere og andre på Kobberbæltet har fundet og udtrykt mening. Denne meningsskabelse kommer ikke mindst til udtryk i en form for ironi over moderniseringsteoriens brudte løfter – en ironi, der dækker over en dyb skuffelse over oplevelsen af en 'bortvisning' (*abjection*) fra en modernitetsforventning, der i høj grad var blevet internaliseret af minearbejderne.

Under overskrifter som affortryllelse, sammenbrud af traditionelle fællesskaber og opløsning af faste identiteter har den teoretiske modernitetsdiskussion længe tematiseret modernitet som tabserfaring. Ferguson tager på den måde et klassisk tema i modernitetskritikken op, men han gør det altså med udgangspunkt i modernitet som aktørkategori. Hvor Coopers fokus er på modernitet som politisk aktørkategori, så bliver det for Ferguson i lige så høj grad en eksistentiel aktørkategori; en måde hvorpå mennesker har forstået og analyseret en meget konkret og smertefuld erfaring af langstrakt nedgang. Det Ferguson fandt udtrykt hos minearbejderne var ikke blot en følelse af at blive snydt for moderniteten (forstået som moderniseringsteoriens standardpakke) – men af bortvisning, fornedrelse og ydmygelse:

This complex of meanings, sad to report, captures quite precisely the sense I found among the Copperbelt mineworkers – a sense that the promises of modernization had been betrayed, and that they were being thrown out of the circle of full humanity, thrown back into the ranks of the "second class", cast outward and downward into the world of rags and huts where the color bar had always told "Africans" they belonged.³³

Det empiriske fundament for Fergusons udlægning af modernitetsdiskursen på Kobberbæltet er blevet anfægtet af andre forskere,³⁴ men pointen om at moderniseringsteoriens credo har sat spor, ikke blot i akademiske diskussioner men også i andre aktørers meningsskabelse, længe efter moderniseringsteorien blev henvist til den akademiske skrotbunke, har siden Fergusons bog ansporet en rig debat og forskningslitteratur.

LÆBESTIFT OG MODERNITET

Blandt bidragyderne til *American Historical Review's roundtable* om moderniteten, skiller den amerikanske Afrika-historiker Lynn M. Thomas sig ud ved at stå på en position, som ligger uhyre tæt på Coopers. Hun skriver blandt andet:

Rather than historians engaging modernity as a static ideological formation or our own category of analysis, such an approach considers the modern as a 'native' category, for claiming and denying political inclusion and imagining new – often better – ways of being. This fundamentally historicist task contributes to the often highly

³³ Ferguson: *Expectations*, 236.

³⁴ Se eksempelvis Hansen: 'Review: Expectations'.

abstract discussions of modernity by demonstrating just how diverse and dynamic definitions of the modern have been, and how those definitions have merged from specific material relations, strategies of rule, and social movements.³⁵

Samtidig ser Thomas imidlertid muligheder i at anvende modernitetsbegrebet analytisk på 'mellem-niveau'. I stedet for at se modernitetsbegrebet som en abstrakt karakteristik, kan det med held knyttes til en kontekstualiseret analyse af specifikke elementer, som normalt kobles til forestillingen om det moderne. I den forbindelse henviser Thomas til antologien *The Modern Girl Around the World* fra 2008, som hun var med til redigere, og som afsøger og sammenstiller repræsentationer af den såkaldte 'modern girl' i forskellige dele af verden i perioden 1920-40. Lad os derfor læse *The Modern Girl Around the World* i lyset af både Thomas' bekendelse til Coopers forslag om at studere moderniteten som en aktørkategori, og hendes eget forslag om at anvende modernitet analytisk på 'mellemniveau'. Hvilke muligheder og hvilke problemer dukker op, når man søger at identificere det moderne i en bestemt kvindefigur? På hvilke måder gør det os klogere på moderniteten?

The Modern Girl Around the World er på mange måder en usædvanlig vellykket bog. Gennem en række fine analyser dokumenteres den kosmopolitiske, forbrugsorienterede og åbenlyst erotiske 'modern girl's' nogenlunde samtidige opdukken globalt i årene efter første verdenskrig. Hun dukker ikke bare op som et ikonisk ideal i reklamer (især for kosmetik), men også som faktisk levede liv. Figuren 'The Modern Girl' anvendes, understreger forfatterne i deres fælles indledning, ikke som en apriorisk analysekategori, men som et heuristisk hjælpemiddel til at se strukturelle forskelle og ligheder i repræsentationen af 'det moderne' mellem verdens regioner. På den måde bruges modernitetsbegrebet med held til at identificere fremkomsten af forbundne – men ikke identiske – repræsentationer af unge kvinder over hele verden. For at imødegå forestillingen om, at moderniteten spredte sig fra Europa til resten af verden betjener forfatterne sig af det, de kalder 'connective comparisons': "a method that neither reads peculiar phenomena as deviations from an abstracted 'norm' nor one that measures such development against those postulated by theories of inevitable modernisation".³⁶ Også i denne sammenhæng er analysen vellykket. Det lykkes langt hen ad vejen at de-centrere 'the Modern Girl'; unge frigjorte og kosmopolitiske kvinder i 1920'ernes Shanghai eller Bombay fremstår ikke som halvdårlige efterligninger af den fuldt ud moderne, vestlige kvinde; men som konkrete lokale repræsentationer af et globalt fænomen.

Til gengæld er *The Modern Girl Around the World* et stykke fra at anvende af modernitetsbegrebet som aktørkategori. Brugen af modernitetsbegrebet er na-

³⁵ Thomas: 'Modernity's Failings', 734.

³⁶ Weibaum et. al.: 'The Modern Girl as Heuristic Device', 4.

turligvis ikke entydig gennem antologien. I enkelte af bidragene – tydeligst i en analyse af den kinesiske udgave af 'the Modern Girl' – analyseres 'modernitet' på den måde som Cooper talte for: en *diskurs om* moderniteten. I andre bidrag optræder betegnelsen 'modernitet' derimod stort set ikke. Det gælder blandt andet Thomas' eget bidrag om Sydafrika. Når de historiske aktører nu ikke selv siger 'modernitet', kommer forfatterne ikke uden om at stille det besværlige spørgsmål til 'The Modern Girl': "What made her modern?"³⁷ Deres svar er dels bestemte, ikoniske og især visuelle elementer: provokerende klædedragt, langstrakte kroppe, farvede læber. Dels "a particular bundle of commodities": læbestift, neglelak, ansigtscreme. Det moderne ved 'the Modern Girl' er hængt op på kosmopolitanisme og kosmetik.³⁸

Selv om den umiddelbart kan forekomme rimelig, er koblingen mellem modernitet og kosmopolitanisme og kosmetik naturligvis forfatterens analytiske tilføjelse, og i bogens analyser må modernitetsbegrebet derudover se sig koblet til mange andre og ret forskelligartede elementer: fra videnskab og hygiejne, over social og seksuel frigørelse, til promiskuitet og forbrugerisme. Her begynder modernitetsbegrebet imidlertid at blive problematisk. Det illustreres godt i bidragene om Sovjetunionen og Indien. Anne E. Gorsuch viser, at der i Sovjetunionen under den relativt åbne 'nye økonomiske politik' før 1928 fandtes 'Modern Girls' der klippede håret kort, lyttede til jazz og dansede foxtrot. Men hvad med deres modbillede, "the less attractive, but more communist, Komsomol women", der var optagede af at industrialisere landet, drømte om at blive ingeniører og bidrage med teknologiske fremskridt? Industrialisering og teknologi er vel kvintessentielle elementer af moderniteten?³⁹ I Priti Ramamurthy's analyse af 'the Modern Girl' i Indien er samme problematik på spil. Her repræsenteres hun af kosmopolitiske filmstjerner ofte af blandet herkomst; erotisk tillokkende hybrider i feltet mellem vestligt og indisk. Men hun udfordres snart af nationalistbevægelsens 'nye kvinde', der i modsætning til 'the Modern Girl' er middelklasse, monogam og i øvrigt boykottede kolonimagtens varer.⁴⁰ Den nye kvinde brugte *ikke* læbestift. Men eftersom nationalismen konventionelt forbindes med moderniteten, fremstår denne 'nye kvinde' mindst lige så moderne som 'the Modern Girl'. Tilsvarende problematikker dukker op i bogens analyser af Tyskland og Japan. På den måde afdækker *The Modern Girl Around the World* en interessant spænding mellem, hvad man kunne kalde det kosmopolitisk moderne og det nationalt moderne; men det stiller samtidig spørgsmålet, hvad vi skal med et modernitetsbegreb, der kan indeholde både kosmopolitanismen og dens modsætning. Man kan parafrasere

37 Weibaum et. al.: 'The Modern Girl as Heuristic Device', 7.

38 Weibaum et. al.: 'The Modern Girl as Heuristic Device', 2, 18; Thomas, 'The Modern Girl and Racial Respectability', 98.

39 Gorsuch: 'The Dance Class or the working Class', 186-87.

40 Ramamurthy: 'All-Consuming Nationalism', 158-59.

kritikken af *The Modernity of Witchcraft* og spørge om moderniteten så ikke bare er blevet en betegnelse for alt, hvad unge kvinder foretog sig i mellemkrigstiden. Analyserne i *The Modern Girl Around the World* fortæller os noget om en bestemt kvindefigur, vi ikke vidste i forvejen, og de leder os på sporet af en interessant modsætning mellem noget kosmopolitisk og noget nationalt moderne. Det ville ikke være muligt, hvis man insisterede på, at der eksplicit blev talt om modernitet i samtlige af bogens cases. Både når moderniteten kontekstualiseres og konkretiseres, og når man ønsker at efterspore de historiske aktørers brug af modernitetskategorien, kan det være nødvendigt at lave en analytisk bestemmelse af, hvilke andre begreber, der kobles til moderniteten. Men der er efter vores opfattelse grund til en relativt restriktiv omgang med, hvad man kobler til modernitet. Måske er 'the Modern Girl' ikke så meget moderne som kosmopolitisk. Man kunne jo uden problemer have analyseret 'the Modern Girl' som 'the Cosmopolitan Girl'. Det ville måske endda være mere præcist.

KONKLUSION

Blandt historikere har kritikken af modernitetsbegrebet især gået på to forhold. For det første at begrebet er for abstrakt til at kunne berige empirisk funderede analyser. For det andet, at begrebet slæber på en eurocentrisk baggage, der ikke lader sig bortkaste uden at modernitetskategorien udvides i en sådan grad, at den tømmes for analytisk forklaringskraft. Kritikken har imidlertid også været konstruktiv i den forstand, at den har tydeliggjort en række frugtbare analysestrategier, der også har implikationer for modernitetsdiskussionen i andre discipliner. En af historiefagets opgaver består i at kvalificere og historisere det temporale og geografiske skel mellem tradition og modernitet, der har udgjort et selvfølgeligt – men problematisk – udgangspunkt i den sociologiske modernitetsdiskussion. En anden vigtig historikerdagsorden har været at udfordre diffusionsforståelser, der beskriver moderniteten som en samlet og homogen standardpakke, der er blevet spredt – hvad enten moderniteten opfattes som virus eller velsignelse – fra sit arnested vesten til en mere eller mindre passiv omverden. Denne kritiske dagsorden og dens indbyggede problemer deler historiefaget med antropologien. Paradoksalt nok har det således især været i studiet af de områder, der traditionelt er blevet set som udenfor eller på kanten af moderniteten, at modernitetskategorien har spillet den største rolle i de historiske analyser. Det skyldes naturligvis ikke, at disse områder har været mest moderne; men at der netop dér er blevet talt og kæmpet mest om moderniteten.

Et væsentlig udkomme af historikernes debat om moderniteten har været etableringen af en skærpet bevidsthed omkring brugen af modernitet som henholdsvis analytisk kategori og som aktørkategori. Meget begrebslig forvirring har bundet i en sammenblanding af de to niveauer. De ovenfor fremhævede værker af Cooper, Ferguson og Thomas udmærker sig netop ved en refleksiv omgang med disse begrebsniveauer. At tilgå modernitet som en aktørkategori forekom-

mer os at være et frugtbart udgangspunkt. Som analytisk strategi er tilgangen dog først for alvor interessant, når den knyttes til empirisk funderede diskursive analyser, der samtidigt inddrager sociale og politiske kontekster. Det er den ambitiøse dagsorden, forskere som Cooper og Ferguson insisterer på, når de påpeger, at den aktørbundne tilgang til modernitetsspørgsmålet er yderst krævende. Tilgangen eliminerer heller ikke risikoen for at læse en modernitetsproblematik ned over processer, der handler om noget ganske andet. Der er derfor grund til at insistere på en restriktiv brug af modernitetsbegrebet som aktørkategori og spørge om der i det givne tilfælde påvises, at der rent faktisk tales om modernitet. Det er også denne restriktive brug Cooper insisterer på, når han advarer mod at reducere 'the colonial question' til 'the modernity question'. I globalt perspektiv har mange kampe og diskussioner drejet sig om at gøre krav på eller afskrive andre modernitet. Men det gælder ikke dem alle, og det er en vigtig udfordring for historiefaget at analysere hvilke.

NIELS BRIMNES

LEKTOR, PH.D

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – HISTORIE

AARHUS UNIVERSITET

HISNB@CAS.AU.DK

CASPER ANDERSEN

LEKTOR, PH.D

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – IDÉHISTORIE

AARHUS UNIVERSITET

IDECA@CAS.AU.DK

ABSTRACT

The Concept of Modernity: Perspectives from Sociology, Anthropology and History

Niels Brimnes

School of Culture and Society, Aarhus University.

E-mail: hisnb@cas.au.dk

Casper Andersen

School of Culture and Society, Aarhus University.

E-mail: ideca@cas.au.dk

The article analyses the usage of the concept of modernity in sociology, anthropology and history in order to discuss the analytical potential of the concept in historical scholarship. The article unravels the criticism of the concept of modernity as an 'Eurocentric' analytical category as well as the attempts to overcome this bias by pluralizing it in the form of multiple or alternative modernities. It

analyses the consequences of following Frederick Cooper's influential suggestion to approach modernity as an actor's or 'native's category. Based on readings of historical and anthropological scholarship, which is influenced by or further develops this analytical strategy, the article concludes that it is a fruitful approach to apply in historical studies of modernity, provided that the empirically based discursive analyses are firmly grounded in their social and political contexts. The article concludes that this approach makes it possible to connect historical studies of notions of modernity with studies of actual modernization efforts.

LITTERATUR

- American Historical Review: 'Introduction: Historians and the question of "modernity"', *American Historical Review*, 116 (3), 2011, 631-637.
- Bauman, Zygmunt: *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press (2000), 2nd ed. 2012.
- Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Berlin: Suhrkamp Verlag, 1986.
- Beck, Ulrich: 'The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization'. I U. Beck, A. Giddens, & S. Lash, *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the modern social Order*. Cambridge: Polity Press, 1994.
- Comaroff, Jean & Comaroff, John (red.): *Modernity and its Malcontents: Ritual and Power in Post-Colonial Africa*, Chicago: Chicago University Press, 1993.
- Chakrabarty, Dipesh: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Cooper, Frederick: *Decolonization and African Society: The Labor Question in French and British Africa*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Cooper, Frederick: *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*, Los Angeles: University of California Press, 2005.
- Engelund H. & Leach J.: 'Ethnography and the Meta-Narratives of Modernity', *Current Anthropology*, 41 (2), 2000, 225-48.
- Ferguson, James: *Expectations of Modernity: Myths and Meanings Of Urban Life on the Zambian Copperbelt*, Los Angeles: University of California Press, 1999.
- Geschiere, Peter: *The Modernity of Witchcraft. Politics and the Occult in Post-Colonial Africa*, Charlottesville: University of Virginia Press, 1997.
- Gorsch, Anne E.: 'The Dance Class or the Working Class: The Soviet Modern Girl'. I Alys Weibaum et. al. (red.), *The Modern Girl Round the World. Consumption, Modernity and Globalization*, Durham: Duke University Press, 2008, 174-93.
- Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990.
- Hansen, Karen Tranberg, 'Review: Expectations of modernity', *American Anthropologist*, 103 (3), 2001, 863-64.
- Islamoglu, Huri & Perdue, Peter C.: 'Introduction', *Journal of Early Modern History* 5(4), 2001, 271-81.
- Ong, Aihwa: 'Modernity: Anthropological Aspects'. I N.J. Smelser & Paul B. Baltes (red.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences Vol. 15*, Oxford: Pergamon, 9944-49.
- Pocock, John: 'The History of Political Thought: a Methodological Enquiry'. I P. Laslett & W.C. Runciman (red.), *Philosophy, Politics, and Society*, Oxford: Oxford University Press, 1962, 183-202.
- Ramamurthy, Priti: 'All-Consuming Nationalism: The Indian Modern Girl in the 1920s and 1930s'. I Alys Weibaum et. al. (red.), *The Modern Girl Round the World. Consumption, Modernity and Globalization*, Durham: Duke University Press, 2008, 147-73.
- Skinner, Quentin: *Visions of Politics. Vol. 1. Regarding Method*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

- Thomas, Lynn M.: 'The modern Girl and Racial Respectability in 1930s South Africa'. I Alys Weibaum et. al. (red.), *The Modern Girl Round the World. Consumption, Modernity and Globalization*, Durham: Duke University Press, 2008, 96-119.
- Thomas, Lynn M.: 'Modernity's Failings, Political Claims and Intermediate Concepts', *American Historical Review*, 116 (3), 2011, 727-40.
- Weibaum, Alys, Lynn M. Thomas, Priti Ramamurthy, Uta G. Poiger, Madeleine Y. Dong, Tani E. Barlow: 'The Modern Girl as Heuristic Device: Collaboration, Connective Comparison, Multidirectional Citation'. I Alys Weibaum et. al. (red.), *The Modern Girl Round the World. Consumption, Modernity and Globalization*, Durham: Duke University Press, 2008, 1-24.
- Weibaum, Alys, Lynn M. Thomas, Priti Ramamurthy, Uta G. Poiger, Madeleine Y. Dong, Tani E. Barlow (red.): *The Modern Girl Round the World. Consumption, Modernity and Globalization*, Durham: Duke University Press, 2008.

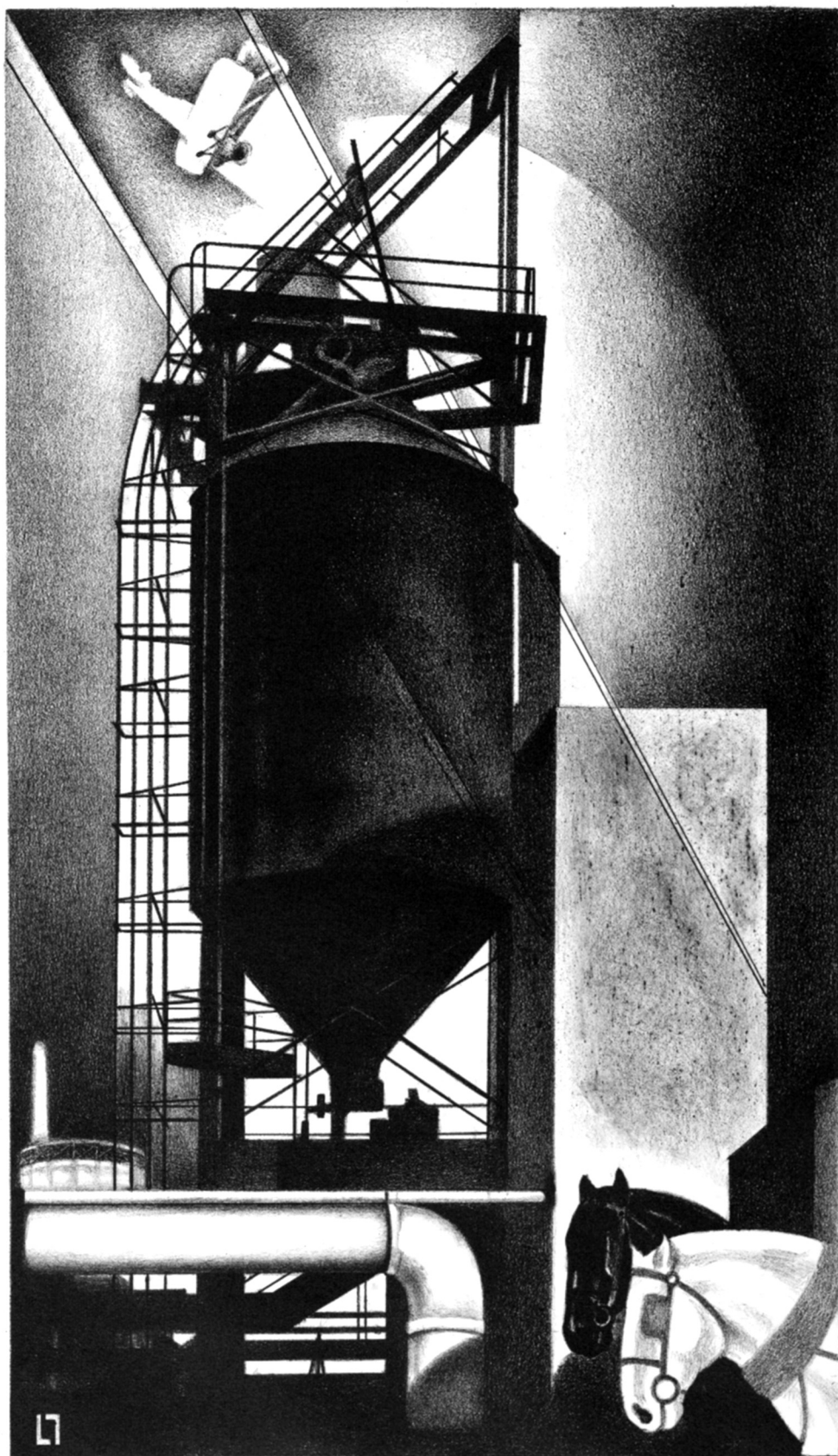
billede kontekst

LOUIS LOZOWICK: TANKS NO. 1 (1929)

■ HENRY NIELSEN

Litografien *Tanks No. 1* viser en enorm tank, formentlig en kornsilo, et sted i Midt-vesten i USA. Den er omgivet af betonelementer, rør, stilladser, platforme, elevatorer og jernkonstruktioner, hvis funktion står hen i det uvisse for den almindelige beskuer af litografiet. I billedets nederste halvdel, bag ved tanken, anes gavlen af en firkantet bygning, der danner kontrast til de cylindriske og kegleformede tekniske konstruktioner i mellemgrunden og i særdeleshed til de to hestes organiske former i nederste højre hjørne. Diametralt modsat, i øverste venstre hjørne, svæver en flyvemaskine, fanget i lyset fra en ubestemmelig lyskilde. Belysningen er i det hele taget noget ejendommelig. Den ene hest er kridhvid, den anden kulsort lige som tanken midt i billedet, mens jernkonstruktionen og bygningen i baggrunden fremtræder kraftigt belyst. Det er altså langt fra noget naturalistisk billede, vi har med at gøre her, selv om mange detaljer i den teknologiske konstruktion uden tvivl er gengivet med stor nøjagtighed. Det er et præcisionistisk litografi, men de geometriske former og de diagonale lysstråler der skaber dynamik i et ellers statisk billede, vidner om, at kunstneren har hentet inspiration i såvel italiensk futurisme som russisk konstruktivisme og fransk senkubisme à la Fernand Léger. Det vedgik kunstneren også gerne.

Louis Lozowick (1892-1973) blev født i Ukraine, men emigrerede til USA i 1906. Her studerede han ved National Academy of Design i New York og senere ved Ohio State University, hvorfra han tog eksamen i 1918. For Lozowick som så mange andre amerikanske kunstnere blev flere års ophold i Europa i begyndelsen af 1920'erne afgørende for hans kunstneriske løbebane. Som maler, grafiker og teg-

TANKS

LOUIS ICAZA WICK

Litografi på papper. 35,6 x 20,5 cm. Smithsonian American Art Museum

ner sugede han erfaringer til sig fra en række af tidens førende europæiske kunstretninger og -miljøer, ikke mindst fra franske kubister, tyske bauhaus-avantgardister og sovjetiske konstruktivister, undertiden også kaldet kunst-ingeniører.¹ Fra de to førstnævnte grupper overtog han brugen af simple geometriske former, enkelhed og funktionalisme. Og fra sidstnævnte gruppe forestillingen om, at politisk bevidste videnskabsmænd, ingeniører og kunstnere kan skabe en ny og bedre verden. En højmodernistisk verden hvor det socialistiske menneske, den nye teknologi og den moderne kunst udgør en harmonisk enhed.² Alle disse inspirationskilder benyttede Lozowick, da han skabte *Tanks No. 1*.

Efter hjemkomsten til USA midt i 1920'erne blev Lozowick hurtigt en af de førende skikkelser inden for den særlige amerikanske kunstretning, som fotografen og maleren Charles Sheeler (1883-1965) havde døbt "præcisionisme".³ Præcisionisterne var inspireret af europæisk modernisme, men de var samtidig på jagt efter motiver, der var unikt amerikanske i form og indhold. Dem fandt de bl.a. i svimlende skyskrabere, distige brokonstruktioner, imponerende maskiner og effektive transportmidler. Kort sagt i sublim amerikansk teknologi, for her var USA langt foran Europa efter Første Verdenskrig. USA repræsenterede højmodernisme i privatkapitalistisk udgave, men tjente ikke desto mindre som teknologisk forbillede for de gigantiske moderniseringsbestræbelser gennem centralistisk planlagte statsinterventioner, der blev sat i værk i mellemkrigstidens kommunistiske Sovjetunionen.⁴

Præcisionisterne overførte deres teknologiske motiver i stærkt forenklet form til lærredet eller andet medium. Alt overflødigt skulle væk, objektet skulle fremtræde i sin rene, ideale form, nærmest som en platonisk ide. Mennesker havde ingen plads i præcisionisternes ideale verden, i bedste fald var de med som staffage. I en samtale med kunsthistorikeren Martin Friedman kom Sheeler, præcisionismens grundlægger, med denne sigende kommentar: "Affolket landskab? Ja, det er nu min måde at vise, hvor smuk verden ville være, hvis der ikke fandtes mennesker i den."⁵

Lozowick var fascineret af alt dette. Hans foretrukne udtryksmiddel blev dog ikke oliemaleriet; men litografiet, der med sine markante sort-hvide kontraster gav ham de bedste muligheder for at realisere sine kunstneriske ambitioner. Han var stadig inspireret af sovjetisk konstruktivisme og det sovjetiske samfundseksperiment med vægt på hurtig industrialisering af et tilbagestående land, men

1 <http://www.arthistoryarchive.com/arthistory/constructivism/>

2 Hughes: *American Genesis*, 312-352. Om begrebet 'højmodernisme', se Scott: *Seeing like a State*.

3 Lusic: *Charles Sheeler and the Cult*, 9-15.

4 Hughes (1989): *American Genesis*, Chapter 6 "Taylorism + Fordism = Amerikanismus", 249-294. Se også Scott: *Seeing like a State*, Chapter 6 "Soviet Collectivization, Capitalist Dreams", 193-222.

5 <http://www.aaa.si.edu/collections/oralhistories/transcripts/sheele59.htm>

han var ikke i tvivl om, at fremtiden først ville komme til USA. I et essay med titlen "The Americanization of Art" i kataloget til den banebrydende Machine-Age Exposition i New York 16.-28. maj 1927 skrev han således:

The history of America is a history of gigantic engineering feats and colossal mechanical construction. The skyscrapers of New York, the grain elevators of Minneapolis, the steel mills of Pittsburgh, the oil wells of Oklahoma, the copper mines of Butte, the lumber yards of Seattle give the American industrial epic in its diapason. [...] The dominant trend in America of today, beneath all the apparent chaos and confusion is towards order and organization which find their outward sign and symbol in the rigid geometry of the American city: in the verticals of its smoke stacks, in the parallels of its car tracks, the squares of its streets, the cubes of its factories, the arc of its bridges, the cylinders of its gas tanks.⁶

I løbet af 1920'erne havde Lozowick udmøntet disse tanker i en serie litografier under fællestitlen "The American City". I slutningen af 20'erne og begyndelsen af 30'erne fulgte han op med en ny serie, der var centreret omkring strukturelle elementer som tanke, skorstene, rør, kabler og højspændingsledninger. Mennesker var der ingen af i Lozowicks billeder fra den periode, for i præcisionisternes øjne var maskinen mere imponerende end mennesket i den moderne verden. Under og efter depressionen i 1930'ernes USA fik Lozowick imidlertid øjnene op for de menneskelige omkostninger i det amerikanske, højteknologiske samfund. Han kom til at interessere sig for arbejdsforholdene i fabrikker og værksteder, og som konsekvens heraf begyndte han at ændre motivvalg og stil, så mennesker og dyr også fik plads i hans billedunivers.⁷ Med tanke på hestene i nederste højre hjørne kan *Tanks No 1*, der er det første litografi i en serie, anskues som en form for brobygning mellem 20'ernes platoniske præcisionist-litografier præget af uhæmmet teknologibegejstring og Lozowicks mere organiske værker med teknologi-og-menneske-motiver, der begyndte at dukke op i 30'erne.

I *Tanks no. 1* rager den store konstruktion op mod himlen som højalteret i en gotisk katedral. Det er nærliggende at forestille sig, at tanken i midten repræsenterer nutiden, flyvemaskinen foroven fremtiden, og hestene i forgrunden fortiden. Hestene er udstyret med skyklapper, de har ingen mulighed for at se, hvad fremtiden rummer af muligheder og farer. Den religiøse dimension i billedet har Lozowick tydeliggjort ved at belyse tanken/alteret fra den modsatte side af beskueren med kraftige projektører, hvilket får den til at fremtræde som en stor, sort skulptur, omgivet af en glorie af lys. Og som for at understrege teknologiens rolle som almægtig gud i højmodernismens Amerika, svæver over tanken/alteret den hvide flyvemaskine som en guds engel. Det store spørgsmål er dog, om man

6 http://monoskop.org/images/3/30/Machine-Age_Exposition_catalogue.pdf, 18-19.

7 http://library.syr.edu/digital/guides/l/lozowick_1.htm

kan være sikker på, at den bringer bud om en lykkelig fremtid i Guds eget land. Eller om alteret i virkeligheden er en truende molok og flyvemaskinen en dødsengel, der varsler det højteknologiske samfunds undergang i takt med, at krakket på New Yorks børs i sidste halvdel af 1929 får katastrofale konsekvenser overalt i samfundet i de følgende år.

HENRY NIELSEN
LEKTOR EMERITUS
CENTER FOR VIDENSKABSSTUDIER
AARHUS UNIVERSITET
HENRY.NIELSEN@CSS.AU.DK

LITTERATUR

- Hughes, Thomas P.: *American Genesis. A Century of Invention and Technoligical Enthusiasm, 1870-1970*, New York: Viking, 1989.
- Lusic, Karen: *Charles Sheeler and the Cult of the Machine*, London: Reaktion Books, 1991.
- Scott, James C.: *Seeing like a State. How certain schemes to improve the human condition have failed*, New York: Yale University Press, 1998.

debat anmeldelser

KLASSEKAMPEN ER TILBAGE

– OM DEN SOCIALE FORTOLKNING AF DEN FRANSKE REVOLUTION

■ NICOLAI VON EGGERS

I den engelsktalende verden udkom sidste år to oversættelser af klassiske 'marxistiske' eller sociale¹ analyser af Den Franske Revolution: Jean Jaurès' *Histoire socialiste de la Révolution française* fra 1901-08 og Georges Lefebvres *Quatre-vingt-neuf* fra 1939.² Dermed følger de engelske udgivere en igangværende trend i Frankrig, hvor man indenfor de seneste fem år ikke bare har udgivet de fire bind af Jaurès' *Histoire socialiste* og værker af Lefebvre,³ men også en række andre af de største sociale fortolkninger af Den Franske Revolution: Albert Sobouls *La révolution française* fra 1965, Albert Mathiez' *La réaction thermidorienne* fra 1929, *La révolution française* fra 1922-24 og *Le dix aout: La chute de la monarchie* fra 1931, og Daniel Guérins *Bourgeois et bras-nus*, som er en forkortet udgave af *La lutte des classes sous la Première République* fra 1946 og revideret i 1968.⁴ Hvis blot en en-

1 Som Julien Louvrier har pointeret, var det de færreste af de såkaldt 'marxistiske' historikere, der refererede til sig selv som marxister; Louvrier: 'Marx', 148. For den marxisme, der kom til at kendetegne den dominerende position efter Anden Verdenskrig og tre årtier frem, se Mazaauric, *L'histoire* og interviewet med Mazaauric på baggrund af denne bog, Louvrier og Mazaauric: 'Quelques réflexions'. Jeg har i det følgende valgt at bruge udtrykket 'sociale fortolkning', som en fordanskning af det engelske 'social interpretation', for at understrege den socialhistoriske snarere end strengt marxistiske tilgang, som ligger til grund for denne.

2 Jaurès: *Socialist History*; Lefebvre: *The Coming*.

3 *La grande peur* og *Napoléon*.

4 Se litteraturlisten for disse nyudgivelser.

kelt eller to af disse bøger var genudgivet, kunne man tale om et mærkværdigt kuriosum. Men med så mange genudgivelser af de sociale klassikere om Den Franske Revolution synes der at være tale om et egentligt fænomen, som kalder på en forklaring. Alle disse bøger er trods alt skrevet for mellem halvtreds og hundrede-femten år siden, så hvorfor denne tilbagekomne interesse for dem i dag?

Svaret – vil jeg mene – er relativt simpelt. I modsætning til langt størstedelen af og de sidste mange års forskning i Den Franske Revolution er alle de ovenstående bøger konstrueret omkring kategorien 'klassekamp'. De ovenstående forfattere har forskellige begreber om og analyser af klassekampen(e) i Den Franske Revolution. Men fælles for dem er, at de alle forstår Den Franske Revolution som en serie af begivenheder, der har klassekampen som sin underliggende logik. Interessen for de marxistiske/socialistiske klassikere kan således forstås som et symptom på en mangel i den dominerende revisionistiske fortolkning, hvor klassekampen er blevet afvist og i de fleste tilfælde erstattet med et begreb om 'politisk kultur'.⁵ Den Franske Revolutions 'politiske kultur' – som den skulle have arvet fra oplysningsfilosofien og naturretstænkningen,⁶ fra absolutismens centralisering af den politiske magt,⁷ fra det gamle regimes *parlements* og særligt jansenismens manikæiske politik-opfattelses indflydelse på disse⁸ – skulle have resulteret i en særlig paranoid og nærmest totalitær logik, hvor politiske modstandere blev set som dødsfjender, der skulle udryddes.⁹ De revisionistiske historikere reducerede således Den Franske Revolutions kampe til kyniske eller paranoid magtkampe udtrykt i en opblæst retorik, der skulle tildække, at de politiske uenigheder mellem forskellige aktører i virkeligheden var minimal og ingenlunde havde karakter af klassekamp.

Jeg vil i det følgende argumentere for, at denne revisionistiske grundfortælling i de senere år i stadig højere grad har vist sig at være uholdbar. Revisionisterne med François Furet i spidsen påpegede nogle klare problemer med den sociale fortolkning af Den Franske Revolution, som tenderede til at reducere den-

5 For kategorien 'politisk kultur' som en fortolkningsramme for Den Franske Revolution, se særligt Baker: *Inventing* og de fire redigerede bind under titlen *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture* redigeret af Keith Michael Baker, Colin Lucas François Furet og Mona Ozouf. Kategorien er siden blevet allestedsnærværende i forskningslitteraturen.

6 Se videreudviklingen af Furets tese på dette punkt hos Baker: 'Transformations' og Edelstein: *The Terror*.

7 Den tese blev oprindeligt udviklet af Alexis de Tocqueville i hans *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856) og siden genoptaget af François Furet, hvorfra den blev en hjørnesten i den revisionistiske fortolkning af Den Franske Revolution og dens opkomst.

8 Se Baker: *Inventing* og Van Kley: *The Religious*.

9 Denne kritik af Den Franske Revolution som totalitær – eller noget nær totalitær – blev først formuleret af Jacob Talmon i hans *Origins of Totalitarian Democracy*, vol 1 and 2 (1952,1960). Med inspiration fra Hannah Arendt blev den siden genoptaget af Furet. Herfra blev den kopieret af Baker og lever stadig i dag som for eksempel i Edelstein: *The Terror*. For Furets totalitarisme-kritik, se Christofferson: 'An Antitotalitarian History'.

ne til et spørgsmål om objektivt definérbare klasser. Men den revisionistiske fortolkning har ikke tilbudt en ny overbevisende rammefortælling. Således befinder forskningen i Den Franske Revolution sig i en slags interregnum: Den revisionistiske forskning, der de seneste 30-40 år har domineret feltet næsten suverænt, er i krise, mens en ny fortolkningsmatrice, der kan forklare Den Franske Revolutions omfattende og ofte voldelige kampe, endnu ikke er udformet.¹⁰ Det er i dette interregnum, at man er begyndt at genbesøge de klassiske marxistiske fortolkninger for måske at opdage brugbare elementer, som revisionisterne ellers havde smidt på historiens mødding.

I det følgende vil jeg med udgangspunkt i Furets socialhistoriske tese diskutere de seneste tyve års forskning i de sociale og klassemæssige forhold i Frankrig på Revolutionens tid og på deres eventuelle betydning for Den Franske Revolution. Disse vil blive diskuteret op imod Furets socialhistoriske afvisning af klassekampskategorien i hans skelsættende *Penser la Révolution française* og særligt artiklen 'Le catéchisme révolutionnaire', da argumenterne heri var de måske mest afgørende for den afvisning af kategorien 'klassekamp', der dannede fundamentet for revisionismen. Med den amerikanske historiker Michael Scott Christoffersons ord havde Alfred Cobban og George Taylor allerede påvist en række problemer med den marxistiske fortolkning af Den Franske Revolution, men det var Furet som "knuste den historiske konsensus og åbnede en ny vej".¹¹ Med udgangspunkt i Furets tese vil jeg konsultere den nyeste socialhistoriske forskning på feltet for at se hvorvidt denne tese – som har været underliggende for den revisionistiske tilgang – stadig holder. Konklusionen er, at det gør den ikke. Jeg slutter derfor artiklen med at overveje, hvor den seneste socialhistoriske forskning og opgøret med Furet og revisionismen peger hen.

KLASSEKAMP OG DE SOCIALE FORHOLD

I FRANKRIG PÅ REVOLUTIONENS TID

Udgangspunktet for Furet og revisionismen var den konklusion, at den feudale produktionsmåde ikke spillede nogen nævneværdig rolle i 1789, og at Den Franske Revolution derfor ikke kunne være – således som Georges Lefebvre og Albert Soboul hævdede¹² – udtryk for en klassekamp imellem et herskende, adeligt, feudalt aristokrati og en undertrykt, borgerlig, pro-kapitalistisk klasse båret frem af masserne.¹³ Et af de afgørende elementer hos Soboul og den sociale fortolkning af

10 For de nyeste oversigter over historiografien over Den Franske Revolution, se Davis: *The Debate* og Hanson: *Contesting*.

11 Guilhaumou, Louvrier og Christofferson: 'Aux sources', 232. For den intellektuelle kontekst og Furets intellektuelle rolle, se Christofferson: *French Intellectuals*. For receptionen af Furets første angreb på den marxistiske fortolkning, se Louvrier: 'Penser'.

12 Lefebvre: *Les paysans* og *Questions*; Soboul: *Les sans-culottes*. For en afbalanceret gennemgang af Lefebvres og Sobouls analyser, se Nygaard: '1789'.

13 Furet: *Interpreting* og 'Le catéchisme'.

Den Franske Revolution var, at "jordrenten, *først og fremmest feudal*, dominerede landbrugslivet".¹⁴ Dermed var det franske samfund ifølge Soboul domineret af en feudal produktionsmåde med en herskende klasse af feudalherrer. Ved at henvise til (mestendels lokale) studier foretaget af Emmanuel Le Roy Ladurie, Paul Bois, Abel Poitrineau, Jean Meyer, Pierre de Saint-Jacob og Régine Robin, mente Furet, at kunne påvise, at den feudale jordrente – modsat hvad Soboul hævdede – langt fra dominerede landbrugslivet.¹⁵ I stedet var afkastet på *fermage*,¹⁶ *métayage*¹⁷ og direkte produktion¹⁸ langt vigtigere end de såkaldte *droits seigneuriaux*¹⁹: feudale rettigheder / afgifter.²⁰ Ydermere havde det attende århundrede oplevet en stigende "kommercialisering af *les seignueries*", hvilket vil sige, at den feudale afgift i sig selv var blevet en vare på et marked, som pengebesiddere kunne investere i uanset om de havde en adelstitel eller ej.²¹ Ifølge Furet var de feudale afgifter dermed underlagt en kapitalistisk markedslogik, og sammen med *fermage*-systemet og den stigende grad af produktion til et marked var den herskende produktionsmåde i Frankrig anno 1789 altså "landlig kapitalisme" (*capitalisme à la campagne*).²² Disse studier viste, at der var anseelige forskelle på Frankrigs forskellige regioner og deres produktions- og ejendomsforhold, men Furet konkluderede, at den feudale produktionsmåde var ubetydelig på Revolutionens tid. I modsætning til Lefebvre og Soboul, som hævdede at kapitalismen i Frankrig var et resultat af Revolutionen, argumenterede Furet altså for, at Frankrig allerede var kapitalistisk ved revolutionens udbrud. Dermed kunne Revolutionen ikke have været udtryk for en kamp mellem en bredt støttet pro-kapitalistisk, borgerlig klasse og et reaktionært, feudalt aristokrati, da en sådan borgerlig klasse i realiteten ikke havde meget at kæmpe for, hvis den kapitalistiske produktionsmåde allerede var dominerende.

14 Soboul: *La civilisation*, 44: 'La rente foncière, *féodale pour l'essentiel*, domine la vie agricole'. Citeret i Furet: 'Le catéchisme', 264 og *Interpreting*, 93; kursiveringen er Furets.

15 Le Roy Ladurie: *Les paysans*; Bois: *Paysans*; Poitrineau: *La vie rurale*; Meyer: *La noblesse*; Saint-Jacob: *Les paysans*; Robin: *La société*. Det er mildest talt paradoksalt, at Furet henviser til Robins værk for at understøtte sin hypotese, eftersom Robins Althusser-inspirerede socialhistorie nok er kritisk overfor Sobouls analyse, men ikke desto mindre synes at understøtte Sobouls overordnede tese om Den Franske Revolution som en borgerlig revolution imod et feudalt og aristokratisk gammelt regime.

16 Produktionsform, hvor en storbonde (*fermier*) lejer jorden af dens ejer og ansætter lønarbejdere for at producere til et marked med henblik på profit. Særligt udbredt i Nordfrankrig og især omkring Paris pga. det profitable parisiske kornmarked.

17 Produktionsform, hvor en bortforpagter giver forpagteren ret til at dyrke jorden til gengæld for en fast eller variabel rente. Særligt udbredt i Sydfrankrig.

18 Produktionsform, hvor bonden selv ejer og dyrker jorden.

19 Produktionsform, hvor fæstebonder er bundet til jorden og til herremanden, som har krav på dele af produktionen.

20 Furet: 'Le catéchisme', 263.

21 Furet: 'Le catéchisme', 265; *Interpreting*, 94.

22 Furet: 'Le catéchisme', 265; *Interpreting*, 94.

Mange studier har siden bekræftet, at mængden af indkomst baseret på seigneuriale rettigheder var kraftigt faldende mellem 1400 og 1789. John Dewald anslår et fald fra 92% til 11% for grevskabet Point-Saint-Pierre Normandiet i feudale afgifter mellem 1399 og 1780.²³ For 1700-tallet angiver Jean Bastier, at feudale afgifter stod for 18,8% af omsætningen i Toulouse, Gérard Aubin har 11,28% for området omkring Bordeaux, mens James Lowth Goldsmith anfører hele 33% for Auvergne.²⁴ Ved at syntetisere en lang række studier har William Beik konstateret, at et konservativt estimat for tidspunktet for Revolutionens udbrud i 1789 peger på, at omkring minimum 10% af indtægterne kom fra feudale afgifter i de mindst feudale egne og så meget som 40-50% i de mest feudale områder.²⁵

Noget af besværet ved præcis at udregne de feudale indtægters størrelse er deres komplekse natur.²⁶ Eksempelvis var selv frie bønder i mange områder pålagt – enten juridisk eller i kraft af markedsmonopol (hvorfor det ikke giver mening at tale om et egentligt marked) – at benytte sig af den lokale herremands mølle til at male sit korn.²⁷ De var desuden pålagt betale gebyrer for diverse dokumenter ved den lokale feudale domstol (som dog i stigende grad blev 'udkonkurreret' af royale domstole).²⁸ Forskellige former for ejendom (*fermage*, *métayage* og *fribonde*) levede ofte side om side og kunne i den forstand være praktisk næsten lige afhængige af de lokale *seigneurs*, selvom den ene bonde juridisk set var bundet, og den anden juridisk set var fri.²⁹ Så selvom det er korrekt, at det ikke var størstedelen af bønderne, der var stavnsbundet ved Revolutionens udbrud, var de fleste bønder stadig bundet til deres feudalherrer i en eller anden grad. Og ved Revolutionens udbrud var der stadig en million bønder, som var underlagt den mest arkaiske form for feudalisme.³⁰

Når det kommer til at vurdere det feudale systems betydning på Revolutionens tid, må man desuden tage højde for interne forskelle mellem de forskellige grupper af adelige. Guy Lemarchand har regnet sig frem til, at de feudale afgifter Pays de Caux i Normandiet i slut 1700-tallet lå på mellem 20% og 50% for store landejendomme og under 20% for små landejendomme.³¹ Med andre ord kunne magtfulde højadelige familier inddrive op mod 50% af deres indtægt fra feudale

23 Dewald: *Pont-St-Pierre*.

24 Batier: *La féodalité*. Aubin: *La seigneurie*. Lowth: *Lordship*.

25 Beik: *Social*, 36.

26 For nogle af de bedste studier af den sociale sammensætning af Frankrig i på revolutionens tid, se Gayot et al.: *Vers* og Leuwers og Jesenne: *Changements*.

27 De såkaldte *banalités*, som var en fællesbetegnelse for de gebyrer bønder måtte betale for brug af de dele af feudalherrerens ejendom, som de var pålagt at gøre brug af.

28 For udviklingen af det franske juridiske system og de interne kampe heri, se Leuwers: *L'invention*.

29 For den komplekse sammensætning af den franske landbefolkning, se Jesenne: *Les campagnes*.

30 Jesenne: 'The Social', 34.

31 Lemarchand: *La fin*. Se også Lemarchand: *Féodalisme*.

afgifter (i Normandiet), mens lavadelige familier ikke kunne presse nær så meget feudal merværdi ud af deres undersåtter. Så selvom feudale afgifter ikke er de mest iøjnefaldende, når man ser på den samlede mængde af afgifter, var store dele af de herskende klasser stadig afhængige af de feudale afgifter til bevarelsen af deres herskende status hvilede.

Hvis vi forlader herremandens perspektiv og ser betalingen fra bondens perspektiv ligger de feudale afgifter til herremænd i 1700-tallet i gennemsnit på omkring 6,5% af nettoproduktet og på mellem 1% og 10% alt efter region.³² Umiddelbart lyder dette ikke af specielt meget, men man kan ikke herfra konkludere, at den feudale orden ikke var indflydelsesrig endsige dominerende. Gebyrer, brug af møller og *corvée* (selvom der oftest kun var tale om få arbejdsdage om året) bidrog alle til feudal udvinding af merværdi. Dertil skal lægges Kirkens (hvis på dette tidspunkt feudale natur de færreste vil benægte) krav på tiende.³³ Den adelige dominans bliver yderligere forstærket, når man tager højde for adelens evne i kraft af feudale afgifter til at ophobe korn og først sende dem på markedet, når prisen er høj, mens småbønder er tvunget til at sælge med det samme for at betale blandt andet feudale afgifter. Markedsvilkår kan således tjene til at styrke feudale afgifter, når adelige i kraft af deres seigneuriale rettigheder bliver i stand til at manipulere markedet. Med andre ord havde kapitalistiske småbønder, der ville producere for profit til et marked alt mulig grund til at støtte op om en revolution, der kunne afskaffe de feudale rettigheder én gang for alle.

På baggrund af en syntese af studier foretaget af franske historikere og demografikere som Guy Lemarchand, Gérard Béaur, Paul Butel, Jean-Marc Moriceau og Jean-Pierre Poussou har Henry Heller konkluderet, at den feudale produktionsmåde "forblev den dominerende" frem til Den Franske Revolution.³⁴ Dette er måske en overdrivelse, og som Heller også viser, er det (også fordi det ikke er så entydigt) mest interessante måske ikke at konstatere hvilken produktionsmåde, der var herskende. I stedet er det mere interessant at se på den konkrete sammensætning af de franske produktionsforhold sådan som de tog sig ud på tærsklen til Den Franske Revolution.³⁵ Som Furet selv var inde på, men som han ikke gjorde meget ud af i sin forklaring, var der store forskelle mellem Frankrigs regioner, og

32 Beik: *Social*, 36.

33 Kirken og diverse klostre, som på mange måder var de mest traditionelle jordbesiddere i forhold til feudal administration, ejede desuden omkring 7% af fransk jord på Revolutionens tid, jf. Beik: *Social*.

34 Heller: *The Bourgeois*, 47. Lemarchand: *La fin og Féodalisme*; Béaur: *Histoire*; Butel: *L'économie*; Moriceau: *Terres*; Poussou: *La terre*. Hellers analyse er et af de afgørende elementer i Neil Davidsons systematiske rekonceptualisering af 'borgerlig revolution' som en analytisk kategori; se Davidson: *How Revolutionary*. For nylige debatter om 'borgerlig revolution' som en historisk analytisk kategori, se Jones: 'Bourgeois Revolution'; Teschke: 'Bourgeois Revolution'; Davidson: 'How Revolutionary'; Nygaard: 'The Meanings'.

35 For en samlet analyse af den franske økonomi i perioden fra før, under og efter revolutionen, se Lemarchand: *L'économie*.

ethvert forsøg på at syntetisere – ofte regionale – detailstudier må tage højde for disse forskelle og for de gradvise udviklinger i produktionsforholdene i det præ-revolutionære Frankrig. Dette gjorde Furet kun i meget ringe grad, hvilket ledte ham til at generalisere eksistensen af 'kapitalisme' som sådan i det præ-revolutionære Frankrig og ved identificere denne med en agrar og finansiell kapitalisme.³⁶

Hvis vi ser på den agrare kapitalisme, så var området omkring Paris på én gang exceptionelt og eksemplarisk. Paris var Frankrigs suverænt største og vigtigste by.³⁷ Den havde derfor Frankrigs største kornmarked og var samtidig hjemsted for Frankrigs mest indflydelsesrige mænd. Mange af disse var adelige og ejere af enorme parceller i Île-de-France (regionen omkring Paris). Disse adelige var for manges tilfælde medlemmer af Parlement de Paris, den regionale, adeligt administrerede 'højesteret' med enorm politisk indflydelse, hvis jurisdiktion dækkede omkring én tredjedel af Frankrigs territorium, og som gjorde krav på at repræsentere det franske folk.³⁸ Som deltagere i fransk storpolitik administrerede disse mænd ikke deres enorme jorde men udlejede disse til kapitalistiske lejere, som ansatte lønarbejdere og producerede til det parisiske marked med henblik på profit. Med Île-de-Frances få men enorme parceller var størstedelen af den lokale landbefolkning ejendomsløs og således tvunget til at sælge deres arbejdskraft på det rurale arbejdsmarked. Området omkring Paris er dermed eksemplarisk som agrar kapitalisme i sin reneste og højeste form, sådan som særligt Robert Brenner har analyseret den for den engelske kontekst.³⁹ Men lignende former kan findes omkring sædet for regionale Parlements som i Rouen, Dijon og Toulouse, hvor "*parlementaires* were mostly absentee landlords who made little attempt to consolidate or modernize".⁴⁰

I resten af Frankrig tegnede der sig imidlertid et væsentligt andet billede. Gérard Béaur har konkluderet, at omkring 90% af Frankrigs landbefolkning – som udgjorde mellem 80% og 90% af Frankrigs samlede befolkning på omkring 28 mio.⁴¹ – ikke havde nok land til at kunne understøtte sig selv og følgelig var tvunget til at søge arbejde.⁴² Men samtidig viser han også, at kun 20% slet ikke havde noget land (hvoraf en stor del naturligvis hørte til i Île-de-France-regionen). Det vil sige, at omkring 70% af den franske landbefolkning forsørgede sig selv delvist gennem egen produktion og delvist gennem lønarbejde – altså en slags mel-

36 Furet: 'Le catéchisme', 265; *Interpreting*, 94.

37 Det følgende afsnit baserer sig primært på Moriceau: *Les fermiers*; Beik: *Social*, og Jones: *The Great Nation*.

38 Baker: *Inventing*.

39 Brenner: 'Agrarian'. For en diskussion af Brenners tese, se artiklerne samlet i Aston og Philip: *The Brenner Debate*. For en videreudvikling af Brenners tese, se den forskningstradition, der er kendt som 'political marxism' og særligt Woods: *Pristine Culture* og *The Origen*.

40 Beik: *Social*, 154.

41 Beik: *Social*, 15.

42 Jf. Heller: *The Bourgeois*, 47.

lemvej mellem en rent feudal produktionsmåde og en rent kapitalistisk produktionsmåde. Selv indbyggerne i de mindre byer havde ofte små jordlodder uden for bymurene og var således ikke fuldt ud markedsafhængige.⁴³ Dertil kommer, at toldbarrierer ofte gjorde det uattraktivt for herremænd at sælge korn uden for regionen og samtidig attraktivt for dem at fastholde en vis grad af regional protektionisme.⁴⁴ Så selvom der var en stigende grad af markedsafhængighed i det franske samfund, var det stadig meget langt fra at strukturere samfundet som sådan. Med andre ord var den agrare kapitalisme nok på vej frem, men uden for Île-de-France var den formentlig ikke dominerende.

Endelig må man tage højde for, at den agrare kapitalisme ikke var den eneste kapitalistiske produktionsmåde, som var på vej frem i Frankrig. I slutningen af 1700-tallet begyndte Frankrig også så småt at se en klasse af industrikapitalister. Et godt eksempel er her bomuldsproducenten Dupont anno 1787 med hjemsted i Valence i nærheden af Lyon.⁴⁵ Virksomheden havde omkring 970 ansatte. Heraf var ca. to-tredjedele bosiddende i omkringliggende landsbyer og spandt bomulden hjemme hos sig selv (hvilket medfører, at de fleste af disse vil tælle i statistikkerne som jordbesiddende bønder). Derudover var der ansat en gruppe af managers (én i hver by for at koordinere arbejdet lokalt og nogle med et større overblik), som desuden administrerede en lokal fabrik, hvor bomulden blev yderligere forarbejdet af lønarbejdende ansatte, der kartede bomulden eller betjente mekaniske spindemaskiner. Endelig var der en større fabrik i Valence som havde spindere, vævere, og som lavede den forarbejdede bomuld til stof. Foretagender som Dupont i Valence opstod ved, at købmænd i stigende grad systematiserede deres opkøb af lokal produktion, og således begyndte at drive industriel virksomhed. Men disse lokale købmænd var igen afhængige af større købmænd med nationale og internationale forbindelser for at få afsat deres varer (som igen var afhængige af den finansielle sektor i form af kapitalstærke bankmænd, der kunne udstede garantier og internationalt gangbar kredit), og således overtog kapitalstærke storkøbmænd i mange tilfælde industrierne og blev til egentligt industrielle kapitalister afhængige af finanskapital. På den ene side var der altså tale om en "gradvis proletarisering" af arbejdsstyrken, som dog langt fra var fuldbyrdet.⁴⁶ På den anden side en kapitalisering af produktionen, som dog også var kraftigt hæmmet af toldbarrierer og manglen på markeder. Nogle områder som Pariser-forstaden Saint-Antoine, der skulle blive den måske mest radikalt revolutionære bastion, var nærmest totalt markedsafhængige i forhold til både forbrug og salg af arbejdskraft.⁴⁷ Men ligesom den agrare kapitalisme omkring

43 Beik: *Social*, 98-105.

44 Parker: *Class*, 32.

45 Heller: *The Bourgeois*, 47.

46 Heller: *The Bourgeois*, 49.

47 Heller: *The Bourgeois*, 50.

Paris – og i direkte sammenhæng hermed – er Saint-Antoine både exceptionel og eksemplarisk som det højeste stadie af industrikapitalistiske produktionsforhold. Og selv her er der ikke tale om gennemført kapitalistiske forhold med 'frie' markeder og 'frie' lønarbejdere.

En tredje form for halvkapitalistisk produktionsmåde indenfor fransk territorium var den oversøiske plantagevirksomhed. Plantagerne, særligt i det nuværende Haiti, var nogle af de mest komplicerede og kapitaltunge virksomheder i det daværende Frankrig. Plantagerne bestod både af marker (til dyrkning af især sukker, kaffe og indigo) og fabrikker, hvor råvarerne blev forarbejdet.⁴⁸ Særligt sukkerproduktionen krævede således både en enorm arbejdsstyrke og dyre produktionsmidler til at raffinere sukkeret. Desuden krævede produktionen en vis grad af specialisering, og omkring en femtedel af plantage-slaverne arbejdede ikke i markerne men med at raffinere sukker, bygge tøndes og andet materiel eller som managers, der koordinerede produktionen.⁴⁹ Udviklingen af plantagerne som industriel kapitalisme fungerede meget på samme måde som udviklingen af en klasse af finansielle industrikapitalister på det franske fastland:

Most plantation owners took out loans from merchant houses in France to get started. If all went well, these loans could be paid off over time and the planter could grow wealthy. But in many cases the planters failed, and the merchant houses acquired the plantations that had been the collateral for their loans. By the end of the eighteenth century, many merchant houses in France's major port towns of Bordeaux, Nantes, and La Rochelle owned plantations in Saint-Domingue. These were managed by salaried administrators and overseers.⁵⁰

Som Dubois har observeret var det op imod en million af Frankrigs befolkning, der var direkte afhængige af kolonialvarer for deres overlevelse (købmænd, havnearbejdere, sømænd, o.a.).⁵¹ Ikke desto mindre betød ekstremt rigide regler og prisbestemmelser, at de franske købmænd og – i stigende grad – industrikapitalister havde et meget begrænset råderum, ligesom Frankrigs elendige infrastruktur og toldmure betød at hjemmemarkedet var langt mindre end det kunne have været, og de franske købmænd blev således ofte rige på ulovligt salg af varer til engelske og hollandske købmænd.⁵² Den absolutistiske stat med dens rigide regler for oversøisk handel og toldmure, der hæmmede muligheden for profitabel afsætning af varer, var således alt andet end populær blandt de købmænds-, finans- og industrikapitalister, som var involverede i den koloniale produktion. Blandt

48 Se Geggus: 'Sugar' og Blackburn: *The Making*.

49 Geggus: 'Sugar'. Se også Dubois: *Avengers*, 18-28.

50 Dubois: *Avengers*, 20.

51 Dubois: *Avengers*, 21.

52 Parker: *Class*, 33.

de over tusind delegerede i Stænderforsamlingen i 1789 havde ikke mindre end 15% kolonial ejendom og mange andre var på anden måde afhængig af koloniale forretninger.⁵³ Langt størstedelen af disse udgjorde altså en borgerlig klasse, hvis interesser gik stik i mod den absolutistiske stats forsøg på at kontrollere handlen og dermed berige sig selv.

Samlet set giver ovenstående det følgende billede. Den kapitalistiske produktionsmåde i både land, by og kolonierne var på vej frem, men det er formentlig kun i Paris og regionen omkring, der producerede til det parisiske kornmarked, at den var egentligt dominerende. Langt størstedelen af Frankrigs befolkning levede stadig delvist af egen produktion og var stadig bundet af feudale afgifter og var således kun delvist afhængige af markedet for køb af varer og salg af arbejde. Toldbarrierer og skatteprivilegier til de adelige gjorde betingelserne for kapitalister dårligere, idet de fik svært ved at afsætte deres varer med stort afkast og reinvestere denne i effektiviseret produktion (med større afkast til følge, osv.). Samtidig var der ikke et særligt stort udbud af gennemproletariserede lønarbejdere.⁵⁴ Ikke desto mindre havde finanskapitalister (særligt schweiziske *bankiers* i regionen omkring Lyon som f.eks. Valence) og industrikapitalister i stigende grad fået overensstemmende interesse i kraft af en gryende industriel sektor, som dog havde svære betingelser under det halv-feudale franske samfund. Det er værd at bemærke, at så godt som ingen adelige havde sat gang i denne slags industriforetagender, ligesom de færreste adelige var kapitalistiske managers frem for blot ejere, der udlejede deres jorder til entreprenører, hvilket gjorde deres skatteprivilegier decideret reaktionære i forhold til udbredelsen af en kapitalistisk produktionsmåde.⁵⁵ At der blev investeret i og handlet med embeder er ikke et tegn på kapitalisme – således som vi har set Furet hævde⁵⁶ – men snarere et tegn på manglende profitabilitet i kapitalistisk produktion. Embeder var en måde at få adgang til lukrativ skatteopkrævning, men disse skatter var direkte kontraproduktive i forhold til skabelsen af en kapitalistisk vareproduktion til et større hjemme- og udemarked. Furet blander med andre ord marked – i dette tilfælde markedet for embeder – sammen med kapitalisme. Kapitalisme er ikke alene kendetegnet ved markeder. Der har altid været markeder. Kapitalisme er derimod kendetegnet ved, hvordan produktionen er struktureret og hvilken type af merværdi, der produceres (feudal afgift eller varer, som kan afsættes for profit). Den

53 Dubois: *Avengers*, 21.

54 I modsætning til hvad George Comninel (og i forlængelse heraf: Amariglio og Norton) argumenterer for, medfører dette dog ikke nødvendigvis, at produktionsmåden derfor er gennemført feudal (Comninel: *Rethinking*, 190-1; Amariglio og Norton: 'Marxist Historians'). Folk kan sagtens både være afhængige af lønarbejde og markedsrelationer uden at være fuldstændigt afhængige af disse. Som vi har set, har Gérard Béaur vist, at netop dette var tilfældet for omkring 70% af Frankrigs befolkning på Revolutionens tid.

55 Heller: *The Bourgeois*, 79ff; Beik; *Social*, 66-97.

56 Furet: 'Le catéchisme', 265; *Interpreting*, 94.

kapitalistiske produktionsmåde var på vej frem, men den blev tilbageholdt af en feudale sociale og politiske strukturer.⁵⁷ Finans-, handels- og industrikapitalister havde således en kraftig interesse i afskaffelsen af det gamle regime, og det bør i denne sammenhæng bemærkes, at indflydelsesrige revolutionære som eksempelvis Étienne Clavière, Pierre Victor Malouet og Pierre-Louis Roederer selv var finans- og industrikapitalister, mens andre prominente revolutionære som Mirabeau og Jacques-Pierre Brissot var hyret af disse til at fremme førstnævntes interesser.

I forhold til Furets tese må vi altså konkludere, at den feudale produktionsmåde langt fra var ubetydelig i 1789. Selvom den på ingen måde var så dominerende, som den havde været tidligere, satte den stadig et kraftigt præg på det franske samfund og var en klar og åbenlys begrænsning i forhold til udbredelsen af den kapitalistiske produktionsmåde. Denne kamp mellem produktionsmåder havde et klart og direkte klasseaspekt. Adelige var ofte ejere af jord men sjældent entreprenører. Deres privilegier i forhold til skat og told gav dem en klar interesse i at bevare en vis grad af feudale afgifter, arbejdere bundet til jorden og lukkede regionale markeder. Dette var i direkte modstrid til ikke-adelige kapitalister, som havde brug for et lettere skattetryk, 'frie' lønarbejdere og udvidelsen af regionale og nationale markeder for at øge profitten og udvikle deres forretninger.

Dette medfører ikke, at den herskende produktionsmåde var helt igennem feudal. Som jeg har understreget, var der tale om en glidende overgang, men en overgang som formentlig ikke kunne være gået meget længere i en kapitalistisk retning, hvis ikke man havde fået afskaffet de strukturer, som sikrede reproduktionen af feudale produktionsforhold. Disse strukturer var formet af den absolutistiske stats rigide kontrol i forsøget på at styrke kongemagten og dens afhængighed af lokale *noblesses de robe*, som levede af skatteindtægter fra embeder.

De regionale forskelle var desuden afgørende, og de voldsomme uenigheder og kampe mellem Paris og provinsen kan netop ses som en kamp mellem forkæmpere for den kapitalistiske produktionsmåde og forkæmpere for den feudale produktionsmåde. Lokale herremænd var langt fra besejrede før revolutionen, hvilket i øvrigt også gælder for den ekstremt indflydelsesrige galliske Kirke som feudal aktør. Den ulige udvikling i Frankrigs regioner er dermed afgørende for at forstå, hvorledes Den Franske Revolution var en kamp imellem forkæmpere for den gamle feudale orden og den nye borgerlige orden. Denne forskel krystalliserede sig i løbet af revolutionen. Med Peter McPhees ord: "By mid-1791 two Frances had emerged, the pro-reform of the southeast, the Paris basin and much of the centre, contrasting with the west and southwest, most of the north and east, and the southern Massif Central".⁵⁸ (Hertil bør man regne gruppen af reformivrige borgerlige revolutionære – de såkaldte girondiner – som kom fra Bor-

57 Parker, *Class*; Lemarchand: *L'économie*.

58 McPhee: *Robespierre*.

deaux-regionen med dens rige og reformivrige købmænd.) Med andre ord var de områder med stort koncentration af kapitalistisk produktion – agrar og industriel kapitalisme omkring Paris, finans- og industri-kapitalisme omkring Lyon i syd-øst og kolonial-baseret kapitalisme i Bordeaux – forkæmpere for Revolutionen og dens reformer mens de øvrige og feudalt dominerede regioner af Frankrig var overvejende kontrarevolutionære.

Dette leder til et andet element af Furets forklaring, som er blevet kraftigt udfordret siden: At aristokratiet ikke lukkede sig om sig selv. Albert Soboul forklarede bourgeoisiets revolutionære frustration ud fra deres manglende politiske og økonomiske muligheder i det gamle system, hvor magt og indflydelse i høj grad afhang af adgangen til embeder via køb. Men i modsætning til hvad Soboul og de fleste andre sociale fortolkere hævdede, så det attende århundrede ifølge Furet ikke nogen "social indsnævring af adelen".⁵⁹ I stedet betød køb og salg af embeder, at adelen og borgerskabet fra år 1600 og frem i stigende grad blev umulige at skelne fra hinanden. Den økonomiske elite investerede i embeder, den adelige elite investerede i ejendom, og medlemmerne af de to grupper giftede sig på tværs af de gamle skel. De var en del af den samme klasse, og der var dybest set intet egentligt objektivt, økonomisk klasseskel mellem medlemmer af den franske elite i 1700-tallet.⁶⁰ Snarere end at tale om en klassekamp mellem aristokrater og tredjestanden eller borgerskabet opfordrer Furet sin læser til at følge Alfred Cobban og forstå udviklingen i 1700-tallets Frankrig som en "borgerliggørelse af adelen".⁶¹ Fordi begge klasser integreres i et centraliserende og 'entreprenørielt' statsprojekt, er det ifølge Furet (og Cobban) umuligt at identificere et egentlig klasseskel mellem borgerlige og adelige på Revolutionens tid.

Det er sandt, at den absolutistiske stat i løbet af 1500- og 1600-tallet udviklede sig ved at integrere en ny formuende klasse direkte i den absolutistiske forvaltning. Disse købte embeder som skatteforvaltere eller jurister og udvidede således det statslige bureaukrati samtidig med, at de sikrede en indtægt til staten – i første omgang gennem køb af embede og sidenhen ved enten at opkræve skat og betale en tilbagevendende afgift (*paulette*) for besiddelsen af embedet. En sådan proces tog – i de tilfælde hvor den var succesfuld – typisk tre-fire generationer hvor en pengebesidder (typisk købmand) købte et lavere embede, dernæst finansierede uddannelse til sønnerne som skabte kontakt til højere lag (gerne flere sønner, så man kunne skaffe kontakter i lokale og nationale administrationer såvel som kirke); disse sønner købte så igen et højere embede, gav deres sønner en endnu bedre uddannelse osv. I løbet af 1600-tallet gjorde mange familier karriere

59 Furet: 'Le catéchisme', 275; *Interpreting*, 106. Furet bruger her termen *resserrement* (indsnævring), men han taler også om denne potentielt ikke-eksisterende proces som *clôture* (lukning), Furet, 'Le catéchisme', 273.

60 Furet: 'Le catéchisme', 268; *Interpreting*, 98.

61 "embourgeoisement de la seigneurie", Furet: 'Le Catéchisme', 265; *Interpreting*, 94. Furet henviser til Cobban: *The Social*, 47.

på denne måde og skabte gradvist den såkaldte kjoleadel (*noblesse de robe*) som i modsætning til sværdadelen (*noblesse d'épée*) ikke havde aristokratiske rødder – hvilket skabte en særlig kulturforskel og snobkultur.⁶² Men selv i den mest åbne periode for indlemmelse i den politiske elite skulle man indberegne mindst 50-60 år for at opnå en sådan integration, hvilket vil sige, at det var familien og de kommende generationer, der kunne gøre sig håb om at blive integreret i den politiske elite – ikke det enkelte individ. Dertil skal man lægge, at de øverste lag af denne adel fra midten af 1600-tallet begyndt at lukke sig om sig selv, således at kun sønner af allerede prominente medlemmer af kjoleadelen overtog de magtfulde poster ved hoffet, i parlamenterne (særligt *Parlement de Paris*) og i kirken.⁶³ Det er altså direkte forkert, når Furet hævder, at adelen ikke lukkede sig om sig selv i det gamle regimes sene periode.

Endelig, hvilket er helt afgørende, er køb og salg af embeder langt fra det samme som kapitalisme og næppe et tegn på, at kapitalisme er den herskende produktionsmåde. Tværtimod kan man argumentere for, at dét, at de pengebesiddende klasser investerer i embeder med henblik på skatteindtægter og direkte politisk indflydelse frem for at reinvestere deres profit i udvidet og forbedret produktion, er et tegn på, at det næsten er umuligt og meget lidt profitabelt at agere kapitalistisk. Med David Parkers ord skabte den absolutistiske stat således en reaktionær og oligarkisk logik, som genererede "the flight of the bourgeoisie from entrepreneurial activities into *rentier* and office-holding ones".⁶⁴

1700-tallet var altså vidne til en lukning af adelen – især de øverste lag. Samtidig havde kapitalistiske entreprenører svært ved at udvide produktion (på grund af manglende teknologisk udvikling og relativt få tilgængelige lønarbejdere) og distribution (på grund af dårlige veje og tariffer og toldboder langs kanaler),⁶⁵ og da muligheder for at investere i embeder samtidig var yderst begrænsede havde et stadigt større og frustreret borgerskab få muligheder under det gamle regime. Som Timothy Tackett i et forbilledligt dokumenteret studie har vist, var der rent faktisk markant forskel på medlemmerne af Andenstanden og medlemmerne af Tredjestanden i Stænderforsamlingen i 1789.⁶⁶ På nær visse undtagelser var Andenstandens medlemmer integreret i den franske elite under det gamle regime, ligesom deres forældre og bedsteforældre havde været det. Tredjestandens medlemmer var derimod ekskluderet fra det lukkede politiske system i Frankrig og havde i stedet erfaring med politik på lavere niveau, såsom i byråd, hvor de arbej-

62 Den klassiske analyse er her Elias: Über *die Prozess*. De kulturelle forskelle som roden til splid mellem forskellige dele af adelen og mellem adel og borgerskab er siden blevet genstand for en række analyser. Se især Motley: *Becoming*; Doyle: *Venality*; Chapman: *Private*.

63 Beik: *Social*, 155. Se også Collins: *Classes*.

64 Parker: *Class*, 18.

65 Se især Parker: *Class*, 28-74.

66 Tackett: *Becoming*.

dede sammen med købmænd og andre medlemmer af borgerskabet.⁶⁷ Det var ikke idealistiske inklinationer, som definerede denne gruppe. Med Tacketts ord var deres ageren "shaped less by books and essays than by concrete political and social experience under the Old Regime", og disse erfaringer indebar først og fremmest frustrationer over deres ekstremt begrænsede politiske og økonomiske råderum i forhold til deres efterhånden afgørende funktion i den franske økonomi (med forbehold for regionale forskelle).⁶⁸ Denne betragtning er blevet bekræftet af Peter McPhee, som har fundet en lignende tendens i de franske provinser: "Rural communities and the nobility were in sharp disagreement about seigneurial dues, and bourgeois across the country challenged the nobility by advocating 'careers open to talent', equality of taxation, and the ending of privilege".⁶⁹ Et gryende borgerskab fra middelklasse-jurister til velhavende industri- og finanskapitalister, der af forskellige grunde var ekskluderet fra den herskende, adelige elite havde således alt mulig grund til at gøre oprør med det gamle regime og dets aristokratiske form – hvilket endte med at være præcis hvad de gjorde.

KLASSEKAMPEN ER TILBAGE

Kulminationen på Furets argument var at fortolke den revolutionære, borgerlige stat som en direkte fortsættelse af den absolutistiske stat frem for – som de sociale historikere – at se forholdet mellem de to som et brud. I forlængelse af Tocqueville så Furet den absolutistiske stat som progressiv og med sine reformer og centralisering som en essentiel del af skabelsen af kapitalismen i Frankrig, som han mente var blevet den altdominerende produktionsform allerede under det gamle regime.⁷⁰ Ifølge Furet havde Soboul og den sociale fortolkning fortolket den absolutistiske stat som en integreret del af et adeligt domineret feudalt samfund. Staten var således allieret med adelen i en kamp imod borgerskabet og den kapitalistiske produktionsmåde, og det var derfor nødvendigt med en revolution for at afskaffe adelen og monarkiet til fordel for en borgerlig stat, der ville styrke den kapitalistiske produktionsmåde. Furet forkastede denne fortolkning og argumenterede med henvisning til Karl Kautsky i stedet for, at den absolutistiske stat var relativt autonom i forhold til de forskellige interesser i det franske samfund, og at den absolutistiske stat som reformistisk og centraliserende dermed var en direkte forløber for den borgerlige stat, der voksede frem i direkte forlængelse af det absolutistiske bureaukratis reformprojekter.⁷¹

67 Beik: *Social*, 98-107.

68 Tackett: *Becoming*, 335.

69 McPhee: *Robespierre*, 56.

70 Furet: 'Le catéchisme', 265; *Interpreting*, 94.

71 Furet: 'Le catéchisme', 272; *Interpreting*, 103. For Kautskys analyse, se kapitel 1 af Kautsky: *Die Klassengegensätze* fra 1889 og den reviderede udgave fra 1908. Kautsky diskuterede dette værk indgående med Engels, jf. deres brevudveksling, som findes i *Marx-Engelsk-Wer-*

Sandheden er, at det franske monarki igennem århundreder havde spillet – og i løbet af det attende århundrede mere end nogensinde fortsatte med at spille – en aktiv rolle i nedbrydningen af [det franske] samfund af stænder [*sociétés des ordres*]. Direkte knyttet til udviklingen af vareproduktion, fjendtlig overfor lokale magter, og som pladsholder for nationen var monarkiet sammen med pengene, på samme tid som pengene og endda mere end pengene, det afgørende element i social mobilitet. I stadig stigende grad undergravede, fortærede og ødelagde det de forskellige stænders vertikale solidaritet – særligt adelens, på både det sociale og det kulturelle plan.⁷²

Således opfattede Furet – hvilket blev en revisionistisk trope – den franske stat som ikke afgørende væsensforskellig fra den engelske stat på samme tidspunkt. Den engelske stat var måske nok – i modsætning til Frankrig – en 'svag' stat uden decideret integration af kapitalistiske entreprenører i selve statsforvaltningen. Men begge stater var undergravende for adelen og feudalismen og gunstige for fremvæksten af den kapitalistiske produktionsmåde. De to stater kunne således ses som to veje til moderniteten.

Som vi har set i denne artikel peger den seneste socialhistoriske forskning i den stik modsatte retning. Den franske centraladministration var kun i meget ringe grad reformvillig, og selv når den var, var den så økonomisk afhængig af adelige herremænd eller embedsfolk, at reformer enten var meget begrænsede eller helt udeblev.⁷³ I 1789 var Frankrig stadig et kludetæppe af skatteregler og adelige skatteprivilegier, toldmure og korrupte lokaladministrationer, som gjorde et fransk hjemmemarked ekstremt indskrænket. I stedet for at gå til udvidet og effektiviseret produktion blev profitter enten kanaliseret over i embeder eller i skatter, og de ekstremt velhavende adelige havde større økonomisk interesse i at bevare det eksisterende system end at investere i produktion. Dét, at der løber penge gennem staten, gør ikke automatisk staten til kapitalistisk, hvis ikke denne skaber rammerne for kapitalistisk produktion.

På baggrund af de sidste tyve års socialhistorisk forskning i det gamle regime og de sociale forhold i Frankrig i 1789 er det svært at holde fast i tesen om, at Den Franske Revolution skulle være en fortsættelse af en absolutistisk stats formodede reformistiske og kapital-venlige projekt. Tværtimod fremstår Revolutionen som et brud med et feudalt værn imod et spirende borgerskab og særligt den industrikapitalisme som fik en stadigt større indflydelse på fransk økonomi. I modsætning til hvad tidligere fortalere for den sociale fortolkning hævdede – og som Furet skrev sig op imod – var der utvivlsomt en gryende og på nogle områder og i nogle regioner relativt veludviklet kapitalisme til stede i det præ-revolutionære

ke, bind 37-39. For en grundig gennemgang af Kautskys analyse og dens historiske kontekst, se Nygaard: 'Constructing Marxism'.

72 Furet: 'Le catéchisme', 272; *Interpreting*, 103.

73 Collins: *The State*.

Frankrig. Men denne var ikke dominerende og blev holdt tilbage af den sociale orden sådan som den blev administreret af den absolutistiske stat med dens told-barrierer, skatteregler og strukturelle opfordring til at investere i staten frem for i produktion. Denne stat blev administreret af en kjoleadel, som havde købt sig ind i staten særligt i løbet af 1600-tallet, men som hverken var kapitalistisk inklineret eller mindre reaktionær i forhold til at bevare privilegier baseret på en feudal struktur end sværdadelen var det.

Furet hævdede, at Revolutionen var ovre i 1791, og at reformprogrammet blev indført stort set uden modstand, fordi det gamle regime allerede havde besejret sig selv: "Hvis, i det mindste i begyndelsen, Den Franske Revolution – ligesom alle andre revolutioner – mødte så spredt og dårligt koordineret modstand, så er det fordi at det gamle regime allerede var dødt, før det blev besejret".⁷⁴ Eller, som Furet formulerer denne pointe i essayet "La révolution est terminée", som blev skrevet til *Penser la Révolution française*-udgivelsen i 1978: "kongen var ikke længere kongen, adelen var ikke længere adelen, Kirken var ikke længere Kirken".⁷⁵ Med sine vide beføjelser til kongen og sit institutionelle monarki ligner 1791-forfatningen ellers umiddelbart et kompromis mellem det revolutionære reformprogram og det gamle regime. Men fordi Furet hævdede, at det gamle regime allerede havde afskaffet sig selv, var der som sådan intet reaktionært eller gamle-regime-agtigt over kongens og de kongelige ministres plads i den nye politiske administration. "Den borgerlige revolution blev i 1789-91 udført og gennemført uden noget som helst kompromis med det gamle regime",⁷⁶ og alt hvad der fulgte af kampe efter 1791 måtte derefter være et udtryk irrationelle excesser, som derfor blev fortolket som resultatet af en voldelig og paranoid fransk revolutionær politisk kultur. Furet banede dermed vejen for en kulturel snarere end en social eller politisk fortolkning af alt fra gadekampe og demonstrationer til borgerkrig og terror.⁷⁷

Er det derimod tilfældet, som de seneste års forskning har vist, at det gamle regime på ingen måde var afskaffet før 1789 – at det var reaktionært, reproducere en adelig og feudalt domineret orden og var en hindring for kapitalismens og borgerskabets fremkomst – så fremstår 1791-forfatningen derimod som de

74 Furet: *Interpreting*, 114.

75 Furet: *Interpreting*, 46.

76 Furet: 'Le catéchisme', 286; *Interpreting*, 127.

77 Se bl.a. Guenniffey: *La Politique*, Sutherland: *Murder*, Lucas: 'Revolutionary Violence' og Dan Edelstein: *The Terror*. For modhypoteser og kritikker af disse forståelser af den franske 'politiske kultur' som inhærent voldelig, se Mayer: *The Furies*, Wahnich: *La liberté*, Andress: *The Terror* og Alpaugh: *Non-violence*. For en oversigt over de franske revolutionæres og præ-revolutionæres brug af termen 'terreur', se Jourdan: 'Les discours'. I forhold til at forstå den revolutionære vold har debatten om borgerkrigen i Vendée været særligt ophedet. Reynald Secher har fortolket Vendée som et folkemord (Secher: *Le génocide*), hvilket dog er blevet kraftigt kritiseret af bl.a. Peter McPhee og Jean-Clément Martin. For Martins systematiske arbejde med borgerkrigen i Vendée, se bl.a. Martin: *Vendée-Chouannerie; La Vendée* og *La Guerre*.

revolutionæres manglende evne til at gennemtrumfe deres program og som et nederlag til en gruppe af moderate, som ikke var klar til at lade de gamle dominansstrukturer falde. Med andre ord var Revolutionen langt fra færdig i 1791. Den var knap nok begyndt, og den 'anden' revolution af 10. august 1792 var dermed hverken irrationel eller resultatet af en paranoid og voldelig logik men en integreret del af den borgerlige revolution og nødvendig for at bryde det uholdbare kompromis mellem det gamle regime og det borgerlige reformprogram. Skillelinjen mellem det gamle regime og den nye orden, som fulgte klasseskel, fik på grund af den ulige udvikling i Frankrig også et geografisk udtryk med stærke pro-revolutionære bevægelser i Paris og omegn, i områderne omkring Lyon og blandt den borgerlige elite i Bordeaux – dvs. i områder domineret af købmands-, industri- og finanskapital snarere end af herremænd og kjoleadelige embedsmænd.

Det gamle regime var langt fra gået til grunde i 1789, og der skulle en revolution til at knuse det. Det gamle regimes og den adelige klasses modstand mod revolutionen mellem 1789 og 1791 kan bevidnes i storpolitikken i Paris omkring hoffet og Nationalforsamlingen, således som det er dokumenteret af blandt andre Colin Jones og Timothy Tackett.⁷⁸ Men den adelige kontrarevolution træder tydeligst frem for, når man bevæger sig væk fra Paris og i stedet fokuserer på de kampe, som udspillede sig særligt mellem den kapitalistiske Paris-region og de ikke-kapitalistiske provinser, hvor lokale eliter kæmpede for deres privilegerede status rodfæstet i et stadigt overvejende feudalt system. Da disse adelige medlemmer af det gamle regimes elite i sommeren 1790 endelig opgav at forhindre revolutionen fra Nationalforsamlingen og Paris, trak de sig i stedet enten tilbage til deres regioner for at koordinere kontrarevolutionen og sabotere reformprogrammerne herfra, eller de emigrerede og finansierede og indrullerede sig i de internationale kontrarevolutionære styrker.⁷⁹ Herfra opererede de med en agenda om at bevare eller genindføre et feudalt politisk og socialt system, som eksempelvis blev tilfældet for de (tilbage)erobrede områder i det nuværende Holland-Belgien.⁸⁰

Når vi i dag ser en tilbagevenden til de klassiske 'marxistiske' eller sociale analyser af Den Franske Revolution, er det fordi der igen er kommet fokus på den klassekamp, som kendetegnede den. Frankrig før Revolutionen var præget af en stadig mere udbredt kapitalistisk økonomi, som havde svært ved at bryde i gennem det gamle regimes sociale og politiske orden. Frankrig efter Revolutionen blev derimod kendetegnet ved en udbredt kapitalisme, som definerer den sociale og politiske dagsorden med gennemproletariserede arbejdere, gode vilkår for investeringer, et alment lovsystem, afskaffede toldbarrierer, en langt mere velfun-

78 Jones: *The Great Nation*; Tackett: *Becoming*.

79 Tackett: *Becoming*, 288-296.

80 Lefebvre: *Les paysans*, 580.

gerende infrastruktur og opkomsten af et egentlig hjemmemarked.⁸¹ For at forstå Den Franske Revolution og dens dynamikker er det således nødvendigt at forstå, hvordan klasseinteresser var en afgørende faktor i at forme de forskellige kampe og konflikter, som strukturerede den. Revolutionen var ikke et teselskab. Det var ikke en oplyst samtale henover forhandlingsbordet, hvor det gamle regime vedkendte, at det allerede var blevet til en borgerlig stat administrerende en kapitalistisk økonomi og blot manglede at sætte sin underskrift. På Revolutionens tid var kongen stadig kongen, adelen stadig adelen, og kirken stadig kirken. Revolutionen blev derfor en voldelig proces, hvorved en klasse omstyrkede en anden klasse og gjorde en produktionsmåde, som var på vej frem men stadig undertrykt, til den herskende produktionsmåde. Den generation af historikere, som er gået i gang med at genskrive Revolutionens historie efter revisionismens fald, er i stigende grad blevet bevidste om dette. Men da vi endnu mangler den store syntese over forholdet mellem den ulige økonomiske udvikling i Frankrig sammenholdt med revolutionens mangefold af kampe og faser af kampe, ser vi i stedet et genoptryk af de klassiske marxistiske analyser, der giver en indikation af, hvordan en sådan syntese vil se ud.

NICOLAI VON EGGERS

PH.D. STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – IDÉHISTORIE

AARHUS UNIVERSITET

FILNM@CAS.AU.DK

LITTERATUR

- Alpaugh, Micah: *Non-violence and the French Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Amariglio, Jack & Norton, Bruce: 'Marxist Historians and the Question of Class in the French Revolution', *History and Theory* (30), 1991, 37-55.
- Andress, David: *The Terror: Civil War in the French Revolution*, London: Abacus, 2005.
- Aston, T.H. & Philpin, C.H.E. (red.): *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Aubin, Gérard: *La seigneurie en Bordelais d'après la pratique notariale (1715-1789)*, Rouen: Publications de l'Université de Rouen no. 149, ingen dato.
- Baker, Keith Michael: *Inventing the French Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Baker, Keith Michael: 'Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth Century France', *The Journal of Modern History* 73 (1), 2001, 32-53.
- Bastier, Jean: *La féodalité au siècle des lumières dans la région de Toulouse (1730-1790)*, Paris: Commission d'histoire économique et sociale de la Révolution française, 1976.
- Beik, William: *A Social and Cultural History of Early Modern France*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Béaur, Gérard: *Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle*, Sedes, 2000.
- Blackburn, Robin: *The Making of New World Slavery*, London: Verso, 1997.

81 Lemarchand: *L'économie*.

- Bois, Paul: *Paysans de l'ouest*, Le Mans: Vिलाire, 1960.
- Brenner, Robert: 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe', *Past and Present* (70), 1976, 30-75.
- Butel, Paul: *L'économie française au XVIIIe siècle*, Paris: Sedes, 1993.
- Chapman, Sara: *Private Ambitions and Political Alliances*, Rochester: University of Rochester Press, 2004.
- Christofferson, Michael Scott: 'An Antitotalitarian History of the French Revolution: François Furet's *Penser la Révolution française* in the Intellectual Politics of the Late 1970s', *French Historical Studies* 22 (4), 1999, 557-611.
- Christofferson, Michael Scott: *French Intellectuals Against the Left*, New York: Berghahn Books, 2004.
- Cobban, Alfred: *The Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1964.
- Collins, James: *Classes, Estates, and Order in Early Modern Brittany*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Collins, James: *The State in Early Modern France*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Comninel, George: *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*, London: Verso, 1987.
- Davidson, Neil: 'How Revolutionary were the Bourgeois Revolutions?', *Historical Materialism* 13 (3), 2005, 27-54.
- Davidson, Neil: *How Revolutionary were the Bourgeois Revolutions?* Chicago: Haymarket Books, 2012.
- Davies, Peter: *The Debate on the French Revolution*, Manchester: Manchester University Press, 2006.
- Dewald, John: *Pont-St-Pierre, 1398-1789: Lordship, Community, and Capitalism in Early Modern France*, Berkeley: University of California Press, 1987.
- Doyle, William: *Venality: The Sale of Office in Eighteenth-Century France*, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Dubois, Laurent: *Avengers of the New World*, London: Harvard University Press, 2004, 18-28.
- Edelstein, Dan: *The Terror of Natural Right*, Chicago: Chicago University Press, 2009.
- Elias, Norbert: *Über den Prozess der Zivilisation*, Basel: Verlag Haus zum Falken, 1939.
- Furet, François: 'Le catéchisme révolutionnaire', *Annales ESC (Économie, Société, Civilisation)* 26 (2), 1971, 255-289.
- Furet, François: *Interpreting the French Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Gayot, Gérard; Jesenne, Jean-Pierre; Leuwers, Hervé og Minard, Philippe (red.): *Vers un ordre bourgeois?* Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2003.
- Geggus, David: 'Sugar and Coffee Cultivation in Saint Domingue and the Shaping of the Slave Labor Force'. I Ira Berlin og Philip Morgan (red.): *Cultivation and Culture: Labor and the Shaping of Slave Life in the Americas*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1993.
- Guenniffey, Patrice: *La politique de la Terreur*, Paris: Fayard, 2000.
- Guérin, Daniel: *Bourgeois et bras-nus*, Paris: Libertalia, 2013.
- Guilhaumou, Jacques; Louvrier, Julien og Christofferson, Michael Scott: 'Aux sources de la relecture de l'histoire de la Révolution française par François Furet', *AHRF* (2), 2010, 227-238.
- Hanson, Paul: *Contesting the French Revolution*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2009.
- Henry Heller: *The Bourgeois Revolution in France*, New York: Berghahn Books, 2006.
- Jaurès, Jean: *Histoire socialiste de la Révolution française* (4 tomes), Paris: Les éditions sociales, 2014-5.
- Jaurès, Jean: *A Socialist History of the French Revolution*, London: Pluto Press, 2015.
- Jesenne, Jean-Pierre: *Les campagnes françaises entre mythe et histoire*, Paris: Armand Collin, 2006.
- Jesenne, Jean-Pierre: 'The Social and Economic Crisis at the End of the Ancien Régime'. I Peter McPhee (red.): *Companion to the French Revolution*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.

- Jones, Colin: 'Bourgeois Revolution Revivified'. I Gary Kates (red.): *The French Revolution*, London: Routledge, 1998, 157-191.
- Jones, Colin: *The Great Nation: France from Louis XV to Napoleon*, London: Penguin, 2002
- Jourdan: Annie: 'Les discours de la terreur à l'époque révolutionnaire (1776-1798)', *French Historical Studies* 36 (11), 51-81.
- Kautsky, Karl: *Die Klassengegensätze von 1789*, Stuttgart, 1889.
- Kautsky, Karl: *Die Klassengegensätze im Zeitalter der Französische Revolution*, Stuttgart, 1908.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Les paysans de Languedoc*, Paris: SEVPEN, 1966.
- Lefebvre, Georges: *Questions agraires au temps de la Terreur*, Strasbourg: F. Lenig, 1932.
- Lefebvre, Georges: *Les paysans du nord pendant la Révolution française*, Bari: Laterza, 1959.
- Lefebvre, Georges: *Napoléon*, Paris: Nouveau Monde, 2012.
- Lefebvre, Georges: *La grande peur de 1789*, Paris: Armand Collin, 2014.
- Lefebvre, Georges: *The Coming of the French Revolution*, Princeton University Press, 2015.
- Lemarchand, Guy: *La fin de féodalisme dans le Pays de Caux*, Paris: CTHS, 1989.
- Lemarchand, Guy: *Féodalisme, société, et Révolution française*, udgivet som *Cahiers des Annales de Normandie* (30), 2000.
- Lemarchand, Guy: *L'économie en France de 1770 à 1830*, Paris: CTHS, 2008.
- Leuwers, Hervé: *L'invention du barreau français*, Paris: Armand Collin, 2006.
- Leuwers, Hervé og Jesenne, Jean-Pierre (red.): *Changements sociaux et dynamiques politiques*, særnummer af AHRF, 2010.
- Louvrier, Julien: 'Marx, le marxisme et les historiens de la Révolution française au XXe siècle', *Science et politique* (102), 2007, 147-167.
- Louvrier, Julien: 'Penser la controverse', *AHRF* (1), 2008, 51-176.
- Louvrier, Julien og Mazauric, Claude: 'Quelques réflexions sur le rapport entre le marxisme et l'historiographie de la Révolution française', marxau21.fr (10.3.2016).
- Lowth, James: *Lordship in France: 1500-1789*, New York: Peter Lang, 2005.
- Lucas, Colin: 'Revolutionary Violence, the People and the Terror'. I Keith Michael Baker (red.): *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture (vol. IV)*, Oxford: Pergamon, 1994, 57-79.
- McPhee, Peter: 'Review of Reynald Secher: *A French genocide*', *H-France Review* 26 (4), 2004, 93-96.
- McPhee, Peter: *Robespierre*, New Haven: Yale University Press, 2012.
- Martin, Jean-Clément: *Vendée-Chouannerie*, Nantes: Reflets du passé, 1981.
- Martin, Jean-Clément: *Vendée et la France, 1789-1799*, Paris: Seuil, 1987.
- Martin, Jean-Clément: *Guerre de Vendée, 1793-1800*, Paris: Seuil, 2014.
- Mathiez, Albert: *La réaction thermidorienne*, Paris: La fabrique, 2010.
- Mathiez, Albert: *La révolution française*, Paris: Bartillat, 2012.
- Mathiez, Albert: *Le dix aout: La chute de la monarchie*, Chanteloup-les-Vignes: Osez la république sociale, 2013.
- Mayer, Arno: *The Furies*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Mazauric, Claude: *L'histoire de la Révolution française et la pensée marxiste*, Paris: PUF, 2009.
- Meyer, Jean: *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, Paris: SEVPEN, 1966.
- Moriceau, Jean-Marc: *Les fermiers de l'Île-de-France*, Paris: Fayard, 1994.
- Moriceau, Jean-Marc: *Terres mouvantes*, Paris: Fayard, 2002.
- Motley, Mark: *Becoming a French Aristocrat*, Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Nygaard, Bertel: 'The meanings of "Bourgeois Revolution"', *Science and Society*, 71 (2), 2007, 146-172.
- Nygaard, Bertel: '1789 som borgerlig revolution', *Historisk Tidsskrift* 107 (2) 2007, 478-508.
- Nygaard, Bertel: 'Constructing Marxism: Karl Kautsky and the French Revolution', *History of European Ideas* 35 (4), 2009, 450-464.
- Parker, David: *Class and State in ancien régime France*, London: Routledge, 1996.
- Poitrineau, Abel: *La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle*, Paris: PUF, 1965.
- Poussou, Jean-Pierre: *La terre et les paysans en France et en Grand-Bretagne au XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris: Sedes, 1999.

- Robin, Régine: *La société française en 1789*, Paris: Plon, 1970.
- Saint-Jacob, Pierre de: *Les paysans de la Bourgogne du nord au dernier siècle de l'Ancien régime*, Paris: Les Belles-Lettres, 1960.
- Secher, Reynald: *Le génocide franco-français: La Vendée-Vengé*, Paris: PUF, 1986.
- Soboul, Albert: *Les Sans-Culottes parisiens en l'An II*, Paris: Clavreuil, 1958.
- Soboul, Albert: *La civilisation et la Révolution française*, Paris: Arthaud, 1970.
- Soboul, Albert: *La révolution française*, Paris: PUF, 2014.
- Tackett, Timothy: *Becoming a Revolutionary*, Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Teschke, Benno: 'Bourgeois Revolution, State Formation, and the Absence of the International', *Historical Materialism* 13 (2), 2005, 3-26.
- Van Kley, Dale: *The Religious Origins of the French Revolution*, New Haven: Yale University Press, 1996.
- Wahnich, Sophie: *La liberté ou la mort: Essai sur la Terreur et le terrorisme*, Paris: La fabrique, 2003.
- Woods, Ellen Meiksins: *The Pristine Culture of Capitalism*, London: Verso, 1991.
- Woods, Ellen Meiksins: *The Origen of Capitalism: A Longer View*, London: Verso, 2002.

EN UP-TO-DATE VIDENSKABSTEORI?

David Budtz Pedersen, Frederik Stjernfelt og Simo Køppe (red):

Kampen om disciplinerne – Viden og videnskabelighed i humanistisk forskning

Hans Reitzels Forlag 2015, 432s.

■ BERNARD ERIC JENSEN

Kampen om disciplinerne udgør hovedresultatet af forskningsprojektet *Humanomics: Mapping the Humanities*, der blev finansieret af Velux Fonden og ledet af David Budtz Pedersen og Frederik Stjernfelt, og som havde en faghistoriker, Uffe Østergård, i projektgruppen.

Betraget i et fugleperspektiv er videnskabsteori i løbet af de sidste 50 år kommet til at indtage en central placering inden for human- og samfundsvidenskaberne. Det skyldes flere delvis forbundne forhold. En mere refleksiv tilgang til videnskabelig forskning danner nu normen, og det fordrer en mere åbenbar videnskabsteoretisk positionering af forskningsprojekter, end hvad der var tilfældet, da neopositivismen var den dominante videnskabsteori. I kølvandet af positivismekritikken har human- og samfundsvidenskaberne måtte håndtere tilspidsede paradigmatisk konflikter – et forhold, der også har skærpet kravene til videnskabsteoretisk refleksion.

Inden for historievidenskaben udløste f.eks. Hayden Whites påvisning af, at historie har karakter af og må behandles som en tekst, en dybtgående paradigmatisk konflikt. Den dannede baggrunden for udgivelsen i 1990 af et nummer af *Den jyske Historiker* med titlen *Findes historien – virkelig?*, hvor Gustave Dorés tegning af Don Quixote, der sidder i en lænestol omgivet af alskens opdigtede personer og fabeldyr, blev brugt som forsideillustration.

Tidligere blev videnskabsteori ofte anset for at være et luksusfænomen i forskeres hverdagsliv – interessant måske, men ikke videre afgørende. Sådan er det ikke længere. I dag indgår videnskabsteoretisk refleksion som en integreret del af forskeres faglighed. Derfor er det vigtigt, at den løbende bliver stimuleret og holdt i live, og at debatten herom er både dydeborende og klargørende. *Kampen om disciplinerne* viser sig at være et heterogent værk, og anmeldelsen af dets enkelte dele må derfor også tage sig ret forskelligt ud.

EKLEKTICISME SOM DAGSORDENSSÆTTENDE

Projektet har haft to overordnede målsætninger. Den første er "at beskrive en ny videnskabsteoretisk dagsorden i humaniora" (s. 9), den anden "at udvikle en aktuel humanistisk videnskabsteori" (s. 7).

Hvad den første angår, må der spørges: Ny i forhold til hvad? Det forekommer oplagt at sammenligne det nye projekt med *Humanistisk videnskabsteori* redigeret af Finn Collin og Simo Køppe, der udkom første gang i 1995 og med 3. udgaven fra 2014. Sidstnævnte satte fokus på de konkurrerende og skoledannede videnskabs-teorier inden for humaniora, herunder deres antagelser om videnskabelighed. *Kampen om disciplinerne* vil derimod "præsentere en ny sammenhængende fremstilling af centrale indholdsmæssige aspekter af aktuel humanistisk forskning" (s. 9). Her drejer det sig altså snarere om empirisk-deskriptive analyser af, hvad danske forskere forstår ved humanistisk videnskabsteori, når de bruger den.

Bogens redaktører – Budtz Pedersen, Stjernfelt og Køppe – fremhæver gerne projektets innovative profil, men gør det samtidig let for dem selv ved at fejlfremstille de positioner, som de distancerer sig fra. De peger f.eks. på, at humanistisk videnskabsteori hidtil har haft dikotomier som afsæt, og det anføres, at Diltheys teori var baseret på en dikotomisk skelnen mellem 'forståelse' og 'forklaring'. Det er imidlertid en misvisende fremstilling.¹ Det afgørende for forskere i en hermeneutisk tradition er, at humanvidenskaber også må gøre brug af erkendelsesformer, der ikke benyttes i naturvidenskaberne, herunder det at 'fortolke' menneskers intentioner og betydningsdannede praksisser.

Tværgående empiriske undersøgelser af, hvordan humanistisk videnskabsteori forstås i praksis, må hilses velkommen. De udgør en mangelvare. Hvad har det nye projekt fundet frem til, og hvad skal der gøres i lyset heraf? Det påviser både, at "et nyt humaniora er på vej" (s. 9), og at der mangler "en opdateret videnskabsteoretisk fremstilling, der tager udgangspunkt i den faktiske forskningspraksis" (s. 10). En hovedkonklusion er: "De enkelte forskere og forskningsfelter kombinerer [ofte] forskellige videnskabsteoretiske positioner og trækker på forskellige teoretikere. Der er en høj grad af *eklekticisme* på det teoretiske plan, hvor forskere låner elementer fra den videnskabsteoretiske værktøjskasse til at forstå og disponere deres forskning" (s. 11).

Sikkert en rimelig beskrivelse af megen forskningspraksis, men begrebet "eklekticisme" bruges såvel deskriptivt som normativt. Brugt deskriptivt angiver termen blot, at forskere kombinerer delelementer fra forskellige teoritraditioner uden at tage eksplicit stilling til, om det er videnskabeligt frugtbart og forsvarligt. Brugt normativt angiver den, at det er videnskabeligt uholdbart, såfremt forskere kombinerer delelementer fra inkompatible teoridannelser.

I den udstrækning, at eklekticisme i dag er dagsordensættende, må der spørges: hvordan stiller Budtz Pedersen, Stjernfelt og Køppe sig til den problematik? Primært viger de uden om ved at erklære "Videnskabsteoriens formål er ikke længere [i dag] at være en normativ målestok" (s. 14). Det kan lægge op til at legi-

1 Jensen: 'Historisme'.

timere, at *anything goes* i humanistisk forskning, og dermed fremstå som et for-svar for en erkendelsesrelativisme.

Når Køppe sidenhen tager spørgsmålet op, bliver billedet mere sløret. Dels erklærer han, at "eklekticisme [ikke] kan vælges fra eller undgås", da den er en "eksistensbetingelse for videnskabelig udvikling" (s. 43). Men samtidig peger han på, at det til tider kan dreje sig om at kombinere teorier, hvor "forskellene [er] så store, at der hurtigt vil manifestere sig brudflader, som det ikke er muligt at udglatte" (s. 39). Han undlader dog at gøre rede for, hvad der i så fald skal gøres.

Redaktørernes behandling af eklekticismespørgsmålet virker ret lemfældig. Det er en følge af, at deres håndtering af spørgsmålet, om der indgår en normativ dimension i al videnskabsteori, mangler klarhed og analytisk dybde. Som jeg ser det, har kampen om disciplinerne til stadighed også været en kamp om, hvad der skal forstås ved videnskabelighed og dermed også uvidenskabelighed. Videnskab er også et normativt begreb, og videnskabsteori udfylder en regulativ funktion.

EN GENOPVAKT NEOPOSITIVISME?

Projektets anden målsætning er – som nævnt – "at udvikle en aktuel humanistisk videnskabsteori" (s. 7). Konturerne heraf skitseres i indledningen, men igen springer redaktører over, hvor gærdet er lavest, idet de undlader at gå i clinch med konkurrerende opfattelser. Der opregnes tre uforenelige positioner, hvorefter de – uden nærmere argumentation – går ind for følgende position: "Naturvidenskab, samfundsvidenskab og humaniora er alle videnskaber og hviler på de samme principper. (...) Der er kun én videnskabelighed" (s. 18). Det virker som et forsøg på at genoplive den neopositivistiske idé om en enhedsvidenskab og svarer til Jan Riis Flors karakteristik heraf i *Humanistisk videnskabsteori*: "Videnskabernes udgør et samlet enhedsligt system: Der er ikke dybtgående principielle forskelle på metoder, begreber og genstande inden for de forskellige videnskabelige discipliner".²

At ville genoplive en neopositivistisk videnskabsopfattelse er et legitimt projekt, men måden hvorpå Budtz Pedersen, Stjernfelt og Køppe gør det, er sagligt utilfredsstillende. Når videnskabsteoretikere har argumenteret for, at ontologiske forskelle i videnskabernes genstandsområder fører flere former for videnskabelighed med sig, burde de forholde sig argumenterende hertil. Den analytiske filosof John Searle har peget på, at der er videnskaber, der kun udforsker det, der har status af 'ontologisk objektivitet' (f.eks. naturvidenskaber), hvorimod andre (f.eks. de humanistiske) også må udforske det, der har status af 'ontologisk subjektivitet'.³ Tilsvarende peger den fænomenologiske filosof Dan Zahavi på, at humanvidenskab ikke – som naturvidenskaberne – kan nøjes med at forske med

2 Flor: 'Positivisme', 107.

3 Searle: *Mind, Language and Society*, kap. 2.

afsæt i et tredjepersonsperspektiv, men tillige må inddrage et førstepersonsperspektiv.⁴

I anden sammenhæng har Køppe fremhævet noget lignende: "Kvalitative metoder anvendes inden for human- og samfundsvidenskaber. Der er (...) en principiel begrænsning af genstandsområdet, idet kvalitative metoder ikke lader sig anvende over for de fænomener, som man beskæftiger sig med i naturvidenskabene. Dette skyldes grundlæggende, at kvalitative metoder kun kan anvendes over for genstandsområder, som involverer et menneskeligt subjekt".⁵

Når et projekt som målsætning har "at udvikle en aktuel humanistisk videnskabsteori" og dernæst hævder, at al videnskab "hviler på de samme principper", må der kunne forventes en argumenteret indholdsbestemmelse af denne videnskabelighed.

Et pauvert bud herpå fremlægges i Køppes kapitel om data og teori i humaniora, der mest har karakter af et 'genoptryk' af det kapitel om empiri og teori i *Humanistisk videnskabsteori* (2014), han forfattede sammen med Rasmus Helles. I *Kampen om disciplinerne* undlader han dog at genoptrykke følgende konkluderende bemærkning: "Vores præsentation af den videnskabelige proces [er] naturligvis [!!!] i sig selv udtryk for en bestemt videnskabsteoretisk opfattelse og er uforenlig med en række andre perspektiver".⁶ Et sådant udsagn ville ikke passe videre godt med den vi-alene-vide-holdning, der kendetegner dele af det nye værk.

Køppes indkredsning af den fælles videnskabelighed nærmer sig i øvrigt en klassisk neopositivisme, således som f.eks. Jørgen Jørgensen forstod den. Når Køppe redegør for videnskabelig dataetablering, minder det om Jørgensens 'fundamentale iagttagelsesligning', hvor det erkendende subjekt alene betragtes som en fejlkilde i erkendelsesprocessen.⁷ Med Køppes ord: "Tanken er, at hvis vi renser vores tænkning for forudfattede konstruktioner om, hvordan tingene hænger sammen, står vi tilbage med en relativ tom bevidsthed, hvis primære opgave det er at registrere forekomster af sammenhænge mellem de variabler, der indgår" (s. 34).

I fortolkningsteori kaldes det *the principle of the empty head*: jo mindre et erkendende subjekt ved, desto bedre skulle det kunne fortolke en tekst. Køppe forbigår gerne det erkendende subjekts rolle i videnskabelige erkendelsesprocesser og retter i stedet opmærksomheden mod følgende: "Teorien har en væsentlig funktion i relationen mellem data og empiri. Det er den, der selekterer i de uendelige data og afgør, hvad der er empirisk gyldigt i det enkelte projekt" (s. 33). Det er således ikke en regelret genoplivning af en klassisk neopositivisme, snarere en version opdateret i lyset af Karl Poppers kritiske rationalisme.

4 Zahavi: 'Fænomenologi', 187-222.

5 Helles & Køppe: 'Kvalitative metoder', 568-569.

6 Køppe & Helles: 'Empiri og teori', 532.

7 Jørgensen: *Indledningen til Logikken og Metodelæren*, 111.

Hos Køppe ses forskerne ikke som aktørerne i erkendelsesprocesserne, tværtimod får 'teori(en)' tildelt rollen som aktør. Der fremlægges dog ingen empiriske belæg for, at humanvidenskabelige forskere faktisk forstår deres egen erkendelsesvirksomhed på en sådan måde. Flere nøglebegreber glimrer i øvrigt ved deres fravær i Køppes fremstilling.

Et fravær er begrebet 'problemstilling': de spørgsmål, forskere sætter sig for at besvare – et sagforhold, der ellers plejer at stå centralt i kurser om videnskabelig metode og teori. Forskningsprocesser fremstilles hos Køppe ikke som intentionel aktivitet: menneskers målrettede forsøg på at besvare spørgsmål og løse problemer ved brug af videnskabelige metoder. Der er derfor afgørende forskel på Køppes position og Østergårds 'funktionelle kildebegreb' (s. 189). Ifølge sidstnævnte kan historieforskeres datamateriale kun defineres og afgrænses i lyset af de problemstillinger, de har sat sig for at bearbejde. Her har forskerne aktørrollen, og heraf følger: uden forskere med en problemstilling ingen forskningsproces.

Et andet bemærkelsesværdigt fravær i fremstillingen af videnskabelige forskningsprocesser er begrebet 'indsigt' – trods det, at Budtz Pedersen, Stjernfelt og Køppe selv peger på, at humanvidenskabernes mål er at give "indsigt i mennesket via dets tænkning, sprog, kultur og historie" (s. 10, jf. s. 38). Indsigt udfylder erkendelsesmæssigt en helt anden funktion end de observationer/iagttagelser, som Køppe især beskæftiger sig med. Indsigt er erkendelsesproduktiv, idet indsigter udgør de afgørende 'erkendelsesspring' i en forskningsproces.⁸ Forskere begriber sagforhold og sammenhænge ved at oparbejde indsigt heri, og de udmøntes i begreber og teorier. Det gælder også i naturvidenskabelig forskning, og når der tales om Newtons klassiske fysik, Einsteins relativitetsteori og Bohrs atommodel, angiver det, hvem der først fik de relevante indsigter. Det er forskerne, der oparbejder indsigt i sagforhold, uden indsigt ingen begreber eller teorier.

Værkets redaktører er i øvrigt ikke indbyrdes enige om det erkendende subjekts rolle i videnskabelige erkendelsesprocesser. Hvor Køppe mestendels forbigår den problematik, fremhæver Budtz Pedersen andetsteds: "I såvel naturvidenskaben som samfundsvidenskaben og humaniora er det nødvendigt at operere med et subjektbegreb, der tematiserer og beskriver mennesket som en kausal, intentionel, kulturel, social og politisk formende faktor" (s. 147-48). Som jeg vurderer det, kunne *Kampen om disciplinerne* være blevet et mere givtigt og perspektivrigt bidrag til den videnskabsteoretiske debat, havde værkets redaktører søgt at udmønte de erkendelses- og videnskabsteoretiske konsekvenser af sidstnævnte statement.

8 Om indsigters rolle i en erkendelsesproces se Jensen: 'Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag', 113-148.

ET KOMPLEKST HUMANIORALANDSKAB

Som forsøg på at etablere en ny samlet humanistisk videnskabsteori er *Kampen om disciplinerne* således ikke videre vellykket. Til gengæld er værket interessant og tankevækkende, når det anskues som en deskriptiv-afklarende fremstilling af nutidens komplekse humaniora, inklusiv opbrudstendenser og brudflader.

David Budtz Pedersen og Finn Collin leverer ikke alene en nyttig analyse af fire af de konkurrerende subjektbegreber, der i dag gør sig gældende blandt fagfolk. Det drejer sig om den biologiske, kulturelle, økonomiske og juridiske menneskeopfattelse. De kommer tillige med et bud på, hvor fremtidens konfliktflade vil ligge: "Hvor 1900-tallet var kendetegnet ved en strid imellem det kulturelle menneskebillede og det biologiske menneskebillede, vil 2000-tallets intellektuelle strid stå mellem to versioner af det biologiske menneskebillede" (s. 168). Et, der aldeles er bundet til det biologiske, og et andet, hvor mennesker kan løsgøre sig fra deres biologiske arv.

Budtz Pedersen, Køppe og Stjernfelt fremlægger en klargørende analyse af den 'samfundsmæssige vending' i humanistisk forskning. Herved forstås den "stigende interesse for de humanistiske genstandsområders samfundsmæssige forfatning" (s. 221), og der peges på, at det primært drejer sig om at inddrage antropologiske og sociologiske synsvinkler, hvorimod hverken nationaløkonomi eller politologi spiller nogen central rolle i humaniora. Forfatterne beskæftiger sig især med Foucaults vidensarkæologi, socialkonstruktivismen og Latours aktør-netværks-teori og peger på, at det har medført en øget interesse for mikrosociologiske og etnometodologiske snarere end for makrosociologiske problemstillinger. En af deres pointer bliver derfor, at den 'samfundsmæssige vending' har været fulgt op af "en delvis relativisering eller opløsning af samfundsbegrebet" (s. 221).

Der har ikke kun været en 'samfundsmæssig vending' inden for humaniora, men også en 'kulturel vending' – et tema, Esther Oluffa Pedersen og Frederik Stjernfelt tager op, hvor kulturbegrebet indsættes i en både forskningsstrategisk og identitetspolitisk sammenhæng. Der skelnes fagligt mellem to grundbetydninger af kultur, der kan betegne såvel menneskers måde at leve på som de genstande, de frembringer og bruger, og der peges på, at begrebet 'kultur' har præget humanisters selvforståelse i en sådan grad, at flere ligefrem definerer deres fag som en kulturvidenskab. Identitetspolitisk står begrebet 'kultur' i centrum for de pågående debatter om overgangen fra et mono- til et flerkulturelt samfund, og her modstilles de 'bløde' og de 'hårde' udgaver af en multikulturalisme.

Niels Ole Finnemann bidrager med en tankevækkende analyse af, hvordan de digitale medier fordrer nytænkning om information og medier. De har medført et brud med den kartesianske dualisme, der lå til grund for den fremherskende opfattelse af information og medier. Det kan ske – påpeger Finnemann – ved at erkende, at "al menneskeligt tilgængelig information er fysisk medieret" (s. 337). Dels har alle former for bevidsthedsliv en indbygget neurofysiologisk dimension, dels kan mennesker eksternalisere deres mentale processer gennem et stadigt

breddere repertoire af medier. "Hvert nyt medie bidrager på den ene side til at udvikle den menneskelige kommunikations- og handlingsrækkevidde i henseende til tid og sted, men de bidrager på den anden side også til at udvide det, vi kan opleve i og vide om os selv og verden" (s. 338).

ET AFTEORETISERET HISTORIEFAG?

Faghistorikere vil antagelig mest interessere sig for Uffe Østergårds kapitel i *Kampen om disciplinerne*. Det er bogens længste bidrag, historie er det eneste 'klassiske' humaniorafag, der behandles for sig, og hvor andre fokuserer på 1900-tallet og det tidlige 2000-tal, starter Østergård i oldtidens Grækenland. Fremstillingen af de lange linjer i fagets historie skæres over den velkendte læst med afsæt i Herodot og Thukydide, men Østergård føjer nye perspektiver til ved at se på samspillet mellem historiefag på den ene side og historiefilosofi og etnografi på den anden.

Her skal Østergårds samtidsskarakteristik af dansk faghistorie stå i fokus. Han har haft gode forudsætninger for at fremlægge en sådan, da han siden 1970'erne har været en særdeles aktiv og ofte provokerende deltager i den løbende debat om fagets videnskabsteori. Som forventeligt er hans nye bidrag hertil interessant og provokerende, men skæmmes noget af hans nærmest ubændige trang til at ville gøre det faghistoriske miljø i Aarhus til fagets dynamiske og innovative centrum.

De fleste historikere bliver ikke overrasket, når Østergård skriver: "Opgøret med det såkaldte 'materielle kildebegreb' til fordel for et 'funktionelt kildebegreb' (...) er et stort og stadig blivende resultat af historisk-metodiske diskussioner i 1950'erne og 1960'erne" (s. 189). Men dernæst tilføjes, at "den prisværdige metodebevidsthed [har] ført til en høj grad af teoriblivende og reelt efterladt faget åbent for kritik for at være teoriløst" (s. 190). Dele af dansk faghistorie har uden tvivl været kendetegnet ved en afstandtagen fra brug af teori i forskningen,⁹ men har det været en følge af fremkomsten af det funktionelle kildebegreb? Det sandsynliggøres ikke.

Kernen i et funktionelt kildebegreb er, at "noget [får] først status af en kilde i historiefaglig forstand, når det indgår i en forskningsproces og bruges til at begrunde et svar på de spørgsmål, som historikeren har sat sig for at besvare. (...) Problemstilling og kildeafgrænsning hænger funktionelt sammen".¹⁰ Når en forskningsproces forstås som en problemstyret aktivitet, må historikeren tillige søge at kvalificere sine problemstillinger, og det kan ske ved at inddrage relevante teorier. Hertil kommer, at en analyse af 'levningsslutninger' godtgør, at de – implicit eller eksplicit – gør brug af systematiseret indsigt i natur- og kulturprocesser.¹¹

9 Jeg har fx søgt at belægge det sagforhold i forbindelsen af firbindsværket *Dansk identitetshistorie*, 1991-92. Jf. Jensen: 'Dansk identitetshistorie I', 326-52 og 'Dansk identitetshistorie II', 75-98.

10 Bekker-Nielsen: *Gads historieleksikon*, 250.

11 Bekker-Nielsen: *Gads historieleksikon*, 250f. Jf. også Jensen: 'Et funktionelt kildebegreb – erkendelsesfremskridt eller faglig deroute?', 89-96.

Er teoriløsheden i dansk faghistorie ikke en følgevirkning af det funktionelle kildebegreb, hvad skyldes den da? Den skal efter min opfattelse snarere ses som en afledt effekt af et fremherskende virkelighedssyn i dansk faghistorie: en hverdagsmaterialisme – det virkelige er alt det, der kan ses, tages og føles på. Den virkelighedsopfattelse lå bag det materielle kildebegreb, og etableringen af et funktionelt kildebegreb er ofte ikke blevet fulgt op af afviklingen af det virkelighedssyn, der i slutningen af 1800-tallet blev normsat sammen med et materielt kildebegreb.

Eftervirkninger heraf viser sig i øvrigt i Østergårds egen fremstilling. Ved behandlingen af konstruktivistisk nationalismeforskning skriver han: "Det centrale i den modernistiske tese [er] at nationer og national identitet i høj grad er resultat af få intellektuelles bevidste indsats for at 'konstruere', 'opfinde', eller 'imaginere' forhold, som først senere bliver 'materielle', i kraft af at det store flertal begynder at opføre sig, som om de var 'virkelige' størrelser" (s. 211).

Anførelsestegnene viser, at han ikke helhjertet har taget en af de helt centrale indsigter, der ligger bag den sproglige og kulturelle vending, til sig, nemlig at menneskers betydningsdannende praksisser (inkl. brug af verbalsprog) er med til at forme, hvordan de føler, tænker og handler og bliver dermed virkelighedsprægede og -frembringende.¹² Ord og begrebers betydning er i øvrigt noget, der ikke kan ses, tages og føles på, tværtimod udgør det en dimension ved virkeligheden, der må begribes, og det fordrer indsigt.

I Østergårds karakteristik af dansk faghistorie peges der ikke kun på, at faget har været præget af et "dilemma mellem ateoretiske arkivundersøgelser og systematisk teori- og begrebsanvendelse" (s. 202), men ligeledes på, at der er sket "en retraditionalisering og afteoretisering af store dele af historiefaget, især den såkaldte samtidshistorie" (s. 214). Brugen af præfikserne 'af-' og 're-' viser, at Østergård er af den opfattelse, at den teoriløse faghistorie i dag står stærkere, end det tidligere var tilfældet.

Det udgør en interessant hypotese, men den belægges ikke empirisk og passer i øvrigt ikke med det, Jan Pedersen i 2014 nåede frem til i sin analyse af *Forandringens brise. Historisk Tidsskrift 1988-2003*, hvor der peges på, at dansk faghistorie i det tidsrum blev præget af, hvad han benævner en sproglig, identitetspolitisk og liberal vending.¹³ Østergård er på det rene med, at den teoriløse faghistorie ikke er enerådende i dagens Danmark, og Pedersens analyse sandsynliggør, at den nok er mindre fremherskende, end Østergård antager i sin fremstilling.

FAGHISTORISKE NYBRUD

To vigtige opbrud har – ifølge Østergård – kendetegnet nutidig dansk faghistorie. Det ene benævnes "bestræbelsen på at sætte fortælling i centrum", det andet den

¹² Jf. Bekker-Nielsen: *Gads historieleksikon*, 359 & 569f.

¹³ Jf. Pedersen: 'Forandringens brise', 230-97.

”kulturhistoriske vending”, de opbrud ”indtraf næsten samtidig i Danmark, men er ikke identiske” (s. 212).

Arven efter Kristian Erslev har vist sig at være en særdeles tvetydig affære. Han var den første til at arbejde med et funktionelt kildebegreb, det faldt dog ikke i god jord blandt hans elever, der anså det for at være et fagligt *faux pas*. En funktionel tilgang dukkede igen op i 1960’erne, men først i løbet af 1970’erne blev et funktionelt kildebegreb klart italesat og gjort til den fremherskende norm i faget. Andre dele af arven efter Erslev har også haft et langt efterliv. Det gælder hans principielle skelnen mellem historieforskning og -skrivning – en skelnen, der har tilskyndet faghistorikere til at nedprioritere eller endog helt afmontere fagets narrative dimension.

Østergård søgte i 1980’erne at få dagsordensat den narrative dimension,¹⁴ men uden større held. Først med den såkaldte historikerfejde i Weekendavisen i efteråret 1992, igangsat af Lotte Hedeager, Birgitte Possing og Henrik Stevnsborg, kom det narrative igen på fagets dagsorden og fik affødt en tilspidset debat.¹⁵ Den vedrørte dog mestendels kun den ene side af den narrative problematik (White→historie som tekst), men tog ikke for alvor hul på den anden side af dette problemkompleks, nemlig at anskue historisk-socialle processer som levede historier. I så fald forstås det narrative som et kendetegn ved selve det historisk-socialles ontologi.¹⁶

Det er velbegrundet at se ’bestræbelsen på at sætte fortælling i centrum’ som et nybrud inden for dansk faghistorie, og det illustreres her med Ulrik Langens indsats. Det sker med to argumenter. Dels brugte Langen sin tiltrædelsesforelæsning i 2012 til at fremlægge ”et program om fortællingen som det centrale i historiefaget”,¹⁷ dels har han selv indfriet sit program i ”flere velskrevne bøger” (s. 192), bl.a. i *Det sorteste hjerte. Historien om et dybt fald i enevældens København* (2012). I vurderingen af det værk når Østergård dels frem til, at ”Langen kommer langt i sin bestræbelse på at erstatte abstrakt analyse med detaljerig – og velskrevet – fortælling”. Samtidig peger Østergård dog på: ”det er, som om det vellykkede arbejde med at grave de ukendte personer ud af arkiverne er kommet til at stå i vejen for den større historie, som ellers antydes i indledningen” (s. 193).

Når dette nybrud illustreres med Langen, må et spørgsmål dog melde sig: Er det et videre velvalgt eksempel inden for Østergårds analyseramme? Det trænger sig på, fordi Langen tillige kunne bruges til at belægge andre af Østergårds centrale pointer. Langen eksemplificerer, at dele af dansk faghistorie i dag ikke kun er kendetegnet ved ’ateoretiske arkivundersøgelser’, men tillige ved en tilstræbt ’afteoretisering’ og ’retraditionalisering’ af faget.

14 Jf. fx Østergård: ’Hvordan skriver man (en) god historie?’.

15 For en oversigt over dele af debatten se Jensen: ’Selvrefleksion i dansk faghistorie’, 85-108.

16 Jf. Bekker-Nielsen: *Gads historieleksikon*, 438.

17 Jf. Langen: ’Historien er gammel og gerrig’, 144-54.

Findes der bedre eksempler på en retraditionalisering end Langens legitimering af sit fortællingsprogram med henvisning til især Johannes Steenstrups *Historieskrivning* (1915)? Det udgør et oplagt eksempel på en tilstræbt afteoretisering, når Langen tilslutter sig Steenstrups statement: "Historien er den lettest tilgængelige af alle Videnskaber. Enhver kan læse Historie uden Forstudium; det er det mindst tekniske af alle Fag og har saa at sige ingen Betegnelser eller Begreber, som tilhøre det alene og om hvis Betydning Læseren først maa skaffe sig Kundskab".¹⁸ Langen lægger i øvrigt ikke kun op til en retraditionalisering og afteoretisering, til tider fremstår han endog som talsmand for en anti-teoretisk tilgang: "teorierne bliver et panser, der beskytter os, men samtidig afskærer os fra fortidens levede liv".¹⁹

Den 'kulturhistoriske vending' fremstilles som et opbrud "med inspiration fra især fransk mentalitetshistorie" (s. 190). Østergård har ofte i sine egne kulturhistoriske studier anvendt mentalitetsbegrebet, men kommer ikke ind på, at det begreb – så vidt jeg kan skønne – ikke har vist sig videre frugtbart i en forsknings-sammenhæng. Det skyldes især, at det får fæstnet al for megen opmærksomhed ved de før-bevidste sider af et menneske- og samfundsliv på bekostning af deres intentionelle, vidensbaserede og målrettede handlinger.

Den nye kulturhistorie har uden tvivl været med til at omprofilere dansk faghistorie, men Østergårds fremstilling heraf er ikke kun ensidig, den bliver også på et centralt punkt aldeles problematisk. "Alle samfund" – påpeger han – "har kultur, idet kultur bredt bestemmes som adfærdsregulerende normer, hvormed samfund definerer, reproducerer og forsvare sig over for 'naturen' og andre kulturer" (s. 212). Her gøres samfund til en slags 'supra-aktør', der handler på samme måde, som mennesker gør. Det er en yderst problematisk antagelse, i videnskabs-teoretiske termer drejer det sig slet og ret om en hypostasering.²⁰

Østergårds definition af kultur som "adfærdsregulerende normer" er i øvrigt alt for snæver. Det er velbegrundet – inspireret af Norbert Elias – at interesse sig for "discipliner[en] til (løn)arbejde, fritid og (selv)beherskelse af krop og sind (affektkontrol)" (s. 212), men de disciplineringsprocesser har i betydelig grad været et resultat af andre menneskers målrettede handlinger (fx opdragelse og skoling). Hertil kommer, at kultur inkluderer meget mere end adfærdsregulerende normer. Det mere afgørende er, at kultur vedrører menneskers betydningsdannende praksisser (på engelsk: *signifying practices*), og de tilegnes og udvikles gennem indsigt-baserede læreprocesser. Kultur kan derfor ikke alene videreudvikles, den kan tillige deles med andre uden, at de selv skal give afkald på den.

18 Sst., 153.

19 Sst., 154.

20 'Hypostasering (...) å slutte fra det at et begrep er meningsfullt og mulig til at det begrepet står for, har selvstendig virkelighet', Store norske leksikon, www.snl.no/hypostasering/filosofi (19.11.2015).

Det kulturelle bliver dermed en helt afgørende variabel, når forandringsprocesser skal forstås og forklares.²¹

HVAD UDGØR VEJEN FREM?

Østergårds bidrag til *Kampen om disciplinerne* kommer antagelig til at stå som en vigtig brik i den videnskabsteoretisk debat blandt historikere af fag. Det får især sat fokus på det centrale spørgsmål om, hvad der i dag fremstår som den 'bedre vej' frem, når der skal udstikkes en fremtidig kurs for videreudviklingen af dansk historievidenskab.

Her findes en afgørende konflikt- og brudflade. Østergård og Langen indtager her to næsten helt inkompatible positioner. Østergård plæderer for, at inddragelse af systematisk teori vil kunne modvirke den igangværende retraditionalisering og afteoretisering af historiefaget og dermed fremme, at det igen kommer til at beskæftige sig med "de store spørgsmål" (s. 214), der ellers blot vil blive overladt til historiske sociologer og filosoffer. Langen derimod stiller sig næsten helt afvisende til inddragelse af teori og vil sig i stedet udforske arkivpakkerne i et forsøg på at opspore mangfoldigheden af "mikrohistoriske fortællinger" (s. 192). Det drejer sig om et særdeles aktuelt videnskabsteoretisk stridspunkt, der kunne trænge til en mere indgående drøftelse blandt danske faghistorikere.

BERNARD ERIC JENSEN

INSTITUT FOR PÆDAGOGIK OG UDDANNELSE,

AARHUS UNIVERSITET

INSTITUT FOR KOMMUNIKATION OG HUMANISTISK VIDENSKAB,

ROSKILDE UNIVERSITET

MAIL@BERNARDERICJENSEN.DK

LITTERATUR

- Bekker-Nielsen m.fl. (red.): *Gads historieleksikon* (4. udgave), København: Gad, 2009.
- Collin, Finn & Simo Køppe (red.): *Humanistisk videnskabsteori*, København: Lindhart og Ringhof, 2014.
- Flor, Jan Riis: 'Positivism', i Collin & Køppe: *Humanistisk videnskabsteori*, København: Lindhart og Ringhof, 2014.
- Helles, Rasmus & Simo Køppe: 'Kvalitative metoder', i Collin & Køppe: *Humanistisk videnskabssteori*, København: Lindhart og Ringhof, 2014, 568-569.
- Jensen, Bernard Eric: 'Dansk identitetshistorie I', *Historisk Tidsskrift*, 92, 1992, 326-52.
- Jensen, Bernard Eric: 'Dansk identitetshistorie II', *Historisk Tidsskrift*, 95, 1995, 75-98.
- Jensen, Bernard Eric: 'Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag', *Historisk Tidsskrift*, 76, 1976, 113-48.
- Jensen, Bernard Eric: 'Et funktionelt kildebegreb – erkendelsesfremskridt eller faglig de-route?', *Historie*, 2009, 89-96.
- Jensen, Bernard Eric: *Historie – fortidsbrug og erindringsspor*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2014.

21 Jf. kap. 2 i Jensen: *Historie – fortidsbrug og erindringsspor*.

- Jensen, Bernard Eric: 'Historisme', i Collin & Køppe (red.): *Humanistisk videnskabsteori*, København: Lindhart og Ringhof, 2014, 265-310.
- Jensen, Bernard Eric: 'Selvrefleksion i dansk faghistorie', *Historisk Tidsskrift*, 96, 1996, 85-108.
- Jørgensen, Jørgen: *Indledningen til Logikken og Metodelæren*, København: Munksgaard, 1962.
- Langen, Ulrik: 'Historien er gammel og gerrig', *Temp*, 5, 2012, 144-54.
- Køppe, Simo & Rasmus Helles: 'Empiri og teori', i Collin & Køppe: *Humanistisk videnskabsteori*, København: Lindhart og Ringhof, 2014.
- Pedersen, Jan: 'Forandringens brise', *Historisk Tidsskrift*, 114, 2014, 230-97.
- Zahavi, Dan: 'Fænomenologi', i Collin & Køppe: *Humanistisk videnskabsteori*, København: Lindhart og Ringhof, 2014, 187-222.
- Østergård, Uffe: 'Hvordan skriver man (en) god historie?', *Mod en ny samfundshistorie?* (særnummer af *Den jyske Historiker*), 1986.

HISTORIESKRIVNINGEN OCH NATIONEN

WRITING THE NATION SERIES VOL. 1-9
(PALGRAVE MACMILLAN 2008-2015)

■ SIMON LARSSON

Det är ingen överdrift att påstå att den professionella historieskrivningens förhållningssätt till *Nationen* – som ämne och ramverk – har varit det mest intensivt diskuterade historiografiska forskningsproblemet hittills under 2000-talet. Försök har gjorts att hävda detta som ett globalt forskningsproblem, men i vilken mån det är så är tills vidare oklart. Det bör nog konstateras att intresset har varit som mest intensivt i Europa. Det är mot bakgrund av de europeiska nationernas nya situation i den Europeiska unionen som diskussionen upplevts som relevant. Finansiellt och juridiskt etableras allt starkare övernationella strukturer, men politiskt är den europeiska gemenskapen svag. Medlemsstaterna i öst och väst har olika historiska erfarenheter, förväntningar och intressen. Hör nationen till det förflutna eller är den på väg att få en renässans? Som Nancy Partner nyligen konstaterade så är den Europeiska unionens historiska berättelse byggd på tillbakablicken och insikten om farorna med nationalism. Men det existerar ingen gemensam framtidshorisont.¹

Kan då den professionella historieskrivningens historia ge vägledning? Den professionella historieskrivningen utvecklade sina institutioner i Europa. Även om talet om oväld och objektivitet alltid funnits så var institutionernas själva tillblivelse ett resultat av politiska processer. Professionella historiker har som kanske ingen annan grupp fått förhålla sig reflexivt till nationernas vara och icke-vara. Under åren 2003-2008 bedrevs det av *European Science Foundation* finansierade forskningsprogrammet *Writing the Nation: National Historiographies and the Making of Nation States in 19th and 20th Century Europe* och mellan 2009 och 2015 har in alles nio böcker publicerats. Jag skall ägna denna essay åt att diskutera några av dem.

Man kan grovt dela in publikationerna i två varianter: kartläggningar av områden som inte tidigare behandlats systematiskt i forskningen, samt mer teoretiskt drivna problematiseringar av den professionelle historikerns förhållande

1 Partner: 'Our History/Your Myths'.

till nationen. Till den förstnämnda kategorin räknas då framförallt de två volymer som kartlägger framväxten av den professionella historieskrivningens europeiska institutioner och nätverk: *Setting the Standards* och *Atlas of European Historiography*. Även volymen *Disputed Territories and Shared Pasts* kan räknas hit. Det rör sig om påkostad och väl utförd empirisk forskning som nu får anses utgöra standardverken på områden där man tidigare bara haft lexikon att tillgå.

På en mellanposition placerar sig volymen *Transnational Challenges to National History Writing*. Där finns dels kartläggningar av alternativ till nationen, främst olika regioner, men även problematiserande diskussioner kring imperialistisk och kolonial historieskrivning. I vilken mån impliceras nationen som subjektet i all historieskrivning? Det visar sig att nationen som kategori haft en tendens att nästla sig in i många genrer som har som explicit utgångspunkt att fokusera på exempelvis regionen. En av författarna – Antonis Liakos – argumenterar för att en viss typ av generisk (snarast västeuropeisk) nationshistoria utgör en "implicit kanon" för all historieskrivning. Det känns igen men man blir som läsare oklar över författarens värderingar kring detta: bör inte historiker sträva efter största möjliga frigörelse från den typen av mönster?

Boken *The Contested Nation* från 2008 är den som i högst grad speglar projektets teoretiska ingångsvärden.² Nationen förklaras här vara historieskrivningens stora, identitetsgrundande berättelse och frågorna kretsar kring hur denna berättelse utmanats av, speglat och inkorporerat sina "utmanare" (*Others*), närmare bestämt kategorierna etnicitet, klass, religion och genus. Jag har en del invändningar mot *The Contested Nation*. För det första får man inte särskilt mycket ny kunskap. Att nationer konstruerats med hjälp av historia är sedan Eric Hobsbawm och Anthony Smith ett väl uppmärksammat faktum och här erbjuds snarast en repetition av nationalismforskningens grundantaganden. För det andra invänder jag mot volymens metod. Det klarläggs aldrig om nationens begreppsliga utmanare används analytiskt eller empiriskt. Överlag används de ändå analytiskt, men det ger hela framställningen ett teleologiskt drag. Vi vet att nationen inkorporerat sina utmanare, men några empiriska brotttytor kring hur detta gick till erbjuds inte. Sensmoralen av det hela är närmast hegeliansk: nationen har nått sin historiska fulländning i nuet när den blivit medveten om sina föregående begreppsliga stadier. Det är det hela som är sanningen, sade (den sene) Hegel. Det hela är väl i det här fallet då nationshistoriernas uppgående i den Europeiska unionen.

Den allvarligaste aspekten av sammanblandningen mellan analytiska och empiriska begrepp gäller begreppet *Master narrative* eller "stor berättelse." De flesta författarna gör ingen skillnad mellan faktiskt existerande berättelser om

2 Volymen *A Global Perspective* är tänkt att utgöra en global version av den eurocentriska *The Contested Nation*. Det ligger en viss komik i att *The Contested Nation* är en mer än dubbelt så tjock bok som sin globala tvillingvolym.

nationen exempelvis i form av kanoniserade läroböcker under 1800-talets andra hälft, och forskarnas användande av berättelsebegreppet som analytiskt eller kanske snarare heuristiskt instrument. Det blir väldigt mycket tomt prat om "stora berättelser" helt enkelt. I Sverige skall det tydligen ha funnits en "demarkationslinje" mellan en sekulär och en lutheransk "stor berättelse". Jaså? Det *borde* det kanske ha gjort. Men som så ofta vid hegeliansk historieskrivning blir resultatet ett självbekräftande och slutet begreppskontinuum där historiska aktörer så väl som alternativa vägar osynliggörs. För det tredje kan man fråga sig var "utmanaren" *samhälle* tagit vägen? När nationalstaternas "stora berättelser" blir historiens enda subjekt tycks det mig, som om Margaret Thatchers slogan "there is no such thing as a society" tagits ad notam.

Glädjande nog uttrycker redaktörerna Chris Lorenz och Stefan Berger en viss skepsis över var projektet är på väg i bokens sammanfattande slutkapitel. Historieforskningens praktiska uppgift bör vara att utgöra en kritisk instans, säger de. De vill inte bidra till identitetsbildande historiepolitik genom att sammanställa en europeisk kanon av nationers "stora berättelser".

Det är lätt att se den efterföljande volymen *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* som en nystart. Ämnet är i stort det samma, men man tar explicit avstånd från Hegelianismen³ i *The Contested Nation* för att bygga upp en mer empirisk analys av nationella historier. Inspiration hämtas från mikrohistorien i Carlo Ginzburgs anda. Vilka är det egentligen som skrivit nationella historier? I vilka situationer? Vilka förebilder, alternativ och strategier fanns för handen? Hur har de nationella historiernas faktaunderlag sett ut? Vilka faktorer har avgjort om en nationell historia blivit framgångsrik eller inte?

Nationalizing the Past innebär en vinst inte bara för den historiografiska forskningen utan också för den mikrohistoriska ansatsen i sig som här breddas och utvecklas. Det förutsättningslösa intresset för "vanliga människor" som varit mikrohistoriens särmerke, blir när det appliceras på historiker som vanligtvis förväntas vara "stora män" nyskapande och ögonöppnande. Faran för biografisk isolation som ibland hotar mikrohistoria motverkas genom ansatser till komparation och kontextualisering.

Den lingvistiska vändningen har på det historiografiska forskningsfältet aldrig utvecklats till särskilt intressant forskning. Sedan Hayden White i sin *Metahistory* (1973) hävdade att all historieskrivning är prefigurerad av retoriska mönster har en viss typ av allmänfilosofisk diskussion existerat kring vilken roll historikers språk spelar för framställningen av det förflutna. Men White själv har aldrig försökt bevisa sina teser empiriskt och konstigt nog existerar det väldigt få empiriska studier av hur historikers språk faktiskt fungerar. I *Nationalizing the Past* börjar denna kunskapslucka faktiskt fyllas igen. Många av författar-

3 Hegelianism är min benämning. Redaktörerna Lorenz och Berger säger "synthesizing macro-approach".

na visar hur framgångsrika nationshistorier uppvisar flera gemensamma drag med de religiösa och heroiska myter som en gång var mänsklighetens modersmål. Exempelvis gjorde 1800-talshistorikerna Jules Michelet och František Palacký bägge kontroversiella medeltida kättare (Jean d'Arc och Jan Hus) till symboler för nationerna. Redan här finns den urgamla myten om hjälten som offrar sig för gemenskapens etiska pånyttfödelse förberedd. Men det blev inte sämre av att Michelet och Palacký till följd av sina berättelser utsattes för förföljelser av sin egen tids politiska och religiösa etablissemang. Michelet och Palacký fördes aldrig till bålet utan blev sedemera uppburna och hyllade. Men deras personliga svårigheter förstärkte deras trovärdighet som bärare av de värden som de åberopade.

Hur uppstår metodologisk nationalism? Lorenz, Berger och många av projektdeltagarna upprepar gång på gång att komparativ metod är medicinen som skall övervinna den metodologiska nationalismen. Men resultaten visar att en viss typ av politiserad komparation ofta finns med för att stabilisera nationshistorierna. Det är naturligtvis en gammal sanning att inget är mer internationellt smittsamt än just nationalismen och dess föreställningar om nationell särart, men tesen utvecklas och får empirisk konkretion på många sätt i *Nationalizing the Past*.

Åtminstone jag har i internationella historikersammanhang gjort iakttagelsen att historiker från det forna östblocket kan mer om västländernas historia än historiker från väst (däribland jag själv) kan om östländernas. Många av de starkaste texterna i detta projekts olika publikationer arbetar komparativt längs axeln öst-väst och är skrivna av historiker från det forna östblocket. Det finns dock fortfarande en övervikt av västhistoriker bland projektdeltagarna. Hur som helst så bidrar öst-västkomparationerna till att bryta ned förgivettagna mönster som den "implicita kanon" som tidigare diskuterats. En av de bästa texterna är "To Whom Does Byzantium Belong? Greeks, Turks and the Present of the Medieval Balkans" av Johannes Niehoff-Panagiotidis som finns i volymen *The Uses of the Middle Ages in Modern European States* (2011). Niehoff-Panagiotidis text är en utmärkt kombination av intressanta fakta och oväntade, men precisa jämförelser. Att medeltidsbruk var grundläggande för de romantiska nationshistorierna under 1800-talet i väst är väl känt. Desto intressantare blir det då att få höra att medeltiden som begrepp spelat mycket liten roll för de nuvarande Balkanländerna. Dels har det att göra med Konstantinopels fall 1453 som innebar att regionens historieskrivning fick en cesur som varade i ett par århundraden. Den historiepolitiska efterfrågan har sedan sökt sig längre tillbaks, för Rumänerna tillbaks till tiden som romersk provins. "Orientens latinare" lanserade Nicolae Iorga dem som; för Grekland har nationshistorien sökt sig tillbaks till den klassiska epoken, som det fanns stor efterfrågan på i väst. Det gör ont att läsa om "restaurationen" av Acropolis under 1800-talet där det klassiska monumentet stod sammanbyggt med romerska, Bysantinska, Franska, Katalanska och Ottomanska stilar – alltsammans spår av den brokiga historien. Men under vägledning av tysk *Altertums-*

wissenschaft kasserades allt som inte ansågs höra till antiken. Den lilla nationens förflutna tillrättalades för att tjäna som förebild för den stora.

Som lärare har jag ibland fått frågan varför man skall studera medeltiden över huvudtaget. Ett svar kan vara att medeltiden har spelat en mycket stor roll för de moderna nationernas identitetsbildning, även om den inte gör det nu längre. *The Uses of the Middle Ages in Modern European States* hör till projektets tunnare volymer. Det är synd för det är ett mycket intressant ämne. Nästan alla kapitel är mycket läsvärda, men redaktörernas (R. J. W. Evans och Guy P. Marchal) introduktion och sammanfattning är mycket korta. De menar att medeltidsbruket varit typiskt framförallt för Europas nyare och mindre stater. När dessa har brutit sig ut ur ett större imperium har man instrumentaliserat medeltiden för att uppfinna sig ett nationellt förflutet. Men i kapitlen sedan visar det sig att detta inte alltid stämmer. Balkanländerna har inte gjort det och inte heller Holländarna. Och nog saknar man kapitel om exempelvis Frankrikes och Tysklands medeltidsbruk. Varför kallas till exempel Hitlertyskland för tredje riket?

Den sista boken som producerats inom projektet är Stefan Bergers (med viss hjälp av Sebastian Conrad) *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe* (2015). Det är ett översiktsverk, en syntes av den nationella historieskrivningen i Europa från 1750 till dags dato. Den lämpar sig väl som grundbok på historiografikurser. Visst ägnas det mesta utrymmet åt de tre stora: Tyskland, Frankrike och Storbritannien, men Berger inkorporerar mycket av lärdomarna från projektet varför boken ändå är bredare och mer uppdaterad än jämförbara verk.

SIMON LARSSON

FORSKER

INSTITUTIONEN FÖR IDÉ- OCH LÄRDOMSHISTORIA

UPPSALA UNIVERSITET

SIMON.LARSSON@IDEHIST.UU.SE

LITTERATUR

- Berger, S. & C. Conrad (red.): *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014.
- Berger, S & C. Lorenz (red): *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010.
- Berger, S & C. Lorenz (red): *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008.
- Evans, R.J.W. & Guy P. Marchal (red.): *The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011.
- Frank, Tibor & Frank Hadler (red.): *Disputed Territories and Shared Pasts: Overlapping National Histories in Modern Europe, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010.

Middel, Matthias & Lluís Roura i Aulinas (red.): *Transnational Challenges to National History Writing, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015.

Partner, Nancy: 'Our History/Your Myths: Narrative and National Identity', *Storia della storiografia* vol 61, 2012:1, s. 155-170.

Porciani, Ilaria & Jo Tollebeek (red.): *Setting the Standards: Institutions, Networks and Communities of National Historiography, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015.

Porciani, Ilaria & Lutz Raphael (red.): *Atlas of European Historiography: The Making of a Profession, 1800-2005, Writing the Nation Series*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010.

IGEN OG IGEN

OM HISTORIENS EVINDELIGE GENKOMST

Anmeldelse af: Tove Kruse & Anette Warring (red.)

Fortider tur/retur. Reenactment og historiebrug

(Samfundslitteratur, 2015)

■ MADSDAUGBJERG

I 2012, i hundredeåret for *Titanics* forlis, stævned krydstogtskibet *MS Balmoral* ud fra Southampton på et såkaldt "memorial cruise" for at gennemsejle forgængerens berømte rute så nøjagtigt som muligt. Om bord var 1.309 passagerer – samme antal som originalen, fraregnet besætning – der hver havde betalt mellem 2.800 og 8.000 britiske pund for oplevelsen. Arrangøren havde sørget for "originale" retter på menuen, ligesom man entredede med et strygerband og tilbød dansetimer til de rejsende, så de kunne lære trinene fra 1912. Afslutningen på turen var dog uden isbjerg, og ingen omkom denne gang.

Fem år forinden fandt en anden gentaget jomfrurejse sted. *Havhingsten fra Glendalough*, en rekonstruktion af et af Roskilde Vikingskibsmuseums originale skibe, tog turen tværs over Nordsøen til Dublin, Irland – hvor originalen er bygget – og retur året efter. Forud var gået en årrække med forsøg og prøvesejlads, og et langvarigt byggeri efter datidens principper. Her var tale om en videnskabeligt funderet genskabelse, baseret på eksperimentalarkæologiske maksimer, hvor en central del af missionen handler om "genskabelse" af det uhåndgribelige, af processerne, af håndværket. Altså en mere videnskabelig ramme end i tilfældet med Titanic-sejladsen, om end der også for *Havhingstens* vedkommende var betydeligt oplevelsesøkonomisk spin-off i form af stor opmærksomhed fra medier og publikum både i Danmark og Irland.¹

Disse er blot to nutidige eksempler på, at udvalgte elementer fra fortiden i stigende grad "genoplives" og reaktiveres i dag. Det gælder i populærkulturen og tematurismen, men også i store dele af museums- og kulturarvssektoren. Slagene ved Waterloo, ved Gettysburg, ved Hastings og utallige andre, genopføres år efter år af dedikerede grupper af hobbyhistorikere, *reenactors*. Visby på Gotland omskabes til en middelalderby igen og igen. Det samme gælder Horsens herhjemme.

1 Havhingsten blev endvidere, nogle år senere, benyttet som budbringer og tredimensionelt brand ved åbningen af en stor vikingeudstilling i Berlin, som Nationalmuseet i København stod bag sammen med Museum für Vor- und Frühgeschichte og British Museum (og som inden turen til Tyskland havde stået først i København og dernæst i London).

I Holbæk gennemspillede man i pinsen 2014 besættelsesdagen 9. april 1940 med støtte fra byens teatre og 50 frivillige tyske deltagere. Samme år, og under stor bevågenhed, iscenesattes preussernes overgang over Alssund natten til den 29. juni 1864 nøjagtigt 150 år senere – på klokkeslæt – i samarbejde med Historiecenter Dybbøl Banke.

Reenactment er ikke noget nyt. Allerede i Colosseum genopførtes imperiets sejre for pøbelen, i visse tilfælde endog søslag. William 'Buffalos Bill' Codys Wild West-shows fra slutningen af det 19. århundrede gennemspillede den hvide mands erobringskampe mod indianerne i en cirkusagtig ramme, hvor indfødte amerikanere så at sige spillede sig selv, eller rettere stereotyper af "sig selv". Folkeudstillingerne fra årtierne omkring 1900, hvor entreprenante underholdningsmagnater for eksempel bragte levende "vilde" til København, fulgte samme koloniale og racistiske logik.²

Selvom der altså er nok af forløbere, er der i dag, med tidens boom i oplevelses- og kulturturisme, god grund til at undersøge fænomenet reenactment nærmere og forsøge at forstå de fascinationer, der ligger bag, som mere end cirkus, underholdning og rå kapitalisme. Det er derfor meget velkomment, at der nu på dansk foreligger en bog, der netop har denne ambition: *Fortider tur/retur. Reenactment og historiebrug*. Redaktørerne og forfatterne springer ud af en forskergruppe ved Roskilde Universitet, hvor man i årtier har fokuseret på temaer som virkningshistorie, historiebevidsthed og kollektiv erindring. I dag kaldes rammen oftest historiebrug, men det er stadig populærkultur og lægmands perspektiver på og mobilisering af fortiden, der er interessefeltet.

Bogen er skrevet af danske forskere på dansk, og centrerer sig empirisk om fire danske "scener" eller grene af reenactment; grupper, som dyrker henholdsvis middelalderen, jernalderlivet i Sagnlandet Lejre, Anden Verdenskrig, samt pilgrimsfærd "i fodsporene" på Frans af Assisi. Disse hovedkapitler er rammet ind af en indledning og en afrunding af redaktørerne Tove Kruse og Anette Warring, samt et selvstændigt efterskrift af Bernard Eric Jensen, der bibringer et bredt vue over udvalgte teoretiske og faglige landskaber, under spørgsmålet om fagfolks (fx historikeres) syn på og egen brug af reenactmentlignende tilgange. Antologien henvender sig "især til universitetsstuderende inden for historie og andre kulturfag, til undervisere og studerende på professionshøjskoler, til gymnasielærere, museumsansatte og andre kulturformidlere", som det hedder på bagsiden. Denne målgruppe rammes fint i den velformidlede stil, bidragene er skrevet i, samtidig med, at der inddrages relevante pointer fra den engelsksprogede litteratur på

2 Se Hammer: 'Roman Spectacle Entertainments and the Technology of Reality', 63-86; Rydell and Kroes: *Buffalo Bill in Bologna. The Americanization of the World, 1869-1922*; Andreassen og Henningsen: *Menneskeudstilling: Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*. For en mere generel diskussion af menneskets behov for at "simulere", se Magelssen: *Simming. Participatory Performance and the Making of Meaning*.

området. De fleste af bogens analytiske pointer og debatter genkendes, hvis man kigger ud i den omfattende internationale forskning, men det er nyt og kærkomment, at vi har disse samlede, hjemlige eksempler, og at diskussionerne tages og formidles på dansk.

Bogens første hovedkapitel af Kim Esmark og Carsten Tage Nielsen kortlægger velskrevet og omhyggeligt den danske middelalderscene og særligt de forhandlinger og kampe om *autenticitet*, som konstant pågår her. Et oplagt startpunkt for antologien al den stund, at spørgsmålene om autenticitet udgør et helt uomgængeligt kerneområde i snart sagt alle reenactment-miljøer. Selvom deltagerne er helt med på, at kopierne – dragterne, kulisserne, oplevelserne – aldrig kan blive spejlinger 1:1 af det, de imiterer, dominerer idealet om autenticitet alligevel både diskursivt og praktisk. Autenticitet fremstår som "et skalabegreb, der konstant er til forhandling", som forfatterne skriver (s. 22). Grupper konkurrerer indbyrdes, fastsætter regler og grænser for, hvad der kan godtages, hvilke kompromisser, der er nødvendige, og ser ned på dem, som ikke lever op til egne standarder. Autenticitetsidealene kan tolkes vidt forskelligt og bliver det: er det den præcise materielle gengivelse af en kofte eller en rustning, der er afgørende, eller er det centrale snarere, om tilblivelsesprocessen bag har fulgt datidens opskrifter og brugt datidens teknikker og redskaber? Er det vigtigt, at man taler, som man formoder, middelalderens mennesker må have gjort, eller skal man holde sig fra den omstridte førstepersonsform – skal man, med andre ord, tale *som* dem eller *om* dem? For nogle er hovedsagen at anlægge et helhedsorienteret blik, for eksempel for en gruppe, der agerer lavadel, "fordi det ville være urealistisk – uautentisk – at møde højadel eller fæstebønder på et virkeligt middelalderligt marked" (s. 24). Overalt forefindes problematikkerne om autenticitet som en grundlagsdiskussion. Esmark og Nielsen citerer dele af den omfangsrige litteratur om autenticitet i kulturturismen, men angriber så i øvrigt sagen ud fra en optik inspireret af Pierre Bourdieus teorier om felter og kapital. Selvom det valg ved første øjekast kan virke lidt slidt og gennemtærsket, viser det sig faktisk her at åbne op for en frugtbar analyse af, hvordan prestige, status og sammenhold i reenactment-feltet netop ofte forhandles gennem den "møntfod", som er autenticitet.

I forfatternes analyse er det dog især den empiriske detaljerigdom, der driver værket. Særlig stærkt står afsnittene om autenticitet som en i bund og grund *praktisk* problematik, dvs. som noget middelalderdyrkerne arbejder, eksperimenterer og kæmper med i deres håndgribelige og korporlige omgang med materien. Esmark og Nielsen er ikke de første, der identificerer denne fascination af det iterative og ufærdige, men deres gennemgang og eksemplificeringer er gode og præcise.³ Når middelalderdyrkerne "fylder huller ud", altså forsøger at tænke sig til

3 Se for eksempel de Groot: 'Historical Reenactment', 105-123; Schneider: *Performing Remains. Art and war in times of theatrical reenactment*; Daugbjerg: 'Patchworking the past:

de løsninger, som kildematerialet eller museumsgenstandene ikke har noget svar på, arbejder de helt fysisk "historieskabende", ikke alene på det materielle plan, men også, som forfatterne skriver, "i relation til det mere u håndgribelige spørgsmål om, hvad fortidens mennesker overhovedet kan have tænkt" (s. 29). Praksisser som disse kan betragtes som en art taktilt-refleksive paralleller til det tankearbejde R.G. Collingwood, i et klassisk kapitel om "History as Re-enactment of Past Experience" fra 1936, efterlyste hos den professionelle historiker; en hos Collingwood rent akademisk metode, der indebar, at historikeren på grundlag af det forhåndenværende kildemateriale bestræbte sig på at sætte sig ind i eller ligefrem "genopleve" et fortidigt erfaringsrum.⁴

I Anette Warrings kapitel om de såkaldte jernalderfamilier i Sagnlandet Lejre handler det også for deltagerne, i hvert fald delvist, om at nærme sig en fornemmelse for de vilkår, fortidens mennesker "må have levet under". Familierne, der ansøger om og betaler for opholdet i deres ferie, indtager en interessant dobbeltrolle: de "skal både afprøve og performe fortidslivet" (s. 46). I manualen, som de får udleveret, hedder det, at de deltager i "forsøget med at afprøve de arkæologiske hypoteser om datidens levevilkår i praksis" (s. 47), men som Warring skriver, er vægten siden stedet åbnede som eksperimentalarkæologisk pioner i 1964 blevet forskudt længere og længere væk fra de videnskabelige forsøg. Navneskiftet man foretog i 2009 fra *Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter Lejre* til *Sagnlandet Lejre*, illustrerer ret præcist, hvordan tidens strømninger har ændret sig. Warring nøjes med at konstatere, at skiftet var en del af en ny brandingstrategi, men man kunne også sige, at det vidner om en bevægelse fra en tid, hvor videnskaben, det videnskabelige eksperiment – og dertil knyttede ideer om kontrol, generaliserbarhed og reproducérbarhed – havde en anden attraktionsværdi, mens man i dag tyer til en sanselig, romantisk og oplevelsesorienterede rammesætning. I det materiale fra dagbøger og interviews forfatteren præsenterer, er det indlysende, at det for "fortidsfamilierne" er disse diffuse og atmosfæriske kvaliteter, der fascinerer og fylder, snarere end ambitioner om at bidrage til videnskabens fremskridt. Om noget er deltagerne optaget af opleve kontraster til deres travle hverdag, at lade børnene opdage, at man engang selv skulle lave mad og ikke havde iPads og telefoner, og at finde ind til noget, der virker simpelt og ægte. Der er tale om en nærmest terapeutisk brug af stedet, som omtales som et "retreat" og som "zen" af nogle af Warrings informanter.

Kapitlet beskriver loyalt og med fine eksempler fra interviews og dagbøger denne type historiebrug, og især den måde, Sagnlandet benyttes til at fundere over tid og oplevelsen af tid som noget andet og mere end lineær, kronologisk

materiality, touch, and the assembling of 'experience' in American Civil War reenactment', 724-741.

4 Collingwood: 'History as Re-enactment of Past Experience'.

klokketid. Det antyder dog også, uden der for alvor at gås i dybden med det, de brudlinjer, der kan være mellem denne indadvendte, terapeutiske og relativt frie omgang med fortidslivet i "Lethra" og så de krav til formidling, der samtidig påhviler familierne. Det kendetegner ikke bare dette kapitel, men bogen som helhed, at forfatterne først og fremmest beskriver historiebrugernes egen verden, problemer og længsler loyalt indefra, mens de sjældent sætter disse i nuanceret relation til de komplicerede kontekster og mangeartede eksterne hensyn, levendegørelserne næsten altid er sammenvævet med. Især kunne det have været nyttigt med grundigere refleksioner over samspillet mellem amatørgrupperne og fagkundskaben, herunder den professionelle historie og arkæologi, som den be- drives på de danske museer.

Ingen af bogens kapitler tager således for alvor fat på de vanskelige spørgsmål, der *også* trænger sig på for fagkundskaben og for kulturarvsinstitutionerne, når frivillige med forskellige forudsætninger og forventninger indrulleres i projekter, der samtidig er museale. I Sagnlandet såvel som i mit indledende eksempel med Havhingsten – og naturligvis på en lang, lang række historiske markeder og temadage, der overalt arrangeres med hjælp fra lokale kulturinstitutioner – er der nemlig ikke tale om rent private fritidsoplevelser for de frivillige, men ofte parallelt hermed om en grad af formidling til et publikum, gestaltet af disse samme frivillige (som i Lejrecentrets tilfælde endda selv er betalende forbrugere). Institutionerne er sjældent i stand til at opretholde nogen særlig stram grad af kontrol over de budskaber, sådanne frivillige eller gråzoneformidlere måtte vælge at kolportere. Reenactment, levendegørelse og events bringer gæster. Når vi ved, at publikum sjældent skelner mellem museet som institution og de til enhver tid involverede grupper af landsoldater, ølbryggere eller vikinger – som altså i praksis ofte *bliver* institutionernes frontlinje af formidlere – er det klart, at disse aktiviteter og grupper simpelthen er med til at *brande* institutionerne.

Fra nordamerikanske og australske studier ved vi også, at museer dér (og givetvis også herhjemme) hører til blandt de institutioner, befolkningen tilskriver allermest videnskabelig autoritet og integritet – noget højere end akademiske historikere og langt højere end medier og journalister.⁵ Det er denne troværdighed, som så at sige er på spil i frontlinjeformidlingen. Spillet mellem eksperter og amatører kalder på videre analyse og flere perspektiver, både som det betragtes og opleves fra de udøvende grupper (som bogens forfattere gør godt), men ideelt set også som det tackles af de værtsinstitutioner i kultursektoren, som meget ofte huser, aflønner eller forhandler med grupperne. Der ligger en væsentlig akademisk opgave i at undersøge denne historieformidlende gråzone af amatører og

5 Rosenzweig & Thelen: *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*; Dean: 'Museums as conflict zones: the Canadian War Museum and Bomber Command', 1-15; Ashton & Hamilton: *History at the Crossroads. Australians and the Past*.

fagfolk netop som et kompliceret grænseland, hvor hensyn og ekspertiser krydser, knopskyder og af og til kæmper.

I Anne Brædders kapitel om den voksende danske scene for reenactment af Anden Verdenskrig hører vi kort, at mange af deltagerne "lader til at have en ide om, at de med deres levendegørelse kan opleve historien, sådan som den var". "Den rigtige historie", som én af deltagerne citeres for (s. 71, original kursiv). Denne interessante oplysning følges desværre ikke op, idet forfatteren også her forholder sig loyalt til sine informanternes udlægninger "uden at stille spørgsmål ved, om der kunne være andre tolkninger, eller om det er en holdbar tolkning af denne fortid" (ibid.). Brædder forklarer sin position her med, at det for hende ikke handler om "at vurdere, om en tolkning er sand eller falsk, men om hvordan erindrings- og historiebrugspraksisserne forhandles og kommer til udtryk" (ibid.).

Det er naturligt vigtigt, at historiebrugsforskeren ikke pådutter sine informanter sin egen mening eller ligefrem skændes med dem om den rette udlægning. Men når det er sagt, ærgrer det mig, at vi ikke hører mere om denne tilsyneladende fundamentale forestilling om historien som en essens og en sandhed. Når nu ambitionen netop er at forstå, hvad "historie" er og gør for disse folk, ville en uddybning af, hvordan sådanne opfattelser etableres, udtrykkes og får konsekvens, have været velgørende. Hvor kommer de fra? Hvordan vedligeholdes de? Udfordres de? Hvordan kan det være, reenactment her (og mange andre steder) anskues som en privilegeret adgangsbillet til denne "rigtige" historie? Hvilken rolle spiller kroppen for denne overbevisning? Sådanne spørgsmål kunne man godt forfølge kvalitativt og eksplorativt uden at sabotere hensynet til historiebrugerne og respekten for deres verdensbilleder.

Brædder præsenterer os for en fascinerende empiri, mest i form af interviewmateriale, der blandt andet sætter en række etiske og politiske problematikker på spidsen. Her har vi, i modsætning til eksemplet fra Lejre, en fortid, som er overmåde veldokumenteret, arkiveret og påtrængende i populærkultur, litteratur og medier. Vi møder en række danske reenactors, der portrætterer engelske, amerikanske, russiske og ikke mindst tyske tropper under Anden Verdenskrig. Det er mennesker, der tydeligvis er dybt fascineret af krigens udstyr, uniformer, og "dagligliv", og som insisterer på, at deres kropslige engagement med disse materialer og med hinanden kan bringe dem "tættere på" en forståelse af historien. Mest kompliceret og analytisk interessant er det måske at forstå de entusiaster, der portrætterer tyske tropper. Her gennemgår Brædder en række af de udfordringer og overvindelser, der ligger i at agere tysk soldat – for eksempel om det at bære et hagekors på sin krop – men vi får desværre ikke fyldestgørende svar på, hvori *fascinationen* ved lige præcis den tyske side af sagen ligger. Hvis det er så indviklet og kompromisfyldt at spille tysker, hvorfor så vælge præcis den rolle? I Jenny Thompsons amerikanske studie, som Brædder også nævner, analyseres spørgsmålet om at portrætere verdenskrigens "onde" blandt andet som en fasci-

nation netop af magten og gruen, der omgiver særligt Waffen-SS i den amerikanske populærkultur.⁶ Gør en lignende onskabsfetich sig mon gældende blandt de danske "tyske" reenactors?

Brædder er inspireret af en fænomenologisk og kropsorienteret analytik i arven fra især Maurice Merleau-Ponty. Det er en ambitiøs men også oplagt vinkel, eftersom kropslig, multisanselig og kinæstetisk erkendelse er uomgængelige faktorer i reenactment. Metodologisk kan man spørge, om Brædder for alvor kan forløse sin fænomenologiske ambition, når hun ikke selv er "i trøjen". Hun går semiotnografisk til værks i form af feltstudier, observationer og åbne interviews, men hun har angiveligt ikke selv deltaget i spillene. Den strategi kan være helt acceptabel, og handler sikkert også om forskerens køn i en mandsdomineret hobby, men den rejser alligevel spørgsmålet om, hvor langt en fænomenologisk optik kan bringe os, hvis forskeren ikke selv engagerer sig kropsligt. Hun analyserer deltageres udsagn om og iscenesættelser af deres kroppe, bevægelser, åbenbaringer, og så videre. En sådan "sekundær" fænomenologisk tilgang, hvor forskeren ikke bruger sin egen krop, men forlader sig på andres forklaringer, kan bestemt give interessante afkast – og gør det også her. Men den er ikke helt på linje med Merleau-Ponty, for hvem kroppen "skaffer os en måde at få adgang til verden og genstanden på", som Brædder citerer (s. 72).⁷ Den adgang søger forfatteren ikke for alvor her; i stedet får vi hendes analyse af deltageres udsagn om, hvordan deres kroppe giver dem privilegeret adgang til verden, genstanden og "den rigtige" historie. Hvilket er noget lidt andet.

I bogens sidste hovedkapitel kaster Tove Kruse sig over pilgrimsturisme som vækstfænomen med empirisk udgangspunkt i en ni-dages vandring med en dansk pilgrimspræst og en gruppe midaldrende danskere, "i Frans af Assisis fodspor". Vi er i Italien, i Rieti-dalen, og Kruse benytter stedteori og litteratur om narrativer til at tale om "storied places". Det er interessant, ikke mindst når Kruse konstaterer, at den fortælling, der her gennemspilles, er en fortælling uden "komplicerende historisk kontekst", hvor Frans og franciskanerne ikke sættes ind i datidens kirkepolitiske magtkampe (s. 95). Pilgrimsfærdens Frans "indgår ikke i magtkampe, alliancer og intriger, han er ikke lobbyist, organisator mv. Fortællingen om ham er ren, klar og almen" (ibid.). Forfatteren viser derefter i kapitlets hoveddel, hvordan deltagerne så at sige skriver og vandrer deres egne varianter af "Frans" frem i løbet af turen. Ligesom i bogens øvrige kapitler baseres analysen primært på interviews med deltagerne, dvs. på ord, fortællinger, forklaringer, snarere end på egentlig etnografisk *deltagelse* og de legemlige eller sanselige engagementer, der kunne følge af at benytte egen krop som værktøj. Ikke desto min-

6 Thompson: *Wargames. Inside the World of 20th Century War Reenactors*, særligt kap. 3, 50-75.

7 Citatet er fra Merleau-Ponty: *Kroppens fænomenologi*.

dre leverer Kruse et godt rids over deltagernes forskelligartede fortolkninger af historierne om Frans og deres relevans for den enkelte.

Desværre præges slutningen af kapitlet af en uklarhed omkring forfatterens position. Her er det som om, den analytiske distance hældes ud med badevandet, og Kruse så at sige overtager sine informanternes tolkninger af Frans' og pilgrimsfærdens saliggørende virkninger. I stedet for at analysere vandringerne som et interessant kultur(arvs)fænomen i gråzonen mellem historisk turisme og religiøs eller spirituel terapi forfalder hun til noget, der ligner en hyldelse af turene og deres virkning. Det er en afrunding, der ikke mindst står i en lidt uforløst kontrast til indledningens kritiske identificering af udeladelserne og forfladigelsen af fortællingerne. Når forfatteren hævder, at "alle skal orientere sig i forhold til nogle koordinater, når de træffer livsvalg" – og at "i denne moralske og eksistentielle forstand stiller pilgrimsvandringen et særligt refleksionsrum til rådighed", et rum, "der trækker på fortidig, levet erfaring, på en erfaring, der stadig og i ren form rummer værdier, som er svækkede eller helt gået tabt i nutiden" (s. 103) – så lyder hun mere som en entusiastisk pilgrimspræst end som en refleksiv kulturanalytiker. Konklusionen bliver groft sagt lig med rejsebureauets reklame. "Pilgrimsvandringen giver adgang til åndelige og moralske erfaringer, som moderniteten har undergravet eller deformeret", bebuder Kruse (s. 105), uden at grundlaget for disse vidtrækkende slutninger bliver synligt for læseren som andet end en erklæret enighed med vandrernes egne beskrivelser. Verden er af lave, og pilgrimsturismen er svaret. Det er ærgerligt med disse sort/hvide konklusioner som afslutning på et kapitel med en i udgangspunktet lovende og multifacetteret empiri.

Bernard Eric Jensen søger i sit afsluttende kapitel – placeret efter redaktørernes korte opsummering – at indkredse det, han kalder "fagfolks tilgange til reenactment". I denne ambition ligger en kontrast til bogens øvrige indlægs fokus på "lægfolk", en kontrast som følges af, at Jensens kapitel er baseret på teori og nedslag i litteraturen snarere end analyse af cases og kvalitativt indsamlet materiale, som de øvrige. Vi kommer vidt omkring, fra faghistorikeres uenigheder om lødigheden i reenactment, over en mere historiefilosofisk diskussion med tungest vægt lagt på Wilhelm Diltheys hermeneutik, et udblik til eksperimentalarkæologiske og museumsdidaktiske problemstillinger og slutteligt en række overvejelser om læring som både neurologisk fænomen og kulturel praksis. De mange interessante udblik og nedslag til trods fremstår kapitlet samlet set noget flakkende, måske fordi det valgte fokus – fagfolks tilgange til reenactment – i praksis viser sig for porøst til for alvor at holde sammen på diskussionen. For nogle af de citerede akademikere er hovedspørgsmålet, hvilke konsekvenser den udbredte levedegørelse i populærkulturen har og får. For andre drejer det sig om at forstå, hvad tid, tidsrejser og erindring er – hos Albert Einstein, i science fiction, i psykologien

– mens det for atter andre handler om, hvordan mennesker lærer gennem empati, imitation og "learning by doing".

En af grundene til uklarheden er, at Jensens indledende spørgsmål, om "det kun er lægfolk, der gør brug af reenactment, når de omgås deres fortider" eller om "den slags aktivitet tillige [benyttes] af fagfolk" (s. 115), virker for upræcist. De fleste af de varierende forskere, der sidenhen citeres, kan nemlig ret beset ikke siges at "benytte" reenactmentlignende tilgange i deres akademiske virke, men er snarere optaget af at analysere eller kritisere, hvordan mennesker (lægfolk) overalt gør brug af og lærer af fortiden på forskellig vis. Mod slutningen taler Jensen da heller ikke kun om fagfolk, men om "udøvelsen af menneskers reenactmentfærdigheder" over en vældig bred kam (s. 135). Alligevel konkluderer han, at der er et behov for, at fagfolk – nu indsnævret til "historikere og arkæologer, etnologer og antropologer" – "må videreudvikle deres færdigheder i tolkning af krops-, billed-, tone-, tale- og skriftsprog, således at de bedre vil kunne tolke og tilegne sig, hvad der i udgangspunktet fremstår for dem som en fremmed og anderledes kultur" (s. 136). Dette, hævder han, er "en afgørende forudsætning for en faglig funderet reenactment" (ibid.), uden at det for denne anmelder står helt klart, hvor dette sidste udsagn peger hen – eller hvordan dette identificerede behov helt præcist vokser ud af kapitlets litteraturgennemgange.

Mine forskellige indvendinger og efterlysninger ændrer ikke ved, at bogen som helhed med sine mange eksempler, analyser og diskussioner af et fascinerende fænomen er et godt sted at starte udforskningen af reenactment og "levende" historiebrug, og tillige en fin dåseåbner til den omfattende internationale forskning på området. Bogen rummer masser af stof til eftertanke, og der er stadig, som antydet, rigeligt af udforskede hjørner og problemstillinger at tage fat på. Det gælder de politiske, kommercielle og institutionelle netværk, som historiebruken er en del af. Men det gælder også en videre undersøgelse af de særlige kvaliteter, en kropslig, fysisk og performativ fortidsdyrkelse rummer.

Det er let fra elfenbenstårnet at forfalde til en kulturkritik, der vil se enhver genopførelse af denne art som en forfladigende, tivoliserende og/eller nostalgisk-romantiserende fastfrysning af banale stereotyper. Men det er værd at minde om, at reenactment ikke per definition "virker" forfladigende eller fastfrysende, eller for den sags skyld politisk konserverende eller ortodoks. Man kan også finde eksempler på initiativer, hvor reenactment virker progressivt og anvendes åbenlyst politisk, som protestredskab eller som værktøj til åbningen af nye erindringsrum og -fællesskaber, særligt når det gælder det tyvende århundredes historie. I Georgia, USA, insisterer grupper af aktivister for eksempel på hvert år at genopføre en brutal lynchning i en fastholdelse (eller genåbning) af erindringen om en selvtægt

mod fire sorte mænd i 1946.⁸ I England koreograferede kunstneren Jeremy Deller i 2001 en genopsætning af den brutale *Battle of Orgreave*, en konfrontation i 1984 mellem tusinder af britiske minearbejdere og politiet. I genopførelsen fandt man, både blandt minearbejderne og politistyrken, deltagere, der havde været med i det originale sammenstød.⁹ Begivenheder som disse kan tjene til at holde debatter, følelser og minder åbne, og til at aktivere grupper af borgere – historiebrugere – der ikke er historielitterate i en gængs akademisk forstand. Som sådan er brugen af reenactment ikke bundet til bestemte politiske dagsordner, men kan også, i hvert fald potentielt, fungere som praktiske, politiske værktøjer, der udfordrer og forstyrrer etablerede og muligvis fastfrosne historiske "sandheder".

MADS DAUGBJERG

LEKTOR, PH.D.-PROGRAMLEDER

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND – ANTROPOLOGI

AARHUS UNIVERSITET

MADS.DAUGBJERG@CAS.AU.DK

LITTERATUR

- Andreassen, Rikke og Anne Folke Henningsen: *Menneskeudstilling: Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*, København: Tiderne Skifter, 2011.
- Apel, Dora: 'Violence and Historical Reenactment: From the American Civil War to the Moore's Ford Lynching', Jürgen Martschukat og Silvan Niedermeier (red.): *Violence and Visibility in Modern History*, London: Palgrave Macmillan, 2013, 241-261.
- Ashton, Paul and Paula Hamilton: *History at the Crossroads. Australians and the Past*, Sydney: Halstead Press, 2010.
- Auslander, Mark: 'Holding on to Those Who Can't be Held': Reenacting a Lynching at Moore's Ford, Georgia', *Southern Spaces*, 2010, <http://southernspaces.org/2010/holding-those-who-cant-be-held-reenacting-lynching-moores-ford-georgia>
- Collingwood, Robin George: 'History as Re-enactment of Past Experience', *The Idea of History*, Oxford: Oxford University Press, 1936.
- Correia, Alice: 'Interpreting Jeremy Deller's *The Battle of Orgreave*', *Visual Culture in Britain* 7(2), 2006, 93-112.
- Daugbjerg, Mads: 'Patchworking the past: materiality, touch, and the assembling of 'experience' in American Civil War reenactment', *The International Journal of Heritage Studies* 20(7-8), 2014, 724-741.
- Dean, David: 'Museums as conflict zones: the Canadian War Museum and Bomber Command', *Museum and Society* 7(1), 2009, 1-15.
- de Groot, Jerome: 'Historical Reenactment', *Consuming History. Historians and heritage in contemporary popular culture*, London: Routledge, 2009, 105-123.
- Hammer, Dean: 'Roman Spectacle Entertainments and the Technology of Reality', *Arethusa* 43(1), 2010, 63-86.

8 Auslander: "Holding on to Those Who Can't be Held": Reenacting a Lynching at Moore's Ford, Georgia'; Apel: 'Violence and Historical Reenactment: From the American Civil War to the Moore's Ford Lynching', 241-261.

9 Correia: 'Interpreting Jeremy Deller's *The Battle of Orgreave*', 93-112; Kitamura: "Re-creating Chaos": Jeremy Deller's *The Battle of Orgreave*', 39-49.

- Kitamura, Katie: "Re-creating Chaos': Jeremy Deller's *The Battle of Orgreave*", Ian McCalman & Paul A. Pickering (red.), *Historical Reenactment. From Realism to the Affective Turn*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, 39-49.
- Magelssen, Scott: *Simming. Participatory Performance and the Making of Meaning*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2014.
- Merleau-Ponty, Maurice: *Kroppens fænomenologi*, København: Det Lille Forlag, 1997.
- Rosenzweig, Roy and David Thelen: *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*, New York: Columbia University Press, 1998.
- Rydell, Robert W. and Rob Kroes: *Buffalo Bill in Bologna. The Americanization of the World, 1869-1922*, Chicago, The University of Chicago Press, 2005.
- Schneider, Rebecca: *Performing Remains. Art and war in times of theatrical reenactment*, London: Routledge, 2011.
- Thompson, Jenny: *Wargames. Inside the World of 20th Century War Reenactors*, Washington, D.C.: Smithsonian Books, 2004.

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 12 2016

TEMANUMMER

MODERNITETSFORESTILLINGER OG MODERNISERINGSBESTRÆBELSER I GLOBALT PERSPEKTIV

INDLEDNING

Casper Andersen & Niels Brimnes

Modernitetsforestillinger og moderniseringsbestræbelser i globalt perspektiv

INTERVIEW

Niels Brimnes & Casper Andersen

Beyond the high modernist moment – An interview with James C. Scott

ARTIKLER

Mads Yding

NORAD i Turkana – Højmodernisme i en afrikansk ørken

Kristian Hvidtfelt Nielsen & Allan Lyngs Kjærgaard

At se og fejle som en velfærdsstat. Moderniseringsbestræbelser og -problemer i Grønland efter anden verdenskrig

Birgit Løgstrup

Den danske vej til moderniteten

Kasper Jacek & Casper Andersen

At blive set som en socialistisk stat. "Den socialistiske by" som urban højmodernisme og drømmelandskab, 1928-1938

Christian Egander Skov

"En mægtig Sang af Arbejde og Trivsel" – Povl Drachmann og den reaktionære modernisme

Søren Rud & Søren Ivarsson

Statens blik – blikket på staten. En kritisk diskussion af Scotts simplifikationer

Dietrich Jung & Kirstine Sinclair

Modernitet, subjektivitet og religion. Hizb ut-Tahrirs forestillinger om den moderne muslim

Niels Brimnes & Casper Andersen

Modernitetsbegrebets muligheder – perspektiver fra sociologi, antropologi og historie

BILLEDE I KONTEKST

Henry Nielsen

Louis Lozowick: Tanks No. 1 (1929)

DEBAT & ANMELDELSER